MARIANA FRANGA

LIMBA LATINĂ

-MORFOLOGIA ȘI SINTAXA-

UNIVERSITATEA *SPIRU HARET*

MARIANA FRANGA

LIMBA LATINĂ. MORFOLOGIA ŞI SINTAXA

EDITURA FUNDAŢIEI *ROMÂNIA DE MÂINE*
Bucureşti, 2007

CUPRINS

Partea I
MORFOLOGIA

Capitolul I
Introducere. Originile şi evoluţia limbii latine ……... 9
Capitolul II
Scrierea şi pronunţarea. Alfabetul latin. Noţiuni de fonetică. Accentul 13
Capitolul III
Generalităţi despre părţile de vorbire. Morfologia numelui (I). Substantivul …… 23
Capitolul IV
Declinările …….. 36
Capitolul V
Morfologia numelui (II). Adjectivul …….. 56
Capitolul VI
Morfologia numelui (III). Numeralul …… 69
Capitolul VII
Morfologia pronumelui. Tipologie şi particularităţi …….. 81
Capitolul VIII
Morfologia verbului (I). Grupul verbal. Definiţie. Trăsături generale 104
Capitolul IX
Morfologia verbului (II). Flexiunea nomală (activă şi medio-pasivă) 155
Capitolul X
Morfologia verbului (III). Flexiunea anomală ……... 171
Capitolul XI
Morfologia neflexibilelor ……... 195

Partea a II-a
SINTAXA

Capitolul I
Generalități despre propoziție …… 217
Capitolul II
Sintaxa părților de propoziție …… 219
Capitolul III
Sintaxa cazurilor …… 229
Capitolul IV
Sintaxa frazei …… 264

Bibliografie …… 335

PARTEA I

MORFOLOGIA

CAPITOLUL I

INTRODUCERE.
ORIGINILE ŞI EVOLUȚIA LIMBII LATINE

LATINA – LIMBA ROMEI. Pornind din cele mai vechi timpuri istorice, limba latină a fost, o perioadă îndelungată, doar limba oraşului Roma, întemeiat, conform întregii tradiții antice, pe la mijlocul secolului al VIII-lea a.Chr., după cronologia varroniană în 754/753. Primele mărturii scrise în această limbă datează de la sfârşitul secolului al VII-lea şi începutul celui următor, foarte probabil în jurul anului 600 a.Chr. Totuşi, romanii vor începe să posede o literatură artistică în deplinul sens al cuvântului, o literatură de ficțiune, o literatură prin excelență cultă, mult mai târziu, după anul 240 a.Chr., anul celei dintâi reprezentații dramatice de autor, de care avem știință, la Roma şi pentru publicul roman.

ORIGINILE INDO-EUROPENE ALE LIMBII LATINE. FAMILIA LINGVISTICĂ INDO-EUROPEANĂ. Fie că era înconjurată de dialecte ale ei sau de alte limbi independente, latina prezenta asemănări cu idiomurile învecinate, ca şi cu altele (mult) mai îndepărtate, întrucât ea nu a fost o limbă izolată, ci a aparținut unei mari familii. Limbile ce alcătuiau această numeroasă familie erau vorbite, în epoca istorică, atât în Europa, cât şi în Asia (până în Orientul Mijlociu), şi proveneau toate dintr-o singură limbă mai veche („limba-mamă", în terminologia tradițională curentă), din care nici noi, astăzi, dar nici anticii, cu peste trei milenii în urmă, nu mai posedau vreo urmă. Specialiştii au numit-o **indo-europeana comună** (mai jos, sub sigla **IE**).

Latina a făcut parte, aşadar, din (probabil) cea mai mare familie lingvistică pe care o cunoaştem a Antichității, familie atestată din vechi timpuri, pre- şi protoistorice, pe un areal geografic extrem de vast: din îndepărtatele insule britanice până în teritoriile actualei Indii şi ale Iranului de azi, spre a lua exemplul unei singure direcții. Această foarte bogată familie de limbi cuprindea mai bine de 15 idiomuri

înrudite între ele, pe baza originii comune a tuturora. Datorită spațiului de expansiune a acestor limbi strâns înrudite, întreaga familie a căpătat denumirea de **indo-europeană** (**IE**). Cele mai importante limbi IE, vechi de 2, 3 sau chiar 4 mii de ani, au fost următoarele: sanscrita (sau vechea indiană), iraniana (sau vechea persă), greaca veche (sau elina), latina, limbile balto-slave antice (lituaniana, letona, vechea prusiană, pe de o parte, slava veche sau paleoslava sau slava comună, pe de alta), limbile celtice (descinzând dintr-o neatestată celtică comună), limbile germanice antice (provenite, de asemenea, dintr-o nescrisă germanică comună), hitita, toharica, traca, ilira etc.

Vechile limbi IE provin, în concluzie, din trunchiul unei limbi „mame" comune, pe care o putem reconstitui numai pe baza comparației lingvistice dintre limbile „fiice" care au continuat-o în întreaga perioadă a Antichității.

EXPANSIUNEA ROMEI ŞI A LIMBII LATINE. Zona de baştină, „vatra" (dacă putem spune aşa) a viitoarei limbi latine, vorbite inițial, după cum am arătat, doar în perimetrul Cetății fondate de cei doi gemeni hrăniți de lupoaică, a fost un ținut situat în centrul Italiei vestice şi cunoscut sub numele de *Latium*, perpetuat, prin italiană, până azi (Lazio). *Latium* a fost spațiul de formare şi, totodată, de expansiune a limbii latine. Dacă *Latium* a conferit numele său idiomului vorbit de la origini pe acele meleaguri (*Latinus, -a, -um* < *Latium*), Roma, viitoarea *Urbs aeterna* („cetatea eternă", numită aşa spre finele Antichității) sau, pur şi simplu, *Urbs* („Cetatea", cu majusculă, spre a fi deosebită de toate celelalte), centrul politic, militar şi administrativ al Laţiului – ajuns ca atare în cursul secolului al V-lea a.Chr. –, a dat numele său populației indigene, romanii, precum şi, ulterior, treptat, altor categorii de populații asimilate (prin conviețuire, adopțiune, căsătorie etc.) cu romanii.

Astfel, aşadar, pe calea asimilării treptate, a sintezei etnoculturale, s-a născut *populus Romanus*, „poporul" sau „neamul roman". Pe cale militară, dar şi paşnică de multe ori, puterea politică a Romei a căpătat, în decursul secolelor, noi valențe. Puterea politico-militară şi, în paralel, cea economică romană s-au extins neîncetat, şi, odată cu ea, şi întrebuințarea limbii latine ca limbă oficială, a din ce în ce mai puternicului stat. În acest fel, latina a devenit limba oficială a unei

republici, apoi a unui imperiu vast: cel mai mare imperiu pe care l-a cunoscut vreodată Antichitatea.

Statul roman „înghiţise" teritorii imense, printr-o politică pragmatică şi obstinată, ce n-a întârziat să îşi arate roadele în decursul secolelor vechi, dinainte de Hristos, dar, desigur, şi în cele mai recente, poate mai ales atunci, în primele veacuri ale aşa-zisei „ere noastre". Ultimele cuceriri vor avea loc în primii ani ai secolului al II-lea p.Chr. În iunie 106, principele Traianus cucereşte, după un îndelungat război de uzură, Dacia.

DESCENDENŢA LATINEI. Când, acum aproximativ 1500 de ani, puterea politică a Romei (şi aşa divizată în două imperii concurente, din ce în ce mai independente în deceniile posterioare separării din 395, decise de Theodosius în favoarea celor doi fii ai săi, Honorius şi Arcadius) s-a stins definitiv, limba latină nu a încetat nicio clipă să fie vorbită pe tot teritoriul fostului imperiu unitar. În cea mai mare parte a acestui teritoriu, limba latină a continuat să trăiască, dând naştere unor lăstare care au continuat-o, **limbile romanice**, în Peninsula Iberică, în Gallia, în Italia, în Tracia şi Dacia; aşadar: spaniola, portugheza, franceza, italiana, româna (şi dialectele ei sud-dunărene) sunt principalele 5 limbi romanice. Acestora li se adaugă şi alte limbi romanice, dintre care una singură a dispărut definitiv (dalmata), iar celelalte nu au avut şansa, determinată de circumstanţe istorice şi politice particulare, de a deveni limbi oficiale, de stat sau „naţionale", continuând a fi vorbite regional, local, pe teritoriile diverselor ţări romanice: catalana (în estul Spaniei), provensala (în sud-estul Franţei), retoromana (la graniţa Austriei şi Elveţiei, în zona alpină), friulana (în ţinutul Friuli din zona central-nordică a Peninsulei Italice), sarda (în insula Sardinia, la nord de Sicilia şi în vecinătatea Corsicăi) sunt cele mai cunoscute.

TRANSFORMAREA LATINEI. Limba latină a început să se transforme vizibil, îndepărtându-se, la nivelul vorbirii, de normele limbii culte, prin excelenţă scrise, în special după ce şcoala şi administraţia centralizată, ca factori esenţiali de menţinere a unităţii lingvistice supravegheate, nu şi-au mai putut exercita sistematic şi eficient influenţa. Procesul a fost paralel şi, cel mai probabil, chiar provocat de

însăşi destrămarea lentă a Imperiului (de-a lungul secolelor al III-lea, al IV-lea şi al V-lea), când preocupările grave provocate de – practic – permanentele războaie cu vecinii şi mai ales cu populaţiile migratoare nu le-au mai permis romanilor răgazul de a se ocupa, în detaliu şi cu toate forţele intelectuale mobilizate, de învăţătură şi educaţie. În aceste condiţii, transformările interne inerente, la nivelul limbii vorbite, răspândite aleatoriu pe un spaţiu etnogeografic imens, s-au adâncit şi s-au produs într-un ritm din ce în ce mai accelerat, iar unitatea limbii latine vorbite a început, astfel, să se destrame şi ea.

În decursul a numai 3-4 secole (aproximativ V-VIII p.Chr.), latina, odinioară unică şi unitară, a început, a continuat şi a sfârşit prin a se transforma în acele (mai sus arătate) limbi romanice sau neolatine, din ce în ce mai deosebite şi mai depărtate, cu trecerea timpului, între ele. Nu se poate vorbi, desigur, de o dată exactă când latina a sfârşit să mai fie latină şi a început să fie italiană, spaniolă, franceză, română etc. Transformările interne ale latinei au avut loc, cum am arătat, treptat, fără ca momentul desprinderii unei limbi romanice sau a alteia de latină să poată fi sesizat. Se poate spune doar că, la un moment dat, deosebirile constatate între faza ultimă a latinei atestate şi diversele ramuri „locale" ale fostei latine apar atât de mari, încât nu se mai poate vorbi de o unică limbă latină, ci de mai multe idiomuri succesoare, diferite de ea şi, cu atât mai mult, între ele, unele faţă de celelalte.

CONTACTUL CU LIMBA LATINĂ. Cu limba latină vorbită în Antichitate nu putem lua altfel contact decât pe calea scrisului, şi anume prin intermediul operelor (propriu-zis literare, beletristice, sau de altă natură) care ni s-au transmis din Antichitate până azi. Acele opere s-au conservat şi au ajuns până la noi prin copiere şi multiplicare manuscrisă. În al doilea rând, luăm contact direct cu latina antică şi prin intermediul textelor epigrafice şi numismatice, gravate, aşadar, direct pe piatră sau pe metal (în proporţie covârşitoare, monede).

De aceea, înainte de a trece la studiul propriu-zis al limbii latine, este necesar să cunoaştem scrierea folosită de romani, legată totodată de câteva aspecte de bază ale pronunţiei literelor utilizate.

CAPITOLUL II

SCRIEREA ŞI PRONUNȚAREA. ALFABETUL LATIN. NOȚIUNI DE FONETICĂ. ACCENTUL

SCRIEREA. Primul document latin scris, aşadar textul latin cel mai vechi pe care îl cunoaştem, este reprezentat de o inscripție gravată pe o agrafă (lat. *fibula*) de aur, descoperită de arheologi în secolul al XIX-lea la *Praeneste*, în ruinele unei foste cetăți antice continuate de oraşul medieval italian Palestrina, din apropierea Romei. Fibula de la *Praeneste* (aşa-numita *fibula Praenestina*), datând din jurul anului 600 a.Chr., a fost urmată, prin descoperiri arheologice succesive, de alte inscripții, pe obiecte sau pe blocuri de piatră, grație cărora putem reconstitui cele mai vechi forme ale scrierii latine, pronunția aferentă şi evoluția istorică a acestora în cadrele complexe ale civilizației romane.

Pe cele mai vechi inscripții în posesia cărora suntem, literele se înfățişează având o formă rectangulară, aproape pătrată, drept care au şi fost denumite ca atare (*litterae quadratae*). Ele erau majuscule şi aveau un contur relativ grosolan, neşlefuit şi neregularizat sau, în termeni de specialitate, un duct primitiv. Acest tip de scriere este numit **unciala** sau **capitala primitivă**. Cuvintele nu erau separate între ele. Totuşi, epigrafic, cuvintele se despărțeau în mod curent prin puncte. De aceea, citirea unui astfel de tip de scriere (*scriptio continua*, „scriere continuă"), în condițiile în care textul era necunoscut, adică nu mai fusese parcurs în prealabil, se dovedea dacă nu imposibilă, în orice caz foarte dificilă. În şcoală, fiecare lectură (*lectio*) în vederea înțelegerii mesajului scris era precedată obligatoriu de o „prelectură" (*praelectio*), care consta din separarea cuvintelor şi încărcarea textului cu semne diacritice prin care erau indicate pauzele şi punctuația, eventual cantitățile vocal-silabice.

Pe la mijlocul secolului al II-lea a.Chr., apar pentru prima oară liniuțele („hastele") orizontale, care finisau formele („picioarele")

literelor. Se definitivează astfel **capitala gravată**, scrierea oficială a romanilor.

La începutul secolului I p.Chr., tinde să se generalizeze, în cărțile multiplicate de scribi şi în inscripții, un tip de scriere mai neglijentă, oarecum apropiată de o (ignorată de către noi) scriere minusculă, individuală şi personală. Acest tip de scriere, dezvoltată din cea capitală gravată, este cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de **capitală rustică**.

Peste aproximativ două secole, în a doua jumătate a veacului al III-lea p.Chr., îşi face apariția o nouă scriere, de data aceasta opusă direct celei oficiale, cu majuscule, şi anume **minuscula primitivă**. Din ea au derivat, în ultimele secole ale Antichității, două alte tipuri, principale, care vor sta la baza grafiei medievale timpurii: a) **scrierea uncială**, „înfloritǎ" şi chiar „pompoasă" față de cea capitală, sobră, deşi elegantă; b) **scrierea semiuncială**, mai modestă.

ALFABETUL. În istoria scrierii, alfabetul latin este al doilea sistem grafic care notează foneme, respectiv sunete ce diferențiază sensul într-un complex sonor dat. Primul alfabet care a notat sunete, nu silabe sau reprezentări ideatice (ca, de pildă, în cazul silabarului micenian B sau al ideogramelor chineze), a fost alfabetul grecesc. Din acesta, prin filieră etruscă, s-a dezvoltat alfabetul latin. Arhetipul grecesc care a stat la baza celui latin a fost cel din lumea elenității occidentale, italice (campaniene) şi siciliene. Până în secolul I a.Chr., alfabetul latin era constituit din numai **21 de litere**, aşezate într-o ordine rămasă, de altfel, neschimbată până astăzi:

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X

Se impun câteva **observații**:

a) Litera G nu a existat de la origini în alfabetul latin. Acest grafem are o dată de apariție mai recentă, după toate probabilitățile spre mijlocul secolului al III-lea a.Chr., când unul dintre generalii iluştri ai vremii, Spurius Carvilius Maximus Rugas, a decis, cu sprijinul senatului, introducerea în alfabet a unui semn special pentru un sunet atât de răspândit în vorbirea romanilor. Absența grafică a lui G reprezenta perpetuarea până atunci a unei moşteniri etrusce, întrucât în această limbă nu funcționa, în cazul oclusivei velare (sau guturale), opoziția de sonoritate, orice fel de velară fiind redată

prin C. Totuşi, în pofida inovaţiei lui Spurius Carvilius, litera C a continuat să servească notării velarei sonore, dar numai în abrevieri: prin urmare, întregirea prescurtării C. era *Gaius*, nu „Caius", în mod similar CN. reprezenta abrevierea pentru *Gnaeus*, nu „Cnaeus".

b) Latina poseda, pentru notarea aceleiaşi velare surde, încă două grafeme: K şi Q.

c) Din alfabetul latin, indiferent de epocă, au lipsit două grafeme uzuale în alfabetele neolatine succesoare: J şi U. Prin urmare, romanii nu foloseau un semn special pentru semivocală (de exemplu, se scria IAM şi se pronunţa ca atare, într-o singură silabă, cu primul sunet reprezentând un fel de suport consonantic, o „semiconsoană" pentru vocala propriu-zisă). Crearea grafemului J datează dintr-o epocă mult mai târzie, postantică, fiind rezultatul inovaţiei umaniştilor renascentini. În ceea ce priveşte grafemul V, acesta nota sunetul *u*, care, în funcţie de contextul fonetic, se realiza fie ca vocală propriu-zisă (IMPERIVM, pronunţat [imperium], VRBS, pronunţat [urbs]), fie ca semivocală (VOCARE, pronunţat [uocare], VENTVM, pronunţat [uentum] etc.). În secolele finale ale Imperiului, sunetul *u* semivocalic a tins să se consonantizeze, în special în anumite poziţii (de pildă, la iniţială de cuvânt). Astfel s-a născut, încă din latina populară şi târzie, sunetul *v* – consoana propriu-zisă –, grafemul U (u) rămânând, însă, să mai aştepte, ca şi J (j), multe secole până la crearea şi introducerea lui oficială în alfabet.

d) Deşi apare atestată în unele inscripţii arhaice, litera Z reda doar un S (s) sonor intervocalic.

Prin urmare, în **epoca lui Cicero**, acest alfabet capătă înfăţişarea care îi va rămâne neschimbată până la sfârşitul Antichităţii. **Numărul grafemelor** va urca la **23**, prin introducerea deja amintitului Z, precum şi a lui „i grecesc", adică Y. Acestea vor ocupa, în mod firesc, ultimele două poziţii în alfabet (ca „ultime venite"), în ordinea vocală-consoană. De altfel, Y şi Z au fost utilizate aproape exclusiv pentru notarea împrumuturilor lexicale din limba greacă.

În concluzie, putem afirma că alfabetul latin, după constituirea formei sale definitive, a avut o înfăţişare relativ simplă, ca şi ortografia căreia îi servea. Literele alfabetului latin notau aproape toate câte un sunet, iar un sunet era redat grafic prin câte un singur semn. În linii mari, vom conchide că romanii scriau cum pronunţau şi pronunţau cum scriau.

NOŢIUNI DE FONETICĂ. VOCALELE. Sunetele limbii latine s-au caracterizat, de-a lungul întregii evoluţii istorice a romanităţii, prin aceeaşi simplitate ca şi în cazul alfabetului care le-a redat în scris.

Sistemul vocalic cuprindea **5 sunete**, deosebite ca timbru şi grad de apertură: *a, e, i, o, u*. Vocala notată în epoca clasică prin *y* pare a fi fost pronunţată în acea epocă asemenea lui *ü* din germana de azi (sunet intermediar între *i* şi *u*), cum, de altfel, se pronunţa υ (= *y*) în greaca clasică. În epoca târzie, pronunţia lui *y* a evoluat spre *i*.

CANTITATEA VOCALICĂ. Fiecare dintre aceste vocale putea fi pronunţată cu o durată mai mare sau mai mică. Deosebirea de durată este numită în mod curent (pornind chiar de la interpretările gramaticilor antici**) cantitate vocalică**. În principiu, cantitatea unei vocale determina cantitatea silabei din care vocala respectivă făcea parte. Vocalei scurte i se opunea vocala lungă, rostită cu o durată dublă faţă de vocala simplă, scurtă. Această echivalenţă a constituit ecuaţia fundamentală a întregii prosodii clasice, atât greceşti, cât şi latine, după cum o atestă o celebră formulare aparţinând lui Quintilianus. Latina clasică, prin urmare, cunoştea nu 5, ci 10 vocale, întrucât diferenţele între acestea ţineau nu numai de timbru, de locul de articulare şi gradul de apertură, ci şi de durata de pronunţare.

Romanii nu au folosit niciodată, în scrisul obişnuit, semne speciale de cantitate, acestea fiind produsul generalizat al unei inovaţii ulterioare, moderne. Se utilizează în mod curent semicercul cu deschidere superioară pentru notarea unei vocale scurte şi liniuţa orizontală plasată deasupra literei respective, pentru notarea unei vocale lungi sau a unui diftong.

ROLUL FONOLOGIC AL CANTITĂŢII VOCALICE. Deosebirea de durată în rostirea vocalelor putea diferenţia sensul cuvintelor sau funcţia lor gramaticală. Prin urmare, cantitatea vocalică juca un rol fonologic deosebit de important. Iată câteva exemple:

a) diferenţa de durată distingea omonimele între ele:

mălum,-i, „rău", „nenorocire" *mālum,-i*, „măr"
măla (adj. fem. sg.), „rea" *māla,-ae*, „falcă", „gâtlej"

b) diferenţa de durată distingea formele cazuale omofone:
N sau Vsg *terră* Abl sg *terrā*
Nsg *senatŭs* G sg *senatūs*

c) diferența de durată distingea şi timpuri verbale omofone:

III sg indic. prez. *lĕgit*	III sg indic.pf. *lēgit*
uĕnit	*uēnit*

EVOLUȚIA SISTEMULUI VOCALIC. În latina târzie, opoziția de cantitate este înlocuită treptat cu opoziția de timbru, aceasta din urmă devenind trăsătura distinctivă în interiorul sistemului vocalic latin: vocalele lungi, fiind pronunțate cu un grad mai mare de închidere decât cele scurte, devin, în latina ultimelor 2-3 secole ale Imperiului, vocale închise, pe când cele scurte, în mod curent pronunțate mai deschis, se specializează ca vocale deschise. Se produce, aşadar, în latina târzie şi populară, o semnificativă şi generală modificare a sistemului vocalic, la rândul lui diferențiat şi zonal (romanica occidentală în raport cu romanica orientală).

DIFTONGII. După cum indică originea greacă a termenului latin împrumutat de către gramaticii romani (*diphthongos* sau *diphthongus-i,* „diftong" < ὁ/ἡ δίφθογγος, „care are două sunete", „care constă dintr-un sunet dublu"; „sunet dublu"), diftongul reprezintă alăturarea a două vocale pronunțate într-o singură silabă. Elementul forte al diftongului latin – în ordinea rostirii, cel de-al doilea – era întotdeauna numai o semivocală, şi anume *i* (deschis ulterior şi la *e*), respectiv *u*. Cu acest din urmă element se formau în latină diftongii *au* şi *eu*, iar cu primul diftongii *ai* (lat. arh.) > *ae* (lat. clas.), *ei* şi *oi*, ultimii doi cunoscând, la rândul lor, evoluții fonetice specifice în interiorul latinei, începând din epoca arhaică.

Exista, în sfârşit, cu elementul vocalic *u*, şi diftongul *ui*, restrâns însă doar la trei forme pronominale: *cui, huic* (lat. clas.) şi *illui* (lat. pop.); în forme de D sg la declinarea a IV-a (m. şi fem.) ca *senatui*, *exercitui* etc., vocalele finale se aflau în hiat.

În concluzie, **latina clasică şi literară** va păstra şi uzita numai **3 diftongi:** *ae, au* şi *oe* (rar). Acolo unde, extrem de rar, apare *eu*, el se datorează nu moştenirii IE, ci exclusiv împrumuturilor din greacă (de tipul *Europa*) sau unor asocieri fonetice interne, specifice latinei, şi întâmplătoare (ca în cazul interjecției *eheu* sau *heu*, „vai", „oh" etc.).

Sistemul vocalic al latinei clasice şi literare era, deci, alcătuit din **13 foneme**: **10 vocale** + **3 diftongi**.

SISTEMUL CONSONANTIC ŞI PARTICULARITĂŢILE LUI. Latina clasică prezenta un sistem consonantic alcătuit din două serii: o c l u s i v e şi c o n t i n u e, deosebite între ele după gradul de sonoritate şi după trăsături articulatorii specifice.

A. OCLUSIVE	SURDE	SONORE
Labiale	*p*	*b*
Dentale	*t*	*d*
Velare	*k*	*g*
Labiovelare	*qu*	*gu*
Nazale/labiale	-	*m*
Nazale/dentale	-	*n*
B. CONTINUE		
Labiodentale	*f*	-
Siflante	*s*	-
Laringale	*h*	-
Lichide/laterale	-	*l*
Lichide/vibrante	-	*r*

Observaţii:

1. Consoanele latinei clasice se pronunţau, în general, ca în româna de azi, cu câteva excepţii, între care aceea referitoare la velarele *k* (scris *c*) şi *g* era una dintre cele mai importante.

Astfel, înainte de vocalele palatale *e* sau *i*, ori înainte de diftongii *ae* şi *oe*, timbrul velarelor se palataliza uşor (în transcriere fonetică, [k'], [g']). Transformarea velarelor *k, g* pronunţate uşor palatal când erau urmate de vocalele şi diftongii amintiţi, în noile foneme africate *č* şi *ğ*, independente, a avut loc, după toate probabilităţile, începând din secolul I p.Chr., aşadar în latina postclasică, şi s-a generalizat în latina târzie (secolele IV-V p.Chr.), respectiv în epoca romanică primitivă.

2. Oclusiva dentală surdă *t*, urmată de vocala *i*, se rostea în latina clasică fără nicio alterare fonetică, aşadar [ti]. Asibilarea dentalei surde apare atestată încă din secolul al II-lea p.Chr., deşi nu este exclus ca rădăcinile fenomenului să fie mai vechi. În urma asibilării lui *t*, îşi face apariţia un nou sunet, africata [ts], notată grafic în inscripţii sau alte documente prin *ts*.

3. Labiovelarele *qu* şi *gu* (notate în alfabet latin prin QV şi GV în epoca clasică), urmate de o vocală, se pronunţau [c] şi [g], dar cu rotunjirea uşoară a buzelor. În nicio perioadă din evoluţia istorică a latinei antice nu s-a pronunţat [cv] sau [ngv]: o atare pronunţie este de dată exclusiv postantică. Labiovelarele *qu* şi *gu* (de exemplu: *a-qua*, *lin-gua*) erau monofonematice, în consecinţă nu formau două silabe, întrucât *u*, apendicele labial al labiovelarei, nu era o vocală propriu-zisă.

4. Fonemele *f* şi *s* nu posedau, în epoca clasică, perechea sonoră. În timp, ea s-a creat, însă, pentru fiecare dintre ele, pe căi diferite.

Astfel, labiodentala continuă sonoră *v* s-a dezvoltat, potrivit ambianţei fonetice, din semivocala [u] care avea, cum am arătat, funcţia de consoană: *uultus*, de pildă, ajunge să se pronunţe, în latina postclasică (secolele I-II p.Chr.) şi târzie, *vultus, neruus-nervus* ş.a.m.d. În acest fel, *v* labiodental a devenit fricativa sonoră corespunzătoare lui *f*. În schimb, în poziţie intervocalică, în latina vorbită din epoca imperială semivocala *u* a tins să dispară.

În ceea ce priveşte perechea sonoră a siflantei *s*, aceasta apare în cuvinte de origine greacă: *Zephyrus, zona, gaza* etc. Într-o epocă mai veche, *z* era redat prin *ss*. Ulterior, se va generaliza grafia de împrumut, greacă.

5. *h* reprezenta, şi el, o consoană continuă, care se opunea altor consoane (*hortus* faţă de *portus*, de exemplu), dar care nu putea apărea decât în poziţie iniţială sau în interiorul cuvântului, niciodată în poziţie finală. Din punct de vedere fonetic, *h* constituia o simplă aspiraţie, fapt observabil atunci când el se afla în poziţie iniţială, înaintea unei vocale, a cărei pronunţie se realiza cu o uşoară aspiraţie, devenită imperceptibilă în pronunţarea rapidă, familiară: dovadă, pierderea oricăror urme de aspiraţie ale cuvintelor latine moştenite în limbile romanice pentru poziţia în cauză a lui *h*: lat. *homo* > rom. *om*, fr. *on*, it. *uomo* etc.

În plus, cu excepţia lui *p* aspirat (*ph*), de origine greacă în latină, celelalte consoane aspirate (*ch, th, rh*, şi ele de origine greacă: *charta, theatrum, rhetorica*) se pronunţau, practic, ca şi cum *h* nu ar fi existat: într-adevăr, existenţa lui reală în latină era doar grafică. Pronunţia lui *p* aspirat era singura care se deosebea de grafia lui şi, în epoca clasică, ea coincidea cu a lui *f*.

ACCENTUL ŞI EVOLUŢIA ACCENTUĂRII. Limba latină, ca şi celelalte idiomuri IE din Antichitate, a moştenit din limba comună sursă, IE primitivă, statutul tonal (muzical-melodic, tonal sau de înălţime) al accentuării. Astfel, în fiecare cuvânt latin (mai puţin encliticele de tipul *-que, -ue* sau *-ne*) exista minimum o silabă, prin

rostirea căreia vocea locutorului se ridica (sau „se înălța"), altfel spus tonul vocii urca în raport cu restul silabelor sau cu pauza („tăcerea") dintre cuvinte. Dacă ne-am reprezenta fiecare silabă a unui cuvânt printr-o notă muzicală, silaba purtătoare de accent ar fi reprezentată de o notă **mai înaltă**.

Am folosit pentru reprezentarea grafică a accentului tonic semnul modern (romanii nu-l cunoşteau) al aşa-numitului *ictus* (´).

Prin urmare, vocala silabei accentuate era pronunțată, în latina cultă şi clasică (şi până relativ târziu, în latina populară) cu un ton mai ridicat, dar nu neapărat cu o intensitate mai mare. În concluzie, accentul latin consta din punerea în relief a unei silabe în interiorul cuvântului fonetic, prin elevația glasului. Silaba accentuată era emisă cu un ton (pe o notă) mai înalt(ă) decât silaba neaccentuată. Ca şi cel IE comun, pe care îl moşteneşte, accentul latin era **tonal** sau **tonic, muzical**, şi nu avea nicio influență asupra naturii timbrale a vocalei asupra căreia se aplica (care îl „purta").

De aici a provenit, indiscutabil, ceea ce pe drept cuvânt s-a numit muzicalitatea sau melodicitatea frazării latine, bazate nu pe diferențele de intensitate sau dinamice dintre silabele accentuate şi, respectiv, cele neaccentuate, ci pe diferențele de ton sau tonalitate între silabele muzical-melodic accentuate şi celelalte, neaccentuate.

POZIȚIA ŞI „REGULA" ACCENTULUI. Spre deosebire de IE comună, unde locul accentului era liber, în latină – cel puțin în faza configurării ei clasice (după secolul al II-lea a.Chr.) –, poziția accentului în cuvânt sau în unitatea accentuală depindea nemijlocit, practic automat, de cantitatea silabei, în speță de cea a penultimei, care conta ca un veritabil pivot accentual. Caracterul fix şi determinat pozițional accentuării latine în secolele de maximă stabilitate politico-statală şi culturală (ultimele două veacuri ale Republicii, primele două ale Imperiului) au permis gramaticilor târzii să formuleze o serie de observații care au alcătuit o veritabilă „regulă" a accentului – de fapt, a accentuării – latin(e). Ea poate fi rezumată după cum urmează.

a) Într-un cuvânt bisilabic, ultima silabă nu poate purta niciodată accent, indiferent dacă penultima este lungă sau scurtă.

b) Într-un cuvânt trisilabic sau polisilabic, poziția accentului depinde de cantitatea penultimei silabe. Se accentuează pe **penultima silabă**, dacă aceasta este **lungă**. Dacă, în schimb, **penultima** este **scurtă**, accentul se retrage pe silaba dinaintea ei, deci pe antepenultima. Niciun cuvânt latin nu se accentua, în cazul cuvintelor cuprinzând mai mult de 3 silabe, pe aceea dinaintea antepenultimei.

Există câteva criterii prosodice, după care ne putem da seama ce cantitate avea vocala penultimei sau, respectiv, a antepenultimei silabe.

I. Sunt **lungi**:

1. silabele care conțin:

– o vocală lungă prin natura ei (aşa cum era de la origine şi cum se pronunța) sau

– un diftong

Ro-mā-nus; Pa-la-tī-nus; nu-me-rā-re; ci-cā-trix; in-cau-tus.

Aceste silabe, care conțin o vocală lungă prin natura ei sau un diftong, erau, prin urmare, **lungi prin natura lor**, întrucât, evident, durata de pronunțare a unei silabe depindea exclusiv de durata de pronunțare a vocalei componente.

2. silabele „închise", adică acele silabe terminate într-o consoană, dacă după silaba închisă urma o altă silabă care începea tot cu o consoană. Simplificând, se poate spune că vocala urmată de 2 consoane (inclusiv de o consoană geminată) este **lungă**, chiar dacă, prin originea ei, vocala respectivă era scurtă: ea se „lungea" (devenea lungă) **prin poziție**. Exemple: *ma-gīs-ter; sem-pi-tēr-na; qua-dra-gīn-ta; res-pōn-dit; Da-ma-sīp-pus.*

Excepție de la această situație formează grupurile consonantice al căror element secund îl reprezintă o consoană lichidă (*l* sau *r*). În acest caz, vocala aflată înaintea unei consoane oclusive urmate de una lichidă – grup care în gramatica şi prosodia latină se numeşte, tradițional, *muta cum liquida*, „oclusivă cu lichidă" – este, utilizând aceeaşi terminologie prosodică latină, *anceps*, „cu dublă înfățişare", adică ea poate fi, în funcție de contextul metric dat, fie lungă, fie

scurtă, de unde accentuarea când pe penultima (*pha-rē-tra*), când pe antepenultima (*phá-rĕ*-tra); alte exemple: *te-nē-brae, ca-thē-dra*, dar *ma-cēl-lum* etc.

II. Sunt **scurte**:

1. silabele „deschise", adică silabele terminate într-o vocală, scurtă în cazul de față: *Rō-mŭ-lus; nō-mĭ-ne; cār-mĭ-nă; re-lĭ-quae*. Atari silabe se numesc **scurte prin natura lor**.

2. silabele deschise urmate de o altă silabă, care începe cu o vocală.

Silabele conținând o vocală urmată de o altă vocală în hiat (deci, în silabe diferite, fără să formeze împreună un diftong) sunt întotdeauna scurte.

Observație. După cum am arătat, grupul de litere -**qu**- notează **o singură consoană**, labiovelara [k^u], [k^w], adică velara *c* (în transcriere fonetică, k) pronunțată cu o ușoară rotunjire a buzelor (a se vedea, de pildă, cuvintele româneşti *în-coa-ce*, *coa-se* etc.).

CAPITOLUL III

GENERALITĂȚI DESPRE PĂRȚILE DE VORBIRE. MORFOLOGIA NUMELUI (I). SUBSTANTIVUL

GRAMATICII LATINI ŞI MORFOLOGIA. Ca orice limbă IE antică, latina se înfățișa vorbitorilor ei având o bogată flexiune, ilustrată de numeroasele forme (gr.μορφαί) pe care cuvintele – acoperind o arie vastă în cadrul general al lexicului – le căpătau în cursul vorbirii (gr. λόγος). Ştiința formelor flexibile, **morfologia**, ca sector distinct şi fundamental al ştiinței generale a **gramaticii** (gr. γραμματική τέχνη), a fost preluată din spațiul cultural grecesc şi adaptată la Roma de către specialiştii în studiul limbilor – mulți dintre ei, la început, chiar greci de origine (în special de-a lungul veacurilor III-I a.Chr.) –, astfel încât se poate afirma că întreaga ştiință a limbii, bazată pe descrierea elementelor ei componente, s-a născut în Antichitatea clasică şi s-a fundamentat pe achizițiile teoretice ale acesteia.

Gramaticii latini ai epocii imperiale (sec. I-VI p.Chr.) au oferit o clasificare sistematică şi riguroasă a părților de vorbire (*partes orationis*, gr. μέρη λόγου), în funcție de criteriul flexibilității, respectiv al „mlădierii" sau, dimpotrivă, al „rigidității" de care dădeau dovadă cuvintele în cursul vorbirii obişnuite. Astfel, ei au descoperit existența în limba latină a **5** părți de vorbire **flexionabile** sau **flexibile** în cursul vorbirii, cărora li se opuneau altele **4 non-flexionabile** sau **neflexibile**, dar cu roluri precise, mai ales din punctul de vedere al relațiilor dintre cuvinte şi enunțuri.

CLASIFICAREA PĂRȚILOR DE VORBIRE. În cadrul părților de vorbire **flexibile**, gramaticii romani au distins, pe de o parte, grupul numelui (lat. *nomen*, gr. ὄνομα), pe de alta, cel al verbului, cu mențiunea că în acesta din urmă era inclusă şi o parte de vorbire parțial neflexibilă (cea a adverbului).

Din primul grup făceau parte:

1. **substantivul** (*nomen substantiuum*), ultimul cuvânt fiind un adjectiv derivat de la *substantia*, „materie", „realitate", „substanță";

aşadar, «numele substantiv» era, în concepția gramaticală romană, acea categorie nominală care desemna realitatea în sine: «numele realității», cu tot ce cuprinde ea, de la lucruri, obiecte, fenomene natural-cosmice, ființe, până la idei şi noțiuni, concepte etc.

2. **adjectivul** (*nomen adiectiuum*) desemna acea categorie de nume „care se adaugă unui alt nume", cuvântul *adiectiuum* reprezentând un derivat adjectival de la participiul perfect al verbului *adicere*, „a adăuga"; *adiectiuus, -a, -um* însemna, prin urmare, «care se adaugă [la ceva]», «care însoțeşte ceva», idee ce surprinde chintesența semantică şi comportamentul morfologic al adjectivului, ca element nominal care, „însoțind" în permanență un substantiv, exprimă însuşirea sau calitatea, respectiv trăsătura specifică realității desemnate prin acel substantiv.

3. **numeralul** (*nomen numerale*) era, în concepția gramaticilor romani (un Priscianus, de exemplu), acea categorie nominală aparte, specializată în exprimarea cantitativă, numerabilă, a elementelor realității. Numeralul formula, prin urmare, ideea esențială de număr (*numeralis*, *-e*, „privitor la număr", derivat adjectival provenit de la substantivul *numerus*, *-i*, „număr") şi se comporta morfologic atât ca un substantiv, căruia în felul acesta îi şi putea ține locul, asemenea pronumelui, cât şi ca un adjectiv, „însoțind", ca determinare şi precizare numerică, respectivul substantiv.

4. **pronumele** (*pronomen, nomen pronominale*) aparținea categoriei generale a numelui tocmai în temeiul faptului că pronumele reprezenta cel mai important înlocuitor al numelui (în toate variantele lui, ca substantiv, adjectiv şi numeral). Etimologia latină indică exact rolul morfologic al pronumelui: *pro*, „în loc de", „în locul", şi *nomen*, „nume"; *pronominalis, -e* este un derivat utilizat în textele gramaticale tardive.

Poziția pronumelui în concepția gramaticilor romani se dovedea a fi, să spunem aşa, strategică. Datorită faptului că multora dintre tipurile de pronume – în special celui considerat fundamental şi definitoriu pentru întreaga categorie a pronumelor, numit, de aceea, în tradiția gramaticală, „personal" – le era caracteristică, am spune chiar proprie, categoria morfologică a **persoanei**, absentă la nume şi definitorie pentru verb, se poate afirma că, în viziunea antică, pronumele reprezenta o categorie morfologică intermediară, în sensul

că făcea trecerea de la categoria sau grupul numelui la categoria sau grupul verbului, respectiv de la ideea de non-persoană, non-actant, la aceea de persoană, de actant.

Din cel de-al doilea grup, în consecință, făceau parte:

1. **verbul** (lat. *uerbum*, cu sens gramatical, de „verb", încă din epoca lui Varro şi Cicero) dădea expresie, în vorbire, ideii de mişcare, de acțiune în general, dar şi de stare, cu referire, desigur, la elementele realității („persoanele", „actanții") care puteau executa acțiunea sau cunoaşte starea respectivă.

2. **adverbul** (lat. *aduerbium*): prin etimologie, această parte de vorbire indica, în primul rând, rolul morfologic pe care îl îndeplinea în propoziție (enunț), şi anume de a fi, precum adjectivul pe lângă substantiv, o prezență însoțitoare şi lămuritoare a verbului, în ceea ce priveşte circumstanțele realizării acțiunii sau stării exprimate de verb. În al doilea rând, asocierea cu verbul putea sugera interpretarea acestei părți de vorbire ca fiind cel puțin parțial flexibilă, întrucât poseda grade de comparație formate, ca şi în cazul adjectivului, cu ajutorul unor sufixe, neurmate însă de desinențe. În fond, ca şi pronumele, adverbul reprezenta o categorie morfologică de tranziție, în cazul de față de la flexibile la neflexibile.

În cadrul părților de vorbire **neflexibile** (numite de romani *particulae*, „părțile mici de vorbire", în opoziție cu *partes* [*orationis*], „părțile [mari] ale vorbirii": a se vedea, de pildă, A. Gellius, II, 17, 19), gramaticii latini le distingeau, pe de o parte, pe acelea care deținеau în mod evident un rol morfosintactic determinat şi autonom la nivelul enunțului (pe cele două paliere sintactice: propoziție, respectiv frază), pe de alta, pe aceea, singura de altfel, care nu avea niciun fel de rol ca atare, indicând, în schimb, atitudinea locutorului față de propriul enunț:

1. **prepoziția** (lat. *praepositio*) era partea neflexibilă de vorbire „pusă" (*positio* ‹ *positus*, *-a, -um*, participiul perfect pasiv al lui *ponĕre*, „a pune", „a plasa") „înaintea", „în fața" (*prae*) unui substantiv sau înlocuitor al acestuia. Rolul prepoziției intervenea exclusiv la nivelul raporturilor dintre părțile de vorbire, deci la nivelul propoziției, era eminamente morfologic.

2. **conjuncția,** după cum îi indica şi denumirea, era partea de vorbire care exprima prin excelență ideea de legătură (‹ *cum-, con-* şi *iunctio, -onis*, „unire [a părților între ele]”): de bună seamă, mai întâi a părților de vorbire, rolul conjuncției fiind în acest caz unul morfologic, în al doilea rând (şi într-o măsură mult mai ridicată), între diversele propoziții, la nivelul frazei, rolul conjuncției fiind, în situația respectivă, unul fundamental sintactic.

3. **interjecția** reprezenta, în concepția gramaticilor latini, o inserție sau o intercalare, etimologia termenului (*interiectio*) indicând cu exactitate acest lucru (*-iectio* provine, ca şi în cazul numelui adjectivului, de la radicalul verbului *iacio, -ĕre*, „a arunca [vorbe]”, „a emite”, „a scoate”, iar preverbul / prefixul *inter*, „între”, „printre”, exprimă chiar ideea de „introducere printre” sau „în timpul [vorbirii]” a unor noi / alte cuvinte). „Interjecțiile” se vădeau, aşadar, a fi acele cuvinte care, fără să exprime elemente ale realității, însuşiri ale acesteia, acțiuni executate sau stări suferite de actanți, în sfârşit, fără a lega între ele părțile enunțului, participau la acesta prin întreruperea şirului vorbirii, ca veritabile „izbucniri”, pentru a da glas unui sentiment oarecare (bucurie, mulțumire, satisfacție şi contrariile lor, surprindere, teamă etc.). Interjecțiile erau singura parte de vorbire capabilă să dezvăluie atitudinea locutorului față de propriul mesaj, ca şi față de situația referențială dată.

Observație. Deşi exista ca atare, cuvântul *articulus* nu desemna cu prioritate în terminologia gramaticală latină partea de vorbire caracteristică limbilor romanice şi IE moderne şi numită „articol” (fr. *l'article* etc.), pentru că partea de vorbire respectivă lipsea în latină, practic nu a existat niciodată ca atare. Sensul de „articol” al lui *articulus* a fost utilizat de gramaticii romani numai prin comparație cu situația din limba greacă; altminteri, *articulus* denumea, ca termen retorico-gramatical, fie un cuvânt (izolat) oarecare, fie un element frazeologic al registrului stilistic (aşa-numita inciză), fie un moment punctual al unei expuneri. Traducerea unui substantiv latin se va face, în consecință, din punctul de vedere al articolului, strict în funcție de context, putându-se adopta şi forma nearticulată din limba în care se traduce (*lupus* = lup; un lup; lupul).

GRUPUL NUMELUI (I)

SUBSTANTIVUL ŞI CATEGORIILE LUI. Numele, reprezentat în limba latină, aşa cum am arătat, în primul rând de substantiv şi de adjectiv (incluzând şi formele nominale ale verbului, precum participiul, gerunziul şi supinul), dar şi de numeral (la tipurile flexibile ale acestuia), îşi modifică forma în cursul vorbirii, alcătuind anumite paradigme. În ansamblu, modificarea formelor numelui poartă denumirea de **declinare**. Aşadar, prima clasă a cuvintelor flexibile este aceea a **declinabilelor**: substantivul, adjectivul, numeralul – într-un cuvânt, **grupul numelui**. Flexiunea nominală are loc, în latină ca şi în celelalte limbi IE antice, în funcție de câțiva parametri, care reprezintă **categoriile fundamentale** ale numelui: **genul, numărul, cazul**. În funcție de acestea, declinabilele îşi modifică forma în cursul vorbirii (față de starea lor latentă, în zestrea lexicală a limbii), distribuindu-se – mai ales primele două, substantivul şi adjectivul – pe clase de flexiune, tradițional numite **declinări** (lat. *declinationes*, termen gramatical utilizat cu accepțiunea de azi, dar şi cu altele, încă din epoca lui Cicero şi a lui Quintilianus).

GENUL. Niciuna dintre cele 3 categorii gramaticale ale numelui nu se poate afirma în mod absolut a fi o categorie pur formală, şi nu una semantică, adică izvorâtă din meandrele gândirii umane. În privința genului, s-a arătat că această categorie este una dintre cele mai vechi desprinse din lexic. Pentru limba latină şi celelalte limbi IE surori, genul rămâne categoria cea mai concretă şi dependentă în cel mai înalt grad de semnificația cuvintelor.

GENURILE ÎN LIMBA LATINĂ. După scindarea IE comune, gramaticalizarea idiomurilor desprinse din ea a consacrat tripla diferențiere de gen: **masculinele şi femininele,** pe de o parte, **neutrele,** pe de alta, ultimele în calitate de succesoare directe al vechiului gen inanimat încă din faza comunității IE. Aceasta este situația pe care o moşteneşte şi ilustrează limba latină, alături de atâtea alte idiomuri IE antice.

Din punctul de vedere strict al flexiunii, paradigmele substantivelor masculine şi feminine sunt identice, ele opunându-se în bloc

neutrelor, dar numai la anumite cazuri, în vreme ce altele participă la flexiunea comună (în general, diferite între masculin-feminine şi, respectiv, neutre sunt cazurile nominativ şi acuzativ, cazurile propriu-zis oblice: genitivul, dativul şi ablativul fiind, practic, comune tuturor genurilor).

SUBCATEGORII DE GEN. Limba latină atestă, prin 2 subcategorii ale genului, străvechea opoziţie naturală, manifestată într-un stadiu primar de existenţă al IE comune, între inanimate şi animate, în sensul că s-au păstrat în latină două tipuri de substantive indicând animate, la care diferenţierea ulterioară de gen, între masculine şi feminine, este inoperantă, practic nu există. Este vorba de aşa-numitele:

1. substantive **epicene** (*nomina epicoena*), care au aceeaşi formă pentru desemnarea animalelor, indiferent de sexul acestora: *feles*, „pisică" şi „motan", *uulpes*, „vulpe" şi „vulpoi", *pauo*, „păun" şi „păuniţă", *aquila*, „vultur" (în română nu există feminin!), *coruus*, „corb" (aceeaşi situaţie în română), *apis*, „albină", *anas*, „raţă" şi „răţoi" etc.

2. substantive cu **gen comun** (*nomina communia*), referitoare, de data aceasta, numai la oameni (persoane), substantivele în cauză având, ca şi cele din subcategoria precedentă, o unică formă pentru ambele sexe: *coniux*, „soţ" şi „soţie", *ciuis*, „cetăţean" şi „cetăţeană", *sacerdos*, „preot" şi „preoteasă", *heres*, „moştenitor" şi „moştenitoare" etc. Genul gramatical se stabilea prin intermediul adjectivului în acord, care îl preciza, sau cu ajutorul unor determinative exclusive de gen (cf. *infra*).

EVOLUŢIA GENULUI DE LA LATINĂ SPRE LIMBILE ROMANICE. Genul substantivelor moştenite din latină, ca şi al celorlalte apărute în interiorul noilor limbi romanice, inclusiv pe calea împrumuturilor, a cunoscut repartizări distincte în funcţie de cele două arii geografico-teritoriale ale latinităţii: Romania de Apus şi Romania Orientală.

În latinitatea occidentală, genul substantivelor a ajuns arbitrar, exceptând substantivele ce denumesc fiinţe deosebite după sex. Occidentul romanic pierde în totalitate genul neutru, continuând prin aceasta tendinţa latinei de a-l elimina. În mod compensatoriu, se întăreşte la adjective (şi la pronume) opoziţia masculin-feminin, şi aici continuându-se o tendinţă moştenită din latină.

În latinitatea orientală – reprezentată astăzi numai de română şi de dialectele ei sud-dunărene –, categoria neutrului s-a menţinut, însă într-o formă nouă şi diferită de organizare. Moştenite direct din latină au fost în română desinenţele specifice de neutru *-a* şi (prin falsă segmentare) *-ora*: lat. *scamna* › rom. *scaune*; lat. *pectora, tempora* › rom. *piepturi, timpuri* etc. Neutrul românesc a devenit o categorie motivată din punct de vedere semantic, întrucât româna a «întărit» ideea de neînsufleţit pe care o avea categoria neutrului în latină.

NUMĂRUL. Reprezintă o categorie concretă a flexiunii, caracterizând atât grupul numelui, cât şi pe cel al verbului. După cum se cunoaşte, IE comună poseda 3 numere: singularul, dualul şi pluralul. Fiecare dintre ele era marcat de desinenţe proprii.

Dualul a reprezentat, în IE comună şi în limbile continuatoare ale ei (cele care l-au păstrat funcţional), numărul gramatical specific obiectelor perechi. O parte dintre limbile italice, între care latina şi osco-umbriana, au pierdut dualul, din care – pentru latină – au supravieţuit forme arhaice, invariabile (aşadar, nişte „urme"), caracterizate prin morfemul (la origine, desinenţă): *-ō*, în numeralele *duō*, „doi" *ambō*, „amândoi", *octō*, „opt". Se poate afirma cu certitudine că limba latină, încă de la începuturile ei, nu a cunoscut decât opoziţia binară de număr, între **singular** şi **plural**, atât la nume, cât şi la verb.

Singularul se referă şi denumeşte un singur element (sau obiect, în sens gramatical), în vreme ce **pluralul** introduce ideea de mulţime formată din mai multe elemente (*plures*, „mai mulţi": şi aici, terminologia este latină; cf. şi *singuli, -ae, -a*, „câte unul") decât unul singur.

SUBSTANTIVE DEFECTIVE. Există, în latină ca şi în alte limbi IE antice, substantive **defective de număr**, aşadar posedându-l doar pe unul dintre cele două: fie numai singularul, şi atunci gramaticii latini l-au denumit *singularia tantum*, „substantive care au numai singularul", fie numai pluralul, în această situaţie ele fiind denumite *pluralia tantum*, „substantive care au numai pluralul". Substantivele respective au cunoscut, la origine, ambele numere, dar uzul a făcut să se răspândească şi generalizeze numai unul dintre ele.

Categoria substantivelor care uzitau numai pluralul (*pluralia tantum*) era mai bine reprezentată şi poate fi analizată în funcţie de

conținutul semantic: divinități *(Penates, Manes, Lemures* etc.), constelații (*Septentriones, Vergiliae*), părți ale corpului, externe şi interne (deci, nu neapărat perechi: *nares, lumbi, exta, uiscera* etc.), realități militare (*arma, moenia* etc.), realități umane şi romane (*liberi, Quirites*), naturale (*tenebrae*) etc. Este vorba, după cum se observă, de obiecte (în sens gramatical), de elemente utilizate sau percepute în grup, dar şi de câteva abstracțiuni, la care motivarea apare mai dificil de sesizat.

CAZUL. Constituie cea mai complexă realitate categorială a flexiunii nominale (şi, desigur, pronominale), întrucât exprimă raporturi sintactice, respectiv între părțile de vorbire: un nume şi verbul propoziției, un nume şi un alt nume sau un înlocuitor al acestuia.

CAZURILE ÎN LIMBA LATINĂ. Flexiunea nominală latină cuprinde **7 cazuri**, dintre care unul a devenit încă de timpuriu nefuncțional, conservându-se izolat, sub forma unor relicte lexicale la anumite clase de flexiune (şi anume, locativul).

Față de sistemul generic IE comun, latina a pierdut un caz: **instrumentalul**, încorporat morfologic şi semantic de către ablativ şi dispărut, practic, fără urmă în sistemul substantivului latin. În ceea ce priveşte **locativul**, la anumite clase de flexiune el a ajuns să se confunde cu genitivul la singular, iar la altele cu ablativul.

Sistemul **funcțional** al **cazurilor** în limba latină era alcătuit, aşadar, din **6 elemente**:

1) *nominatiuus casus*, „cazul care serveşte spre a numi” (‹ *nominare*, „a spune pe nume”), denumire creată de gramaticii latini după model grecesc; *casus* (de la *cadere*, „a cădea”), „căderea”, este un calc după substantivul grec având sensul de „schimbare”, „variație”; o altă denumire a sa este *casus rectus*, „cazul drept”, în opoziție cu celelalte cazuri, *casus obliqui*, „cazuri aplecate”, „oblice”, în raport cu nominativul, cazul „vertical”.

2) *genitiuus casus*, „cazul din naştere”, al „originii” (‹ *gignere,* supin *genitum*), indicând apartenența prin naştere sau prin origine şi, de aici, ideea de posesie; modelul terminologic l-a reprezentat sintagma greacă având semnificația „cazul naşterii”, „al proveniență”.

3) *datiuus casus*, „cazul acordării”, „al atribuirii”, „al dăruirii” (‹ *dare*, supin *datum*); sensul şi funcţia fundamentală circumscriu ideea de atribuire către cineva sau ceva; cf. şi modelul grecesc („cazul dăruirii”).

4) *accusatiuus casus*, „cazul chemării în judecată”, „cazul acuzării”, al „punerii sub acuzaţie” (‹ *accusare*, „a aduce învinuiri”, „a acuza în faţa unei instanţe”); denumirea, cu valenţe expresiv-metaforice în limba latină, reprezintă un decalc al termenului grecesc corespunzător („cazul acuzator”, „care priveşte acuzarea”), pornind de la semnificaţia generică a acestui caz, exprimând ideea de obiect (direct) al unei mişcări, stări, acţiuni etc.

5) *ablatiuus casus*, „cazul îndepărtării”, „al luării”, este *casus Latinus* prin excelenţă, atestat în poziţia ultimă, a şasea, în ordinea cazurilor la gramaticii latini (pentru prima atestare, a se vedea Quintilianus, I, 4, 26). În stabilirea denumirii acestui caz a prevalat la gramaticii latini una dintre valorile primare şi fundamentale ale ablativului, şi anume cea separativă (‹ *auferre*, „a lua cu sine”, „a îndepărta”, „a separa”, supin *ablatum*).

6) *uocatiuus casus*, „cazul chemării”, „al strigării” (‹ *uocare*, „a chema [pe cineva ca să vină]”, „a striga”), a fost, în concepţia gramaticilor latini, cazul care servea spre a chema pe cineva sau a invoca o forţă divină, forţele latente în lucruri etc.

SUBSTANTIVE NEDECLINABILE. Latina cunoştea şi câteva forme nedeclinabile, de fapt, foste cazuri „încremenite” ca atare în urma unui uz îndelungat: *frugi*, „simplu”, „cumpătat”, „cinstit” este, la origine, ablativul substantivului *frux*, „fel de viaţă cinstit”; *pondo*, „în greutate”, „cântărind”, este şi el ablativul unui substantiv, neutilizat însă (*pondus*, *-i*).

SUBSTANTIVE DEFECTIVE. Alte substantive au pierdut din uz anumite cazuri şi/sau numere, această „deficienţă”, datorată utilizării frecvente a altor cazuri şi/sau numere, nefiind, în fond, motivată. În această privinţă, exemplul cel mai cunoscut îl furnizează paradigma incompletă la singular a lui *uis*, „forţă”, „putere”, dar completă la plural. Alte substantive, precum *fas*, „îngăduinţă divină”,

nefas, „sacrilegiu”, *sexus*, „sex”, cunosc doar uzul cazurilor NAC singular.

CAZURILE ÎN LATINA TÂRZIE ŞI ÎN LIMBILE ROMANICE. Latina târzie continuă şi amplifică tendinţele latinei populare (stopate de latina clasică, prin excelenţă cultă) – tendinţe manifestate încă de timpuriu – de a reduce numărul cazurilor. Fenomenul a avut baze fonetice („pierderea”, „distrugerea” unor sunete sau chiar grupuri de sunete de la sfârşitul cuvântului) şi repercusiuni morfosintactice excepţionale. Deosebirea dintre cazuri, datorată de regulă silabei finale, se va şterge rapid în latina populară târzie şi, de aici, în stadiul numit romanica primitivă sau comună, favorizând, pe de o parte, apariţia articolului, pe de alta, construcţiile prepoziţionale (la cazurile oblice).

STRUCTURA MORFOLOGICĂ NOMINALĂ. Cuvintele declinabile prezintă, în latină, o structură relativ mobilă, întrucât ea nu se regăseşte automat la orice nume. În plus, chiar în interiorul aceleiaşi categorii nominale se pot observa diferenţe notabile de structură morfologică de la o paradigmă (serie, clasă de flexiune) la alta.

Tiparul IE al structurii nominale atestate de latină comportă două elemente fundamentale:

a) **tema nominală** (numită în tradiţia mai veche a şcolii româneşti şi **tulpină**) şi

b) **desinenţa.**

Tema reprezenta acea secvenţă sau parte a numelui care, stând la baza formelor luate de numele respectiv prin flexiune (declinare), rămâne, în esenţa ei, invariabilă în cursul vorbirii. Acest lucru se datorează faptului că tema este purtătoarea sensului lexical şi elementul fundamental care indică apartenenţa la o anumită clasă de flexiune.

Dacă tema este elementul stabil al structurii morfologice nominale (şi, în egală măsură, verbale), **desinenţa** (provenind de la forma *desinentia* a verbului *desinĕre*, „a încheia”, deci „cele care încheie”, „unelte gramaticale de încheiere a cuvântului”) reprezintă în mod evident secvenţa sau partea cuvântului (nume sau verb) cea mai dinamică, cea mai mobilă, situându-se la sfârşitul lui şi exprimându-i funcţia gramaticală (la nume, cazul şi numărul, în strânsă dependenţă şi de gen), altfel spus rolul pe care cuvântul îl joacă în propoziţie. Prin urmare, desinenţa este un veritabil indice morfologic.

Fiind şi elementul stabil al structurii nominale, tema deține cel mai înalt grad de complexitate morfologică, fiind, la rândul ei, analizabilă în numeroase alte elemente componente. În ordinea importanței lor, **elementele constitutive ale temei** sunt următoarele:

a.1. **rădăcina (radicalul)** este grupul de sunete care exprimă sensul lexical al cuvântului şi se regăseşte la toate cuvintele ce aparțin aceleiaşi familii lexicale; este denumită, în lingvistica postbelică, şi **semantem**.

a.2. **sufix(e)**, elemente formative cu valoare dublă: a.2.1. morfologică (unele au rolul de a preciza tipul flexionar şi categoria gramaticală); a.2.2. lexicală (altele servesc numai la derivarea unui cuvânt dintr-altul).

a.3. **vocala tematică (vocala temei)**: acest element, ca şi cel precedent, nu este prezent în mod obligatoriu în structura nominală a oricărei clase de flexiune sau paradigme; moştenite din IE comună, aceste vocale, cu care se încheie tema (dacă există, evident), sunt *e* şi *o* în alternanță, vocale transformate în mod specific latinei, în contexte fonetice date, la *i* şi *u*.

a.4. **prefix(e)**: sunt elemente cu valoare pur lexicală, derivativă, având ca scop lărgirea temelor nominale prin alipirea la temă a unui fost cuvânt independent (de obicei, prepoziții); sunt denumite şi **preverbe**.

a.5. **infix**: reprezintă şi el o unealtă gramaticală, de data aceasta cu valoare morfologică şi apărând întotdeauna reprezentat de un singur element (sunet), niciodată în asociere cu alte infixe. Foarte frecvent se întâlneşte, în latină, infixul nazal (*n*).

Aşa cum am notat deja, în afara rădăcinii, niciunul dintre elementele componente ale temei nominale nu apare în mod obligatoriu. În cazul în care lipseşte vocala tematică, formele nominale respective se numesc **atematice**, în opoziție cu cele **tematice**, forme care, desigur, o conțin: de exemplu, *orator* este un substantiv cu formă atematică (*e* sau *o*, vocalele tematice, lipsind atât la N sg, cât şi în cursul flexiunii), pe când *amicus* are tema terminată în *-u-* (‹ IE*-*o-*, prin „închidere” fonetică). La rândul ei, desinența este constituită dintr-un sunet sau din mai multe, care se adaugă ultimului element al temei, şi anume vocalei ei. Ca urmare a acestei întâlniri fonetice, au

loc, însă, alte modificări de sunete, mai ales dacă desinența este reprezentată de o vocală sau începe cu o vocală. Desinența cazuală poate lipsi, şi în acest caz se vorbeşte de desinența „zero” (Ø), adică de absența unei desinențe reprezentate de un sunet oarecare. Atunci când desinența cazuală nu este Ø şi este reprezentată de o vocală sau începe cu o vocală, contopirea desinenței vocalice cu vocala temei are drept rezultat apariția unui grup de sunete (sau numai a unui singur sunet) care nu mai este nici desinență, nici vocală a temei: se vorbeşte, în atare situație, de aşa-numita **terminație** (sau de o aşa-numită formă opacă). Iată câteva exemple, referitoare la diversele analize şi segmentări avute în vedere mai sus:

LEGENDA
T = tema nominală
R = rădăcină (radical)
S = sufix morfologic / lexical
D = desinență cazuală
VT = vocala tematică (a temei)
TERM= terminație
PR = prefix
I = infix

	R	S	D
N sg	*pic-*	*-tŏr*	*Ø*
G sg	*pic-*	*-tōr-*	*-ĭs*
AC sg	*pic-*	*-tōr-*	*-ĕm*
N sg	*pic-*	*-tūră*	*Ø*

	T	D
N sg	*amic ŭ-*	*-s*
	R VT	

	T		R	TERM
G sg	*amic ō*	*-ī*	⇒ *amic*	*- ī*
	R VT			

	T	D	
D sg	*amic ō*	Ø	⇒ *amicō*
	R VT		

	T	D	
AC sg	*amic ō-*	*-m*	⇒ *amicŭm*
	R VT		

	T	D		
V sg	*amic ĕ*	Ø		
	R VT			

	PR	R	S	D
N sg	*con-*	*-tus-*	*-io*	∅

	I	S	D
N sg	*iunc-*	*-tio-*	∅

CAPITOLUL IV

DECLINĂRILE (I -V)

DECLINAREA I. Clasificarea sistemelor de flexiune nominală a substantivului în funcție de formele acestuia la N şi G sg a fost opera gramaticilor latini. Descrierea oferită de aceştia a servit drept bază pentru analiza numelui latin efectuată începând cu epoca modernă. Criteriul de clasificare s-a schimbat, luându-se astăzi în calcul, drept reper fundamental, sunetul final al temei (vocală, respectiv consoană).

Vocala finală a temei substantivelor aparținând primei clase de flexiune este *-a-*. De aceea, declinarea I este numită şi aceea a temelor în *-a-*. După VT *-a-* poate urma, în funcție de cazul gramatical, fie desinența Ø, şi atunci cuvântul coincide cu tema lui, fie o desinență reprezentată de un sunet ori mai multe. Dacă după VT urmează o vocală (aparținând desinenței), VT *-a-* se contractă cu vocala desinenței.

În privința genului, marea majoritate a substantivelor de declinarea I sunt **feminine**, fapt ce poate reflecta o realitate de sorginte IE, întrucât inexistența neutrelor la această clasă de flexiune lasă deschisă posibilitatea unui conflict între cele două genuri ale animatelor. Substantivele **masculine** ale acestei declinări circumscriu câteva realități lexicale precis determinate:

a) ocupații considerate specific bărbăteşti în orizontul mental al romanilor şi antic în general: *nauta*, „marinar”, „corăbier”, *agricola*, „cultivator al ogorului”, „agricultor”, *auriga*, „vizitiu”, *scriba*, „scrib”, şi alte ocupații asimilate cu primele (inclusiv împrumuturi din greacă: *poeta*, „poet”, *athleta*, „atlet”, *pirata*, „pirat” etc.);

b) râuri şi fluvii asociate (ca personificări) unor forțe supranaturale, divine masculine: *Sequana*, *Garumna* (numele gallo-latin al viitoarelor fluvii din spațiul francez: Seine, Garonne), *Aluta* (din spațiul carpatic) etc.

c) populații identificate cu componenta masculină: *Geta*, „getul”, *Persa*, „persanul”, *Numida*, „numidul” etc.

d) porecle sau supranume (*cognomina*) exclusiv masculine: *Catilina, Sulla, Cinna, Seneca* etc.

Flexiunea masculinelor declinării I este absolut identică aceleia a femininelor.

PARADIGMA. Formele nominale oferă următorul tablou (cu exemplificare pe substativul *natura*):

	SINGULAR	PLURAL
NV	natur**ă**	natur**ae**
G	natur**ae**	natur**ārum**
D	natur**ae**	natur**īs**
AC	natur**ăm**	natur**ās**
ABL	natur**ā**	natur**īs**

Declinarea I a fost în latină o clasă de flexiune importantă, bine reprezentată şi productivă, în ciuda absenţei genului neutru. În plus, ea a fost susţinută şi de forma feminină a celor mai numeroase adjective (cele de clasa I, cu trei terminaţii la N sg) şi pronume, deoarece adjectivele propriu-zise şi adjectivele-participii (perfecte) la feminin se declinau identic cu substantivele temelor în *-a*: *terra pulchra*, „pământ frumos", *puella amata*, „copilă iubită" etc.

MOŞTENIREA DECLINĂRII I ÎN LIMBILE ROMANICE. S-a realizat prin reducerea flexiunii nominale, ca urmare a sincretismului cazurilor, a tendinţei limbii vorbite de a le suprapune.

Încă din secolul I a Chr., limba vorbită monoftonghează terminaţia de GD sg şi de N pl, reprezentată de diftongul *-ae*, astfel încât inscripţiile atestă în mod curent forme în *-e* în loc de *-ae* (dar şi invers, prin hipercorectitudine). Fosta terminaţie latină -ae, rostită şi chiar scrisă (în mediile inculte sau semidocte) ca *-e*, a fost moştenită în limba română la aceleaşi cazuri ca şi în latină (GD sg şi NV pl), cu anumite restricţii suplimentare legate de prezenţa articolului nehotărât (*al unei cas**e**, unei cas**e**, nişte cas**e*** ‹ lat. *ca*sae) ori a unui context lexico-morfologic (*frumoasei cas**e***).

În latina târzie a reapărut la N pl forma *-as*, însă fără nicio legătură cu desinenţa străveche IE* *-as*. Forma de NV pl în *-as* s-a datorat extinderii confuziei N cu Ac la plural, de la ultimele 3 declinări (a III-a, a IV-a şi a V-a) la primele două. Astfel se explică formele în *-s* la NAc pl în limbile romanice din spaţiul occidental (cu precădere în spaniolă).

În declinarea I din latină au intrat, în epoca târzie şi numai la nivelul limbii vorbite, substantive aparţinând altor clase de flexiune, care, astfel, şi-au schimbat forma, preluând desinenţele şi terminaţiile declinării I. Acest fenomen este cunoscut sub denumirea de **metaplasmă** şi caracterizează spaţiul carpato-danubian al latinei populare. Au trecut cu precădere la declinarea I foste substantive de declinarea a V-a şi a III-a, precum şi, izolat, de declinarea a IV-a:

III	*glans,-ndis*	>	**glanda*	>	rom. *ghindă*
	frons, -ndis	>	**frondia*	>	rom. *frunză*
	mentio, -onis	>	**mentiona*	>	rom. *minciună*
	niuem (AC < *nix, niuis*)	>	**niua*	>	rom. *nea*
	secāle, -is	>	**secala*	>	rom. *secară*
IV	*manus,-us*	>	**mana*	>	rom. *mână*
	nurus, -us (norus)	>	*nura,* **nora*	>	rom. *noră*
V	*facies,-ei*	>	**facia*	>	rom. *faţă*
	acies, -ei	>	*acia*	>	rom. *aţă*
	glacies, -ei	>	**glacia*	>	rom. *gheaţă*

DECLINAREA A II-A. Constituie clasa de flexiune prin excelenţă tematică, întrucât vocala finală a temei, la toate cazurile – cu excepţia G sg – este reprezentată de *o* în alternanţă cu *e* (*o/e*). Şi la această declinare se întâlnesc formele aşa-numite **opace**, şi anume acelea a căror **terminaţie** este rezultatul contragerii vocalei tematice cu vocala desinenţei. Din acest punct de vedere, al desinenţelor cazuale, trebuie specificat şi faptul că declinarea a II-a este singura al cărei V nu este identic cu N la singular, diferenţa fiind dată de faptul că V sg are desinenţa Ø, substantivele în cauză încheindu-se în VT *-e*.

GENUL. Sunt foarte bine reprezentate masculinul şi neutrul, femininul deţinând o poziţie periferică, similară celei a masculinelor de la declinarea I. Ca şi acolo, flexiunea femininelor de a II-a nu se deosebeşte formal de cea a masculinelor. În cursul istoriei limbii latine, masculinul a sporit numeric în mod remarcabil, câştigând mereu teren asupra neutrului. Substantivele feminine, terminate în *-us*, exprimă următoarele realităţi natural-umane:

a) arbori fructiferi (în special), dar şi alţii asimilaţi cu aceştia: *malus*, „măr”, *pirus*, „păr”, *prunus*, „prun”, *cerasus*, „cireş”, *pinus*, „pin”, *fagus*, „fag”, *ulmus*, „ulm” etc.

b) obiecte casnice şi realităţi cu un pronunţat caracter rustic: *colus*, „furcă (de tors)”, *uannus*, „vânturătoare”, „dârmon”, *humus*, „pământ”, *aluus*, „pântece”, „burtă”.

c) ţări sau regiuni, oraşe şi insule, toate de origine străină (greacească), motivaţia de gen fiind, deci, externă: *Aegyptus, Peloponnesus, Epirus, Chersonesus* (*Cherronesus*); *Corinthus; Cyprus, Rhodus* etc.

PARADIGMA. Formele nominale oferă următorul tablou:

SINGULAR

N	amic**ŭs**	magister	puer	uir	templ**ŭm**
G	amic**i**	magistr**ī**	puer**ī**	uir**ī**	templ**ī**
D	amic**ō**	magistr**ō**	puer**ō**	uir**ō**	templ**ō**
AC	amic**ŭm**	magistr**ŭm**	puer**ŭm**	uir**ŭm**	templ**ŭm** (= N)
V	amic**ĕ**	magister	puer	uir	templ**um** (= NAC)
ABL	amic**ō** (= D)	magistr**ō** (= D)	puer**ō** (= D)	uir**ō** (= D)	templ**ō** (= D)

PLURAL

NV	amic**ī**	magistr**ī**	puer**ī**	uir**ī**	templ**ă**
G	amic**orŭm**	magistr**ōrum**	puer**ōrŭm**	uir**ōrŭm**	templ**ōrŭm**
D	amic**īs**	magistr**īs**	puer**īs**	uir**īs**	templ**īs**
AC	amic**ōs**	magistr**ōs**	puer**ōs**	uir**ōs**	templ**ă** (= NV)
ABL	amic**īs** (=D)	magistr**īs** (=D)	puer**īs**(=D)	uir**īs**(=D)	templ**īs** (=D)

Ca şi prima clasă de flexiune, cea de-a doua a fost foarte productivă şi vie de-a lungul întregii latinităţi, rămânând productivă şi în limbile romanice. Caracterul extrem de funcţional al acestei paradigme s-a datorat – ca şi la declinarea I – sprijinului venit din partea adjectivului (inclusiv a participiului), mai exact din partea acelei clase a adjectivului care prezenta la N sg cele 3 terminaţii uzuale, de altfel şi cele mai răspândite, *-us, -a, -um* (*-er*, -[*r*]*a*, -[*r*]*um*).

SITUAŢII PARTICULARE sunt reprezentate, în textele propriu-zis literare, ca şi în inscripţii, de anumite substantive cu forme de gen, caz şi număr contrare uzului curent.

a) Particularități de caz

Se întâlnesc, în epoca târzie (probabil după modelul declinării I), preluări de desinențe de la declinarea a III-a, la DABL: *filibus, amicibus* etc

Substantivul *deus* cunoaşte doar flexiune după declinarea a II-a, dar la plural sunt atestate dublete şi chiar triplete ale unor cazuri (inclusiv pentru a dezambiguiza formele omonime: G sg – Gpl):

Pl	NV	*de-i*	(forma aşteptată)
		di-i	(forma cu asimilare)
		dī	(forma contrasă)
	G	*de-um*	(forma arhaico-poetică)
		de-orum	(forma curentă)
	DABL	*de-is*	(forma aşteptată)
		di-is	(forma cu asimilare)
		dīs	(forma contrasă)
	AC	*deos*	

b) Particularități de număr

Sunt defective de plural: 1) deja semnalatele neutre în *-us* (*uirus, pelagus, uolgus/uulgus*); 2) substantivul *humus*, „pământ".

Sunt defective de singular substantivele: *arma, -orum*, „arme (de apărare)", *liberi, -orum*, „copii", *posteri, -orum*, „urmaşi" (cu acest sens nu există un singular), *fasti, -orum*, „faste", „calendar".

Îşi modifică sensul de la singular la plural substantivele: *auxilium,* „ajutor", *auxilia*, „trupe auxiliare"; *castrum*, „aşezare întărită", „fort", *castra*, „tabără militară".

EVOLUȚIA ÎN LATINA POPULARĂ ŞI TÂRZIE. MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. La nivelul oralității şi într-o epocă mai târzie, cel mai probabil pe scară largă în ultimele 2-3 secole ale Imperiului, survine în latină o serie de modificări afectând fie paradigma declinării a II-a în ansamblul ei, fie anumite cazuri.

1. Modificări de paradigmă

Majoritatea substantivelor declinării a IV-a a trecut, prin amintitul fenomen al metaplasmei, la declinarea a II-a, cu atât mai mult cu cât unele substantive de a IV-a (precum *domus*, de pildă) aveau deja o flexiune mixtă.

Declinarea a II-a s-a îmbogăţit şi prin metaplasma câtorva substantive de declinarea a III-a: *bos* a devenit **bouus* (> rom. *bou*), *os* a devenit neutrul *ossum* (sporadic atestat în anumite texte), iar *uas, – uasum.*

Dar cea mai consistentă îmbogăţire a declinării a II-a s-a realizat prin substituirea unor substantive aparţinând altor declinări (de regulă a III-a), bogate în mono- şi bisilabice, cu derivate diminutivale având un corp fonetic mai solid şi expresiv. Iată câteva exemple interesând moştenirea în limba română: *renes*, „rinichi" – *renic(ŭ)li* > rom. *rinichi*; *caulis*, „varză" – *caulĭcŭlus* / *cōlĭcŭlus*, „(o) varză mică > rom. *curechi* (regional); *genu*, „genunchi" – **genunc(ŭ)lus* (cu propagarea nazalităţii şi sincopă; formă reconstituită) > rom. *genunchi(u).*

2. Modificări ale cazurilor

Nsg. Pe cale analogică, multe substantive (şi adjectivele corespunzătoare) terminate în *-er* (m.sg.), sub presiunea imensei cantităţi de substantive cu finala în *–us*, au ataşat-o, spre întărire, finalei normale în *-er*, de unde forme ca: *inferus* (la Livius Andronicus), *socerus* (la Plautus), *aprus* (Appendix Probi) etc.

Numeroase inscripţii atestă forme de Nsg în *-u* (< *-us* sau *-um*) sau chiar în *-o*, explicabile prin nerostirea în latina populară, vorbită, a consoanelor finale *-m* şi *-s* şi, de aici, prin tendinţa de unificare a cazurilor (aşa-numitul sincretism cazual).

Aşa cum se cunoaşte pe baza extrem de preţioaselor mărturii epigrafice, latina populară din epoca imperială s-a caracterizat printr-o deosebit de puternică tendinţă de eliminare a cazurilor oblice sintetice prin construcţii prepoziţionale. Conform unei teorii admise azi cu prioritate, aparţinând lui Wilhelm Meyer-Lübke, latina populară şi târzie ar fi redus cazurile, bogat reprezentate în latina cultă, clasică, la două serii cu morfeme distincte: N şi AC, cu deosebiri marcate atât la singular, cât şi la plural, ulterior şi acestea contopindu-se într-un singur caz, asemănător fie cu N, fie cu AC, în funcţie de diversele arii ale romani-tăţii, moştenirea latină având loc diferenţiat pe aceste arii.

Semnalăm în încheiere moştenirea romanică a unor cazuri gramaticale izolate.

Nsg:	*-s*	moştenit în franceză (*fils* < *filius*) şi spaniolă (*Dios* < *Deus*)
G:	*-i*	moştenit în română (*Mercuri* [*dies*] > rom. *miercuri*, fr. *mercredi*, it. *mercoledi*)
V:	*-e*	moştenit exclusiv în română (*domine* > *Doamne*; *domine Deus* > *Dumnezeu; lupe* > *lup[ul]e*

Npl:	*-i* (m)	moştenit de o parte din limbile romanice (în speţă, italiana: *nemico – nemici* < *inimicus – inimici* şi româna: *domn* < *dominum*; *domni* < *domini*)
Gpl:	*-orum*	desinenţă pierdută în limbile romanice, moştenită cu totul accidental în unele – extrem de rare – substantive din franceză şi provensală (de ex.: topon. fr. *Francourville* < lat. *Francorum uilla*)
ABL/L:		*-īs*, păstrat de asemenea izolat, nefuncţional, în toponime ca fr. *Reims* < lat. *Rēmīs*.

DECLINAREA A III-A. Constituie, indiscutabil, cea mai complexă clasă de flexiune nominală latină, întrucât este şi cea mai veche, reprezentând un „model arhaic".

Din punct de vedere istoric, în această clasă de flexiune au fost integrate şi, astfel, au fuzionat două alte clase („declinări") independente, deşi interferente ca desinenţe, şi anume declinarea în consoană şi declinarea în vocală (în speţă, *-i-, -e-, -u-*), devenite ulterior subclase: aşa-numitele **teme consonantice** şi, respectiv, **teme vocalice**.

TIPURILE DE TEME. Prin urmare, criteriul de diferenţiere flexionară în subclase şi, de aici, în paradigme (tipuri, „modele") particulare rămâne acela al ultimului sunet al temei. De unde, existenţa unei varietăţi tipologice remarcabile, fiindcă acest ultim sunet (sau sunete, în cazul diftongului) al(e) temei putea(u) fi:

A. o vocală, lungă sau scurtă

T	D	T	D		T	D
-ĭ-, în *hostĭ-*	*s*,	**marĭ*	Ø	> *marĕ*,	*cīuĭ*	*-s*
	D					
-ī-, în *uī-*	*s*	> uīs				
	D	T	D	T	D	
-ū-, în *mū-*	*s*	*grū*	*-s*	*sū*	*-s*	>mūs, grūs

B. un diftong

	T	D		T	D	T	T	D
-ou, în	*bou*	*-s*	› *bō-s*	*Iou*	*-is*	< IE *dieu* /	**diou*	*-es*

C. o consoană

C.1. oclusivă

	T	D		T	D	
- velară:	**reg*	*-s*	> *rex*;	*noc*	*-s*	> *nox*
	T	D		T	D	
- labială:	*dap*	*-s*	> *daps*;	*op*	*-s*	> *ops*
- dentală:	*milet*	*-s*	> *miles*;	*nepot*	*-s*	> *nepos*

C.2. sonantă

	T	D	T	D	
- lichidă:	*sol*	Ø;	*honor*	Ø	
	T	D	T	D	
- nazală:	*carmen*	Ø;	**nation*	Ø	> *natio*
	T	D			
- bilabială:	*hiem*	*-s*	>hiems		

În sfârşit, trebuie ataşată clasificării prezente şi tema în siflantă, productivă în latină mai ales în legătură cu genul neutru:

T	D		T	D		T	D	
**tempŏs*	Ø	> *tempus*;	**corpos*	Ø	> *corpus*;	*genos*	Ø	> *genus* etc.

Dacă temele şi, de aici, N sg apăreau atât de variate ca înfăţişare, putând crea la o primă impresie convingerea unei totale lipse de legătură fie cu restul cazurilor aceluiaşi substantiv, fie cu alte paradigme aparţinând aceleiaşi clase de flexiune, elementul comun şi factorul de unitate al clasei (declinării) a III-a l-a reprezentat, de la originile constituirii ei, desinenţa cazului G sg *-ĭs* în epoca clasică şi până la sfârşitul latinităţii (cel puţin la nivelul limbii culte, literare). Recunoaşterea temei şi eventuala refacere, pe această bază, a cazului Nsg, se pot efectua numai dacă suntem în posesia formei de G sg. Această formă, împreună cu cea de N sg, este întotdeauna dată de dicţionare.

GENURILE. Un alt factor de varietate l-a constituit egala reprezentare a genurilor pe întreaga suprafaţă a declinării a III-a.

SILABICITATEA. Gramaticii latini şi, apoi, savanţii Renaşterii au utilizat un criteriu suplimentar de clasificare şi sistematizare a formelor nominale aparţinând acestei declinări: criteriul silabicităţii. De altfel, moştenirea latină în limbile romanice s-a făcut tocmai în virtutea acţiunii acestui criteriu, prin gruparea şi regruparea substantivelor după numărul de silabe al celor două tipuri cazuale de bază: nominativul în opoziţie cu cazurile oblice (restul cazurilor, exceptând vocativul).

Au fost numite **parisilabice** (< adj. lat. *par, paris*, „egal" şi substantivul de origine greacă *syllăba*, derivat *syllabĭcus*, *-a, -um*, „silabic") acele substantive care la N sg şi G sg (iar, de aici, la toate celelalte cazuri oblice, exceptând V sg, care e identic cu N sg) au acelaşi număr de silabe (sau un număr „egal de silabe"), de tipul *hostis* (N sg) – *hostis* (G sg) – *hosti* (D sg) etc. Se numesc **imparisilabice** (< adj. lat. *impar, imparis*, „inegal") substantivele care nu au acelaşi număr de silabe la toate cazurile, ci, faţă de N/V sg, au la cazurile oblice o silabă în plus: *lex* (N/V sg) – *legis* (G sg) – *legi* (D sg) etc. (au, deci, un număr „inegal" de silabe între N/V sg şi restul cazurilor). Una dintre tendinţele de bază ale latinei în direcţia regularizării şi, prin aceasta, a simplificării morfologice a constat din asocierea constantă a parisilabismului cu temele vocalice şi a imparisilabismului cu cele consonantice.

PARADIGME (TIPURI FLEXIONARE). TEME CONSONANTICE

1. Teme în **OCLUSIVĂ**

1.1. **dentală**

	SG			PL		
	masculin	feminin	neutru	masculin	feminin	neutru
NV	miles	laus	caput	milĭ**tes**	laud**es**	capĭ**ta**
G	milĭt**is**	laud**is**	capĭt**is**	milĭt**um**	laud**um**	capĭt**um**
D	milĭt**i**	laud**i**	capĭt**i**	milit**ĭbus**	laud**ibus**	capit**ĭbus**
AC	milĭt**em**	laud**em**	= N	= NV	= NV	= NV
ABL	milĭt**e**	laud**e**	capĭt**e**	= D	= D	= D

1.2. **velară**

	SG		PL	
	masculin	feminin	masculin	feminin
NV	rex	nox	reg**es**	noct**es**
G	reg**is**	noct**is**	reg**um**	noct**ium**
D	reg**i**	noct**i**	reg**ibus**	noct**ĭbus**
AC	reg**em**	noct**em**	= NV	= NV
ABL	reg**e**	noct**e**	= D	= D

1.3. **labială**

	SG		PL	
	masculin	feminin	masculin	feminin
NV	princeps	daps	princĭp**es**	dap**es**
G	princĭp**is**	dap**is**	princĭp**um**	dap**um**
D	princĭp**i**	dap**i**	principĭ**bus**	dapĭ**bus**
AC	princĭp**em**	dap**em**	= NV	= NV
ABL	princĭp**e**	dap**e**	= D	= D

2. Teme în **SONANTĂ**

2.1. **lichidă**

	SG			PL		
	masculin	feminin	neutru	masculin	feminin	neutru
NV	sol honor	mater	papāuer	sol**es** honōr**es**	matr**es**	papāuěr**a**
G	sol**is** honōr**is**	matr**is**	papāuěr**is**	sol**um** honōr**um**	matr**um**	papāuěr**um**
D	sol**i** honōr**i**	matr**i**	papāuěr**i**	solĭ**bus** honorĭ**bus**	matrĭ**bus**	papāuěrĭ**bus**
AC	sol**em** honōr**em**	matr**em**	= NV	= NV	= NV	= NV
ABL	sol**e** honōr**e**	matr**e**	papāuěr**e**	= D	= D	= D

2.2. **nazală**

	SG			PL		
	masculin	feminin	neutru	masculin	feminin	neutru
NV	leo	optio	carmen	leōn**es**	optiōn**es**	carmin**a**
G	leōn**is**	optiōn**is**	carmin**is**	leon**um**	optiōn**um**	carmin**um**
D	leōn**i**	optiōn**i**	carmin**i**	leonĭ**bus**	optiōnĭ**bus**	carminĭ**bus**
AC	leōn**em**	optiōn**em**	= NV	= NV	= NV	= NV
ABL	leōn**e**	optiōn**e**	carmin**e**	= D	= D	= D

2.3. **bilabială**

	SG	PL
NV	hiems (fem.)	hiem**es**
G	hiem**is**	hiem**um**
D	hiem**i**	hiemĭ**bus**
AC	hiem**em**	= NV pl
ABL	hiem**e**	= D pl

3. Teme în **SIFLANTĂ**

	SG			PL		
	masculin	feminin	neutru	masculin	feminin	neutru
NV	flos	cinis	os	flōr**es**	cinĕr**es**	oss**a**
G	flōr**is**	cinĕr**is**	oss**is**	flōr**um**	cinĕr**um**	oss**um**
D	flōr**i**	cinĕr**i**	oss**i**	flōrĭ**bus**	cinerĭ**bus**	ossĭ**bus**
AC	flōr**em**	cinĕr**em**	= NV	= NV	= NV	= NV
ABL	flōr**e**	cinĕr**e**	oss**e**	= D	= D	= D

TEME VOCALICE

1. Teme în **VOCALĂ**

1.1. **scurtă**

	SG			PL		
	masculin	feminin	neutru	Masculin	feminin	neutru
NV	hostĭ**s**	tussĭ**s**	marĕ	hostē**s**	tussē**s**	marĭ**a**
G	hostī**s**	tussī**s**	marī**s**	hostĭ**um**	tussĭ**um**	marĭ**um**
D	hostī	tussī	marī	hostĭ**bus**	tussĭ**bus**	marĭ**bus**
AC	hostĕ**m**	tussĭ**m**	= NV	= NV	= NV	= NV
ABL	hostĕ	tussī	marī	= D	= D	= D

1.2. **lungă**

	SG		PL	
	masculin	feminin	masculin	feminin
NV	sūs	uolpē**s**	sū**ēs**	uolpē**s**
G	sū**ĭs**	uolpī**s**	sū**ĭum**	uolpĭ**um**
D	sūī	uolpī	sū**ĭbus**	uolpĭ**bus**
AC	sū**ĕm**	uolpĕ**m**	= NV	= NV
ABL	sūĕ	uolpĕ	= D	= D

2. Teme în **DIFTONG**

	SG	PL	
	masculin		masculin
NV	bōs (<* bōū-s)	NV	bōuē**s**
G	bou**ĭs**	G	bō**ŭ**m (<* bouium)
D	bouī	D	bō**bus**, bū**bus** (<* bouĭbus)
AC	bou**ĕm**	AC	= NV
ABL	bouĕ	ABL	= D

SITUAȚII PARTICULARE: 1. TEMELE MIXTE. O serie întreagă de substantive de declinarea a III-a şi-au modificat forma originară de N sg într-o epocă relativ îndepărtată, ceea ce a condus, în uzul vorbirii, ulterior, la reîncadrarea lor într-o altă categorie flexionar-tematică şi, de aici, la crearea unei paradigme noi.

Astfel, mai ales la acele substantive care, în latina preclasică şi clasică, au tema consonantică terminată într-o dentală, surdă sau sonoră, dar sporadic şi într-o labială, forma inițială de la N sg conținea vocala *-ĭ-* înainte de desinența *-s*, ceea ce ne conduce la presupunerea că, originar, substantivele respective aparțineau temelor vocalice: N sg **artĭs, *dentĭs, *fontĭs, *gentĭs, *montĭs, *mortĭs, *pontĭs* etc. Pierzându-l, prin sincopare, pe *-ĭ-* interconsonantic (ca urmare, foarte probabil, a haplologiei), atari substantive au devenit monosilabice la N sg, vorbitorii resimțindu-le ca imparisilabice (de ex., *ars* – G *artis*) şi, în consecință, reorientându-le comportamentul morfologic după tipul imparisilabicelor, asociate constant temelor consonantice. Astfel, fostele teme vocalice (parisilabice) au primit desinențe de consonantice (imparisilabice), drept care la ABL sg s-a generalizat desinența *-e*

(*arte, dente, fonte, fronte, gente* etc.), ca şi la celelalte cazuri. Excepţie a făcut G pl, la care s-a conservat desinenţa originară a temelor vocalice, -*ium* (*artium, dentium, fontium, frontium* etc.). În aceeaşi situaţie se află şi *urbs*, iniţial având Nsg **urbĭs* > *urbs* prin sincopă, ABL sg *urbĕ*, dar G pl *urbium*.

Gramaticii moderni încadrează astfel de situaţii particulare într-o categorie aparte, numită a **temelor mixte**, care la singular prezintă comportament consonantic, iar la plural (graţie genitivului) unul vocalic.

Întâlnim, însă, şi situaţia inversă, când substantive cu formă vocalică a temei la singular, precum: Nsg *canis*, *iuuenis*, **senes* (atestat ca *senex*, cu infix velar), *uates*, *mensis* se comportă la G pl aidoma celor consonantice (la unele există, însă, o ezitare, manifestată prin coexistenţa formei consonantice şi a celei vocalice, dublet atestat chiar şi în epoca clasică):

G pl *canum, iuuenum, senum, uatum*, dar *mensum / mensium*.

În sfârşit, nume de rudenie fundamentale, ca *pater, mater, frater*, deşi au înfăţişare parisilabică (G sg *patris, matris, fratris*, D sg *patri, matri, fratri* etc.), la G pl posedă desinenţa imparisilabicelor (*patrum, matrum, fratrum*).

2. TEME IZOLATE ŞI TEME DEFECTIVE. Substantivele *bos* (deja semnalat) şi *Iuppiter* au respectiva formă de N sg izolată tematic de restul cazurilor:

	SG	PL	
NV	*bos*	*boues*	*Iuppiter*
G	*bouis*	*boum*	*Iouis*
D	*boui*	*bobus/bubus*	*Ioui*
AC	*bouem*	*boues*	*Iouem*
ABL	*boue*	*bobus/bubus*	*Ioue*

2. Se întrebuinţează **numai** la **singular**, şi **numai** la **cazurile**:

NACV sg (n.)	*fas*, „ceea ce e permis de legea divină”
	nefas, „ceea ce nu e permis de legea divină”
N sg (f.)	*fors*, „întâmplare fericită”, „noroc”
ABL	*forte*
ABL sg (f.)	*sponte*, „din iniţiativa” (*mea, tua, sua* etc.)

EXCLUSIV PLURALUL (*PLURALE TANTVM*). A ieşit de timpuriu din uz singularul următoarelor substantive, şi ele defective, dar de număr:

Mānes, -nium, „zeii Mani”

Penātes, -ium, „zeii Penaţi”

maiōres, -rum, „înaintaşii”, „strămoşii” (adjectiv substantivizat)

moenia, -ium, „zidul (zidurile) de incintă (ale unei cetăţi)”, „metereze”

MOŞTENIREA ÎN ROMÂNĂ ŞI ÎN LIMBILE ROMANICE. Opoziţia dintre cazuri şi numere, relativ slabă la nivelul oralităţii, a cedat treptat locul, în latina târzie, diferenţierii bazate pe silabicitate. Imparisilabismul a întărit diferenţierea cazurilor şi, sporind rezistenţa substantivelor la uzură, a permis şi favorizat moştenirea în română şi în limbile romanice:

Imparisilabismul a permis, în cuvintele latineşti moştenite în română, deosebirea singularului de plural, româna fiind, în raport cu celelalte limbi romanice, cea mai conservatoare în această privinţă. Primului exemplu citat mai sus îi alăturăm şi altele: lat. *homo* > rom. *om*; pl *homines* > rom. *oameni* (cf. şi it. *uomo – uomini*); lat. *hospes* > rom. *oaspe* (forma cu *-te* la NACV sg este refăcută după plural); pl *hospĭtes* > rom. *oaspeţi*; lat. *iudex* > rom. *jude*; pl *iudices* > v. rom. *judeci* (eliminat pe parcurs, deoarece a intrat în concurenţă cu v. rom. şi rom. mod. *judeţ* < lat. *iudicium*) etc. După cum s-a arătat, utilizarea de către vorbitori a imparisilabismului în vederea marcării deosebirii dintre singular şi plural a presupus în mod necesar existenţa prealabilă, în latina vorbită, a confuziei dintre N şi AC sg, confuzie favorizată în latină şi în celelalte idiomuri IE antice de categoria neutrelor. La acestea din urmă, moştenirea imparisilabismului (acolo unde a avut loc) este cea mai vizibilă: lat. *tempus* > rom. *timp*; pl *tempora* > rom. *timpuri*; lat. *caput* > lat. pop. *capus* > rom. *cap*; pl *capita* > rom. *capete*; lat. *frigus* > rom. *frig*; pl *frigora* > rom. *friguri*. Câteva neutre latine, deşi imparisilabice (*mel, fel, lāc*), pentru că la NACV erau monosilabice, au primit un „sprijin vocalic” la aceste cazuri, lărgindu-şi şi stabilizându-şi, astfel, corpul fonetic: **mele, *fele, *lacte* (> *miere, fiere*, *lapte*), dar cu pierderea imparisilabicităţii în mod cert încă din latina populară şi comportându-se, în consecinţă, ca flexiune, identic cu parisilabicele de tipul *mare – maris* > rom. (subst.) *mare*.

În sfârşit, şi-au pierdut fără urme caracterul imparisilabic următoarele substantive moştenite din latină şi continuând forma de N sg (ca *homo* > *om*): *imperator* > rom. *împărat*; *presbyter* (de origine greacă în latină) > rom. *preot*; *serpens* > rom. *şe(a)rpe* etc.; deşi era neutru (N = AC = V sg), *nomen* (> rom. *nume*, it *nome*, fr. *nom*) şi-a pierdut foarte uşor caracterul imparisilabic.

În concluzie, româna a moştenit cu precădere din latina dunăreană:

a) imparisilabismul anumitor neutre (cu excepţia monosilabicelor, trecute la parisilabice);

b) forma de AC sg ca unic supravieţuitor al cazurilor NAC sg, confundate încă din epoca imperială timpurie la nivelul oralităţii (ceea ce nu a exclus, după cum am notat, şi moştenirea cazului N sg în română).

Temele în vocală au fost, la rândul lor, moştenite pe scară largă în română, unde a contat caracterul parisilabic. S-a menţinut confuzia NAC şi aici, sprijinită de plural: desinenţa *-ēs* > rom. *-i*, cu căderea siflantei finale şi închiderea timbrală a vocalei ajunse în poziţie finală. Exemple: *canes* > rom. *câ(i)ni*; *uulpes* > rom. *vulpi*; *hostes* > rom. *oşti*. Evoluţia lat. *-ēs* la rom. *-i* a putut fi influenţată de masculin-femininele declinării a II-a şi de adjectivele aceleiaşi declinări, acordate cu masculinele declinării a III-a: *boni hospĭtes* > rom. (cu inversare topică) *oaspeţi buni*.

A fost, de asemenea, moştenită din latină forma de D sg, extinsă în română şi la G sg: lat *canī, uulpī, hostī* > rom. (a, al, ale, ai unui/unei) *câine, vulpi, oşti* (la primul exemplu, terminaţia -e explicându-se prin reorientarea flexiunii după modelul declinării a II-a), cu condiţia ca substantivul să fie, în context, nearticulat, articulat cu articolul nehotărât sau precedat / urmat de un adjectiv. Şi imparisilabicele atestă, în aceleaşi condiţii, moştenirea D sg: *parti* > rom. (a, al, ale, ai) (unei) *părţi*.

Ca şi la imparisilabice, desinenţele *-ĭbus* (DABL pl) şi *-ium* (G pl) nu s-au moştenit nici în română, nici în alte limbi romanice.

O menţiune aparte se impune în cazul numelor zilelor săptămânii în limba română, şi anume *marţi, joi* şi *vineri*, care continuă vechile forme de G sg latin ale teonimelor *Martis (dies), Iouis (dies)* şi *Veneris (dies),* „(ziua lui) Marte", „(ziua lui) Iuppiter", „(ziua) Venerei" (cf. şi fr. *mardi, jeudi, vendredi*; it. *martedi, giovedi, venerdi* etc.).

DECLINAREA A IV-A. Reuneşte substantivele a căror VT este *-ū-*, fapt care le apropie mult de declinarea a II-a, dominată şi ea la anumite cazuri (mai cu seamă la cazul „standard", N sg) de VT *-u-*: deosebirea majoră care intervine în această privinţă se referă la originea VT, diferită la o declinare faţă de cealaltă. VT *-u-* se menţine distinctă în raport cu **desinenţele** adăugate ei, dar numai la anumite cazuri (spre exemplu, la N sg), în vreme ce la altele se reuneşte cu vocala iniţială a desinenţei, rezultând de aici diverse **terminaţii** şi, la nivelul întregului cuvânt, **forme opace**.

GENUL. Din punctul de vedere al genului, sunt reprezen-tate cel mai bine **masculinele**, alături de care, identice formal-flexionar, apar şi o sumă de **feminine**, multe dintre ele aparţinând fondului principal lexical al limbii, precum: *domus*, „casă", *manus*, „mână", *nurus*, „noră", *socrus*, „soacră", *tribus*, „trib", *idus*, „fiecare a 15-a (sau, uneori, a 13-a) zi a unei luni", „mijlocul lunii"; de asemenea, ca şi la declinarea a II-a, feminine sunt şi numele unor arbori (nu neapărat fructiferi), cum sunt *ficus*, „smochin", *quercus*, „stejar", *pinus*, „pin" etc. Neutrele apar cel mai slab reprezentate numeric, deşi unele substantive, ca *genu*, „genunchi", *gelu*, „ger", *cornu*, „corn", denumeau realităţi importante pentru vorbitori, în mod curent, şi, de aceea, nu ocupau o poziţie periferică în sistemul lexical.

METAPLASMA. Spre deosebire totală de declinarea a II-a, cea de-a IV-a a fost, încă de la originile cristalizării limbii latine şi până în epoca târzie (a ultimelor secole imperiale), o clasă de flexiune instabilă. Asemănările remarcabile pe care le avea cu declinarea a II-a, la care se adaugă, ca element de întărire a apropierii între cele două clase de flexiune, situaţia specială a substantivului *domus*, a cărui dublă flexiune a servit ca veritabil model pentru crearea de noi dublete, a făcut ca, încă de timpuriu, şi anume din epoca arhaică să apară anumite forme cazuale de declinarea a II-a la substantive de a IV-a. Această clasă de flexiune a fost în cel mai înalt grad supusă procesului de sincretism flexionar (sau interflexionar, mai exact) numit **metaplasmă**.

Astfel, izolatele neutre, terminate, după cum am arătat prin exemplele citate mai sus, chiar în VT *-ū-*, au tins de-a lungul vorbirii şi scrierii latinei să capete forma atât de consacrată a neutrelor declinării a II-a, care aveau terminaţia *-um*: îşi fac, astfel, apariţia dublete ca *gelu*/*gelum*, *cornu/cornum* (ultimul atestat la Vergilius şi Ovidius), *tonitru/tonitrum* (şi *tonitrus,* dar de a IV-a), *ueru/uerum*.

PARADIGMA. Formele nominale prezintă, pe genuri, următorul tablou:

SG

	masculin	feminin	neutru
NV	magistrat**us**	querc**us**	gen**u**
G	magistrat**us**	querc**us**	gen**u**
D	magistrat**ui**	querc**ui**	gen**ui**/gen**u**
AC	magistrat**um**	querc**um**	= NV
ABL	magistrat**u**	querc**u**	gen**u**

PL

NV	magistrat**us**	querc**us**	gen**ua**
G	magistrat**uum**	querc**uum**	gen**uum**
DABL	magistrat**ibus**	querc**ubus**/ querc**ibus**	gen**ubus**/ gen**ibus**
AC	magistrat**us** (= NV)	querc**us** (= NV)	= NV

FLEXIUNEA LUI *DOMVS*. Un caz cu totul particular îl reprezintă substantivul *domus*, „casă", foarte important prin uzul său atât de frecvent în vorbire, ca şi în textele scrise. El a moştenit din IE o dublă declinare, atât ca temă în *-u-*, cât şi ca temă în *-o-/-e-*. În plus, este singurul substantiv care prezintă cazul L funcțional în toate epocile limbii latine. Iată paradigma sa completă:

	SG		PL	
	DECL. a IV-a	DECL. A II-a	DECL. a IV-a	DECL. a II-a
NV	*domŭs*		*domūs*	
G	*domŭs*	*domī*	*domŭŭm*	*d̲omōrŭm*
D	*domŭī*	*domō*	*domĭbŭs*	
AC	*domŭm*		*domūs*	*d̲omōs*
ABL	*domū*	*domō*	*domĭbus*	
L	*domī*			

MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. Constituind un sistem flexionar instabil, chiar şubred, declinarea a IV-a nu a rezistat decât sub formă de relicte în limbile romanice. Fenomenul **metaplasmei** a direcționat o bună parte dintre cele mai uzitate substantive ale declinării a IV-a nu numai spre declinarea a II-a – cu care prezenta afinități organice, de dată IE comună, cea mai elocventă dovadă în acest sens fiind flexiunea lui *domus* –, ci şi spre declinarea I, cu care, în aparență cel puțin, nu avea nimic în comun. Vorbirea

populară a trecut anumite substantive de a IV-a (în special numele de rudenie) la mult mai accesibila clasă de flexiune în *-a*. Ceea s-a petrecut, cum vom vedea mai jos, şi în cazul unora dintre substantivele declinării a V-a. Astfel, în primele secole ale erei imperiale, îndreptarul cunoscut prin tradiţie sub titlul *Appendix Probi* atrage atenţia că se spune *nurus non nura, socrus non socra* (169, 170). Româna, spre exemplu, a moştenit prin cuvântul *soacră* nu forma recomandată *socrus*, de a IV-a, aparent iraţională datorită presiunii analogice a sistemului cu masculine de a II-a şi de a IV-a (*amicus, medicus, hortus, exercitus* etc.), ci tocmai forma recomandată spre evitare, *socra*; fapt ce a arătat că nici atunci, cum nici astăzi, recomandările savante ale gramaticilor sau profesioniştilor limbii nu sunt serios luate în seamă atunci când marea masă a vorbitorilor, fără să stea prea mult pe gânduri şi fără să-şi facă probleme, pune în circulaţie formele comode şi, respectiv, le scoate din uzul curent pe cele incomode, deşi corecte.

În schimb, forma *nor(u)-,* utilizată în sintagmă cu adjectivul posesiv (*mea, ta*, *sa*), reprezintă continuarea în limba română nu a formei populare *nŭra* sau, mai exact, **nŏra* (de declinarea I), căci ar fi trebuit ca vocala *-ŏ-* (‹-*ŭ-*), aflată sub accent (*-ŏ-*), să se diftongheze, ci a formei clasice *nŭrus*, cu vocala penultimă deschisă (**nŏrus*).

Româna şi italiana prezintă urme ale supravieţuirii unui alt substantiv de declinarea a IV-a, extrem de uzual: *manus*. Arhaic şi regional se întâlneşte în română forma de plural *mân* (< *mănūs*), cu căderea globală a terminaţiei de NACV pl *-ūs*, forma articulată fiind *mânule*. În italiană se cunoaşte forma veche de plural *le mano* (< *ille =illae*] *mănūs*).

În concluzie, limbile romanice atestă că fuziunea declinărilor a IV-a şi a II-a (cu emergenţe şi spre declinarea I) a fost, practic, completă, în română (şi nu numai) ea mergând până la capăt: dovadă, între multe altele, flexiunea comună, nediferenţiată la singular, a unor neutre moştenite, precum *corn* (originar dintr-un substantiv de a IV-a) sau *scaun* (moştenit din *scamnum*, de a II-a).

DECLINAREA A V-A. Constituie clasa de flexiune a substantivului cea mai precară în limba latină, şi totodată „cea mai vulnerabilă". Argumentăm această dublă afirmaţie prin următoarele constatări:

a) Declinarea a V-a (după denumirea tradiţională) cuprinde cel mai mic număr de substantive din întreg sistemul flexionar latin al acestei categorii nominale.

b) Specific substantivelor celei de-a V-a declinări este predominanţa caracterului incomplet al flexiunii lor. Doar două substantive, *diēs*,

„zi” şi *rēs*, „obiect”, „lucru”, posedă flexiune completă la ambele numere. Celelalte fie sunt defective de plural, fie utilizează la plural numai anumite cazuri, celelalte rămânând, nefolosite, în fondul pasiv, latent, al limbii, fie au, chiar şi la singular, utilizate curent, „vii”, numai anumite cazuri (N, AC, ABL).

c) Aşa-numita declinare a V-a a reunit teme diverse, cu flexiune diferită la origine, concentrându-le în jurul unui nucleu restrâns de substantive cu tema terminată în -(*i*)*ē*-.

d) Încă de la originile cristalizării acestui fragil tip flexionar, şi încă de la începuturile tradiției literar-culturale latine, o serie de substantive terminate la N sg în -*iēs* (desemnând preponderent abstracțiuni, dar nu numai) a posedat şi dublete (pentru toate cazurile) în -*ia* la Nsg, de tipul *materies/materia*. S-a ajuns chiar să se susțină că declinarea a V-a a fost de la origine şi a rămas o flexiune heteroclită, mixtă (NV sg *materies*, GD *materiae*, AC *materiem* etc.). Existența dubletelor a provocat, în latina populară, o migrație masivă, generalizată, a substantivelor cu tema în -*(i)ē*- spre declinarea I, mult mai stabilă şi cu forme cazuale nesupuse niciunei discuții, fapt ce a condus, practic, la dispariția definitivă a declinării a V-a în calitate de clasă de flexiune.

GENUL. Substantivele cu tema în -*ē*- sunt preponderent **feminine**, ceea ce apropie în plus ultima clasă de flexiune de prima. Numai *dies* şi compusul său, *mĕrīdiēs* (format din reunirea adjectivului *medius* cu substantivul *dies*), „mijlocul zilei”, „amiază”, sunt masculine, şi anume – după datele statistice oferite de texte – în felul următor: *dies* este, la plural, exclusiv masculin (*dies fasti*, de ex., „zilele faste”, în care era permis să se țină judecăți şi, în general, să se desfăşoare activități publice); la singular este ambigen, şi anume feminin când indică o zi anume fixată, destinată, consacrată (un „termen”) sau când exprimă durata: *dies constituta*, *indicta*, „ziua hotărâtă”, „stabilită”, „impusă”, *dies certa*, „o zi anume”, *dies longa*, „o zi lungă” etc.; *meridies* este întotdeauna masculin, indiferent de gen.

PARADIGMA. Prezentăm în continuare singurele substantive cu flexiune integrală.

	SG		PL	
NV	d**ĭēs**	r**ēs**	d**ĭēs**	r**ēs**
G	d**ĭēī**	r**ĕī**	d**ĭērŭm**	r**ērŭm**
D	d**ĭēī**	r**ĕī**	d**ĭēbŭs**	r**ēbŭs**
AC	d**ĭĕm**	r**ĕm**	d**ĭēs**	r**ēs**
ABL	di**ē**	r**ē**	= D	= D

SITUAŢIA DUBLETELOR. Prezintă flexiune completă după declinarea I următoarele substantive, care alcătuiesc **dublete flexionare**:

V	I
cānitiēs, -ei, „căruntețe”	*cānitia,-ae*
effigiēs,-ei, „chip”, „figură”	*effigia,-ae*
luxuriēs, -ei, „exces”, „fast”	*luxuria, -ae*
māteriēs,-ei, „material”	*māteria,-ae*

MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. Situaţia debilă a declinării a V-a chiar şi în registrul cult şi în formele scrise a condus, cum am arătat deja, la trecerea în latina populară, practic, a tuturor substantivelor acestei declinări la declinarea I. Astfel încât, exceptând câteva substantive extrem de uzuale, putem spune că, în latina populară a ultimelor secole ale Imperiului, declinarea a V-a a dispărut. Această situaţie este dovedită şi prin intermediul limbilor romanice, care reflectă cu fidelitate şi permit reconstituirea situaţiei existente la nivelul latinei populare şi târzii. În limbile romanice, fostele substantive de declinarea a V-a apar tratate ca şi cele de declinarea I: forme ca **facia*, **glacia, acia* (ultima atestată însă literar, la Petronius, LXXVI, 11) le-au înlocuit pe cele culte şi literare corespunzătoare (*faciēs, glaciēs, acies*): rom. *faţă*, it. *faccia*, fr. *face*; rom. *gheaţă*; rom. *aţă* etc.

Au supravețuit, izolate, câteva „urme” ale ultimei clase de flexiune nominală din latină: *die(m)* > it. (poetic şi învechit) *dì*, rom. *zi* (singurul substantiv românesc de origine latină terminat în *-i*); *rem* > fr. *rien*; *facies* > span. *haz*; *glacies* > fr. *glace*; (*ver*)*glas*.

CAPITOLUL V

MORFOLOGIA NUMELUI (II). ADJECTIVUL

GENERALITĂŢI. Ca în toate limbile IE, şi în latină adjectivul, exprimând o calitate sau o însuşire a unui obiect, avea un comportament morfologic strict dependent de numele obiectului, respectiv de substantivul care exprima lingvistic obiectul în cauză (fiinţă sau lucru). Adjectivul era, în consecinţă, partea nominală de vorbire care, variabilă fiind în gen, număr şi caz, funcţiona din punct de vedere sintactic în primul rând ca atribut (în terminologie franceză, „complement al substantivului"). Prin urmare, în plan morfologic, el se acorda cu substantivul determinat. Morfemele cazuale ale adjectivului aveau, s-a arătat, o valoare complet diferită de aceea pe care o posedau morfemele corespunzătoare ale substantivului: este vorba de valoarea de a indica raportul de dependenţă, de „solidaritate" faţă de substantiv.

Mai mult decât atât, autonomia morfologică redusă a adjectivului era accentuată în limba latină şi de absenţa morfemelor proprii. Altfel spus, adjectivul latin nu avea forme specifice de declinare, flexiunea lui fiind absolut identică aceleia a substantivului, mai exact a primelor 3 clase de flexiune („declinări").

Totuşi, adjectivul nu era total dependent morfologic de substantiv. Adjectivul i se putea substitui substantivului (prin aşa-numita „substantivizare"), aşadar putea evolua morfologic aidoma unui substantiv (tipul: „un om viteaz – viteazul"), cu toate consecinţele decurgând de aici. Pe lângă aceasta, adjectivul se deosebea morfologic de substantiv prin categoria gradelor de comparaţie şi, de asemenea, prin capacitatea sa specifică de a forma adverbe.

CLASIFICAREA TIPOLOGICĂ. Se admite următoarea tripartiţie morfosemantică a marii mase de adjective latine:

deţin o imensă majoritate cantitativă în latină

1. adjective **calificative** sau **caracterizante**: sunt **adjectivele propriu-zise**, care, semantic, determină un substantiv, precizându-i trăsătura /-urile caracteristică /-e şi funcţionând, stilistic, ca epitete; posedă grade de comparaţie şi sunt coordonabile între ele când determină acelaşi substantiv.

mai slab reprezentate numeric, atestate mai ales în registrul cult, literar (în afara celor curente în limba vorbită)	**2**. adjective **referențiale**: sunt adjectivele derivate din substantive (adjective **denominative**); nu au grade de comparație şi sunt necoordonabile între ele; nu pot funcționa ca epitete tocmai pentru că sunt comutabile cu substantivul de la care provin, pus la G sg: *Campus Martius*, unde *Martius = Martis; populus Romanus*, unde *Romanus = Romae*; aceste adjective definesc un substantiv prin referință la un alt substantiv.
bogat reprezentate în latină, alcătuind puternice grupuri nominale	**3.** adjective **pronominale**: sunt adjective doar în planul comportamentului morfologic; originea lor este strict pronominală; în consecință, această categorie nu va fi abordată aici, ci în cadrul aceleia căreia, de fapt, îi aparține (pronumele). Nu au grade de comparație, nu se pot coordona liber între ele, nu pot funcționa ca epitete.

CLASIFICAREA MORFOLOGICĂ. Se realizează exclusiv după **forma gradului pozitiv** a adjectivelor, prin urmare, numai prima categorie menționată mai sus este compatibilă cu această clasificare.

Sub aspectul flexiunii, adjectivele latine calificative alcătuiesc două mari clase:

A. adjective aparținând **primelor două declinări** (I, feminine, în *-a*, şi a II-a, masculine şi neutre, cu tema în *-o-*/*-e-*).

B. adjective aparținând **declinării a III-a** (cu temă în *-i-* şi cu temă consonantică).

A. CLASA ADJECTIVELOR DE DECLINAREA I ŞI A II-A. Toate aceste adjective posedă la N sg 3 terminații pentru fiecare dintre cele 3 genuri:

-us (m), *-a* (f), *-um* (n) sau
-er (m), *-(r)a* (f), *-(r)um* (n)

Exemple:	*altus, -a, -um,* „înalt”: (în dicționare şi sub forma *altus* [3])	flexiunea este identică celei a substantivelor *dominus* (II), *templum* (II) şi respectiv, *terra* (I)

liber, -ĕra, ĕrum, (*liber* [3])	„liber": flexiunea este identică cu a paradigmei *puer* (II) pentru masculin; pentru neutru, ca şi pentru feminin, vocala din interiorul temei (-*e*-) şi dinaintea lichidei se păstrează.
pulcher, -chra, -chrum, (*pulcher* [3])	„frumos": flexiunea formei de masculin, pierzând la cazurile oblice vocala dinaintea lichidei, este identică aceleia pe care o cunoaşte tipul *magister* (II). Neutrul şi femininul îşi urmează flexiunea, de asemenea cu pierderea vocalei dinaintea lichidei (fapt petrecut şi la N sg).

Clasa adjectivelor cu 3 terminaţii la N sg şi având flexiunea primelor două declinări este, din punctul de vedere al formării temelor şi al modului de flexiune, cea mai nouă, fiind, totodată, cea mai regulată şi, după cum am arătat deja, şi cea mai productivă. Ea conţine, totuşi, un nucleu de adjective provenind din vechi rădăcini IE, ca *bonus*, *carus*, *liber* etc. Imensa lor majoritate aparţine unei date mult mai recente, fiind denominative şi deverbative create în interiorul latinităţii, de la primele până la ultimele ei secole de existenţă ca idiom vorbit.

B. CLASA ADJECTIVELOR DE DECLINAREA A III-A. Conţine 2 subclase principale, diferenţiate, ca şi la substantive, după natura sunetului cu care se încheie tema: fie vocala -*i,* fie consoane. Spre deosebire de substantivele declinării a III-a, la adjective s-au impus cele cu tema vocalică („declinarea în -*i*"), nu atât din punct de vedere numeric-cantitativ, cât din acela al predominanţei morfemelor cazuale: astfel, la ABL sg se întâlneşte desinenţa -*ī*, la NACV pl neutru -*ĭă,* la G pl -*ĭŭm*, la AC pl masculine şi feminine -*īs/ēs*, chiar şi la o serie de adjective cu tema terminată în consoană. În schimb, declinarea consonantică a adjectivului s-a impus, fără excepţii (deci, fără intruziuni de la temele în vocală), la gradul comparativ.

B.1. SUBCLASA ADJECTIVELOR CU TEMA ÎN VOCALĂ (-*i*-). Aceste adjective prezintă o oarecare variaţie a formelor doar la N sg, în funcţie de genurile gramaticale. Astfel, cele mai numeroase sunt adjectivele care posedă una sau două forme la N sg, şi anume:

a) o singură formă (o formă comună) pentru toate genurile, de exemplu tipul *ingens,,* uriaş"; b) două forme, una pentru masculin şi feminin, cealaltă pentru neutre (deci, după străvechiul criteriu animat / inanimat), de exemplu, tipul *suauis*, *suaue* (în dicţionare, de regulă sub forma *suauis, -e* sau *suauis* [2]), „plăcut".

Mult mai rare, deci neproductive, au fost adjectivele cu flexiune vocalică având la N sg 3 terminaţii, pentru fiecare gen, şi anume: *-er* (m)*, -(r)is* (f)*, -(r)e* (n)*,* posedând, prin urmare, şi ele o consoană lichidă înaintea vocalei temei (absente la masculin singular), de exemplu: *ācer, ācris, ācre*, „ascuţit" (din aceeaşi familie cu *acus, -ūs* şi *acies,-ēī*). Aici, distincţia dintre forma de masculin şi cea de feminin, realizată doar la N sg, este de dată recentă, secundară, dovadă fiind identitatea flexiunii la celelalte cazuri cu flexiunea adjectivelor în *-is, -e* sau a adjectivelor cu o singură formă la N sg.

Revenind la acestea din urmă, se impune precizarea că ele prezintă o pluralitate de forme la N sg, spre deosebire de cele în *-is, -e*. Pe de o parte, sunt adjectivele de tipul *ingens* (< **ingentĭ-s*), care atrag după ele flexiunea participiilor prezente (*-āns* şi *-ēns*/*-ĭ-ens*). Pe de altă parte, se includ în aceeaşi categorie şi adjectivele în *-x* la N sg, de tipul *audāx*, „îndrăzneţ", *fēlīx*, „fericit", *ferōx*, „sălbatic", *uēlōx*, „iute" etc., ale căror forme de N sg au pierdut VT *-ĭ-*: **audacĭ-s* › * *audac-s* › *audāx;** *fēlicĭ-s* ›* *fēlic-s* › *fēlīx* etc.

FORMELE CAZUALE.

SG ABL:	se termină în VT *-ī* la toate genurile (*suāuī*, *ingentī*, *acrī*, *audācī* etc.).
PL NACV neutre:	terminaţia unică este *-ĭă* (*suāuĭă, ingentĭă, acrĭă, audācĭă* etc.).
G:	la toate genurile, terminaţia este *-ĭŭm* (*suāuĭŭm, ingentĭŭm, acrĭŭm, audācium* etc.).

B.2. SUBCLASA ADJECTIVELOR CU TEMA ÎN CONSOANĂ. Mai slab reprezentate numeric, adjectivele acestei subclase au fost susţinute în sistem în primul rând datorită flexiunii la gradul comparativ. Altminteri, adjectivele cu tema consonantică alcătuiesc o grupare foarte heterogenă, cel puţin la forma de Nsg, dar şi la cazurile

(să le numim aşa) sensibile (ABL sg, G pl), unde coexistă şi forme aparţinând temelor în vocală, aflate, în spaţiul adjectivului, în irezistibilă expansiune. Gramaticii latini înşişi recomandau cu vădită ezitare anumite forme (la cazurile sensibile în primul rând), în detrimentul altora. Iată câteva dintre cele mai utilizate adjective cu tema consonantică, la cazurile care ridicau dificultăţi:

N sg / G sg		ABL sg	NACV pl neutre	G pl
mĕmŏr, -ŏris,	„care îşi aduce aminte”	*mĕmŏrī*		*mĕmŏrŭm*
paupĕr,-ĕris,	„sărac”	*paupĕrĕ*		*paupĕrŭm*
plūrēs,	„mai mulţi” (formă cu sens de comparativ)		*plūră* *plūrĭă* (rar)	*plūrĭŭm*
prīnceps, -ĭpis	„cel dintâi”, „fruntaşul”	*prīncĭpĕ*	*prīncĭpĭă*	*prīncĭpĭŭm*
uetus, -ĕris,	„vechi”, „bătrân”	*uetĕrĕ*	*uetĕră*	*uetĕrŭm*

În principiu, la adjectivele acestei teme:

ABL sg se termină în -*ĕ*
NACV pl neutru în -*ă*
AC pl masc / fem în -*ēs*
G pl în -*um*

ceea ce se poate verifica, practic fără excepţie, la comparativele obişnuite (flexiunea nomală) a(le) oricărui adjectiv.

În ansamblu, clasa adjectivelor cu flexiunea după declinarea a III-a este evident mai veche decât cealaltă. Între alte dovezi se numără şi stadiul embrionar, nedezvoltat, al distincţiei dintre masculine şi feminine la marea majoritate a adjectivelor acestei clase (cele terminate în -*is*, -*e* la N sg), în conformitate cu importanţa fundamentală a distincţiei dintre animat şi inanimat la nivelul IE comune.

EVOLUȚIA FLEXIUNII ADJECTIVALE ŞI MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. De-a lungul întregii istorii a limbii latine culte, se poate constata o permanentă oscilație în utilizarea celor două mari clase de adjective, fapt care atestă o subterană tendință de unificare tipologică a flexiunii adjectivale.

Epoca imperială a cunoscut o amplificare a numărului de dublete adjectivale, preponderentă fiind, în limba vorbită, trecerea adjectivelor de declinarea a III-a la cealaltă clasă, mai simplă şi mai eficientă pentru vorbitorul comun.

Limbile romanice atestă în mod evident tendința de simplificare a flexiunii adjectivale manifestată progresiv şi generalizat la nivelul vorbirii. S-a arătat că forme provensale precum *comuna, doussa,* catalane, precum *comuna*, *dolca,* presupun etimonuri latine populare **communa* (în loc de *commūnis*,-*e*), **dulca* (în loc de *dulcis*, -*e*); la fel şi în cazul rom. *lin*, it. *leno* < lat. pop. **lenus* (în loc de *lēnis, -e*), rom. *ager* < lat. pop. **agilus* (în loc de *agĭlis, -e*). La rândul ei, franceza, prin forme ca *mou* (*mol*), fem. *molle*; *fou* (*fol*), fem. *folle,* presupune etimonuri latine populare **mollus* (în loc de *mollis,-e*), **follus* (în loc de *follis*, cu schimbarea clasei gramaticale: substantiv → adjectiv şi a semantismului) etc.

În cadrul aceluiaşi proces de simplificare prin regularizare, destul de numeroasele adjective cu 3 terminații, care la N sg masculin se termină în *-er* (având desinența Ø), primesc pe cale analogică terminația de masculin singular *-us*, completând astfel o paradigmă care părea vorbitorilor descompletată. Acest tip de regularizare s-a petrecut tot în latina târzie şi vorbită, pătrunzând, însă, sub presiunea uzului oralității, şi în texte: *asperus* (chiar *asprus*, cu sincopă), *miserus*, *sacrus*, *macerus* etc., în loc de formele clasice, culte, *asper, mĭser, săcer, măcer* etc.

Româna a moştenit simplificările şi regularizările pe care le-a cunoscut latina vorbită în spațiul carpato-danubiano-pontic („latina dunăreană"). În privința adjectivului, pe baza sincretismului cazurilor, evoluția formală a cunoscut, în esență, **două etape**:

1) reducerea adjectivelor cu 3 terminații la N sg la 2 terminații, prin identificarea neutrului la SG în flexiune cu masculinul şi la PL cu femininul, ceea ce a condus, practic, la dispariția totală a neutrului la adjective în română.

2) dispariția opoziției formale între masculine / feminine şi neutre la adjectivele cu flexiunea după declinarea a III-a, ceea ce a avut drept urmare unificarea adjectivelor de declinarea a III-a într-o clasă unică, fără genuri, cu o singură terminație.

Ex.:	lat.	**bonu(s)**		**bona**	**bonu(m)**
	rom.	*bun(ŭ)*		*bună*	*bun(ŭ)*
	rom.	*bun*	-	*bună*	
	it.	*buono*	-	*buona*	
	fr.	*bon*	-	*bonne*	
	prov.	*bons*	-	*bona*	
	lat.	***uĭrĭdis***	(mf)		***uĭrĭde*** (n)
	lat. pop.			**uĭrīde(m)*	
	rom.			*verde*	
	it.			*verde*	

Numărul adjectivelor româneşti de origine latină cu o singură terminaţie la NAC sg (tipul *dulce*) este în mod semnificativ redus în comparaţie cu acela al adjectivelor moştenite, cu forme distincte la masculin faţă de feminin (tipul *alb – albă*).

GRADELE DE COMPARAŢIE. ORIGINE. GENERALITĂŢI.

Şi în latină s-a elaborat un sistem gradual ternar, moştenit ulterior în toate limbile romanice. Denumirile tradiţionale ale gradelor de comparaţie sunt, şi pentru latină: **pozitivul**, prin care adjectivul exprimă calitatea sau însuşirea respectivă fără nicio idee de comparaţie, în sine, ca atare coincide cu aşa-numita „formă de dicţionar" a adjectivului; **comparativul,** care exprimă însuşirea a două obiecte sau grupuri de obiecte (ultimul termen în sens gramatical) comparate între ele; **superlativul**, exprimând calitatea, însuşirea, specificul obiectului respectiv în cel mai înalt grad posibil, fie în sine, fie prin raportare la alte obiecte.

Latina poseda forme speciale şi sistematizate morfologic numai pentru comparativul de superioritate şi pentru superlativ. Pentru exprimarea egalităţii, respectiv a inferiorităţii în comparaţie, latina utiliza formule analitice, perifrastice, negative şi pozitive, de tipul: *minus longus quam*, „mai puţin lung decât", *non tam longus quam*, „nu atât de lung ca", *tam longus quam*, „tot atât (la fel) de lung ca". În ceea ce priveşte superlativul, ideea de absolut şi de relativ nu a avut în latină o exprimare morfologică diferenţiatoare, practic doar contextul putând indica valoarea semantică a superlativului în cauză, mai exact prezenţa sau absenţa unui complement al superlativului. Acestei deosebiri de ordin sintactic i se adăuga, totuşi, şi una de natură morfologică,

deoarece superlativul analitic, spre deosebire de cel sintetic, format cu ajutorul sufixelor, era întotdeauna absolut.

COMPARATIVUL. Lăsând la o parte formele analitice ale comparativului latin de egalitate şi de inferioritate, vom evidenţia în comparativul latin întotdeauna şi exclusiv valoarea sa de superioritate.

Comparativul se identifică, în latină, cu un adjectiv cu tema consonantică, aşadar flexiunea lui o urmează pe aceea a declinării a III-a.

Prin urmare, formarea curentă a comparativului latin se realizează, prin sufixare, adăugând morfemele *-ĭŏr* / *-ĭŭs* la tema consonantică a adjectivului, iar dacă tema e vocalică, se suprimă VT, ajungându-se astfel la rădăcina adjectivului respectiv.

Ex:	*altus, -a, -um*		
	R *alt-*		
	comparativ	alt-**ior** (mf),	alt-**ius** (n)
	dulcis, *-e*		
	R *dulc-*		
	comparativ	dulc-**ior**,	dulc-**ius**
	audax		
	R *audac-*		
	comparativ	audac-**ior,**	audac-**ius**

Comparativul se declină ca un adjectiv cu tema consonantică (G sg *-ĭōr-is*, D sg *-ĭōr-ī* etc).

SUPERLATIVUL. Se formează, ca şi gradul precedent, tot prin sufixare, şi anume adăugând la tema consonantică a adjectivului (prin eliminarea vocalei finale a temei, unde este cazul) sufixul cel mai curent folosit, în toate epocile, *-issim-*. Ca şi în cazul comparativului, şi în cel al superlativului se poate afirma că punctul de pornire în formarea adjectivelor obişnuite, cu flexiune şi trepte comparative normale, îl reprezintă rădăcina lor:

Ex.:

altus, -a, -um
R *alt-*
superlativ alt-**issim-us** (m) alt-**issim-a** (f) alt-**issim-um** (n)
dulcis, -e
R *dulc-*
superlativ dulc-**issim-us** (m) dulc-**issim-a** (f) dulc-**issim-um** (n)
audax
R *audac-*
superlativ audac-**issim-us** (m) audac-**issim-a** (f) audac-**issim-um** (n)

Se observă, prin însuşi modul său de formare, că superlativul se declină ca un adjectiv cu flexiunea după declinarea a II-a (masculinele şi neutrele, tema în *-o-*/*-e-*), respectiv declinarea I (femininele, tema în *-a*).

SITUAȚII PARTICULARE

1. **Supletivismul**

A constituit cel mai vechi procedeu de realizare a treptelor comparative. Acestea s-au format nu de la acelaşi radical (temă), ci de la radicale (teme) diferite, prin „completare" lexicală. Formele supletive au fost folosite la câteva adjective aparținând nucleului fondului principal lexical, constituind sistemul aşa-numitelor **adjective cu comparație neregulată** (**anomală**). Este vorba de următoarele 5 adjective, două perechi alcătuind cupluri antonimice:

Pozitiv	comparativ	superlativ
bonus, -a, -um, „bun"	*melior,-ius*	*optimus,-a, -um*
malus, -a, -um, „rău"	*pēior,-ius*	*pessimus,-a, -um*
magnus, -a, -um „mare"	*māior,-ius*	*māximus, -a, um*
paruus, -a, -um, „mic"	*minor,-us*	*minimus,-a, -um*
multus,-a,um, „mult"	*plūrēs,-ă* (G pl *plūrĭum*)	*plūrĭmus, -a,-um* (folosit mai ales la plural)

După cum se observă, la unele dintre aceste adjective supletive, comparativul şi superlativul pornesc de la aceeaşi rădăcină, diferită de cea de la pozitiv.

2. **Superlativul în lichidă**

2.1. Adjectivele care se încheie la N sg masculin în *-er* îşi formează superlativul pornind chiar de la forma respectivă, la care se adaugă suflixul *-rim* (*-us,a, -um*):

pozitiv N sg *asper* → superlativ *asper-rim-us,-a,-um*
celer → *celer-rim-us, -a, -um*
niger → *niger-rim-us, -a, -um*

2.2. Adjectivele care conţin în rădăcină cealaltă sonantă lichidă, *-l-*, de tipul *facil*(*is,-e*), *difficil*(*is,-e*), *simil*(*is,-e*), *dissimil*(*is,-e*), *humil*(*is,-e*), adaugă la rădăcina terminată în lichidă sufixul asemănător celui precedent, *-lim*(*us, -a, -um*).

pozitiv	*facilis,-e*	R *facil-* →	superlativ	*facil-lim-us,-a,-um*
	similis,-e	R *simil-* →		*simil-lim-us,-a,-um*
	humilis,-e	R *humil-* →		*humil-lim-us,-a,-um*

3. **Comparaţia analitică**

Latina cultă a cunoscut şi ea forme de exprimare analitică a treptelor comparative, forme generate de existenţa unor dificultăţi de natură fonetică în cazul în care s-ar fi folosit, cum era de aşteptat, comparaţia prin sufixare.

Astfel, adjectivele a căror vocală finală a temei era precedată de o altă vocală (*-ĕ-*, *-ĭ-*, *-ŭ-*), rezultând de aici terminaţiile *-eus*, *-ius*, *-uus*, nu puteau utiliza sufixele curente (în special *-ior* şi *-ius*), datorită aglomerării cacofonice de vocale. Pentru evitarea unei astfel de situaţii, latina literară a creat primele forme analitice de comparativ şi de superlativ, cu ajutorul a două adverbe foarte productive: *magis*, „mai mult”, pentru comparativ, şi *maxime*, „în cel mai înalt grad”, „foarte”, pentru superlativ, adverbe urmate de adjectivele în cauză la gradul pozitiv.

Comparaţia analitică sau perifrastică a venit în întâmpinarea tendinţelor spre analitism, atât de puternic manifestate în permanenţă la nivelul vorbirii limbii latine.

Ex.:

P	C	S
idōneus, -a, -um „potrivit”	*magis idōneus, -a, -um*	*maxime idōneus, -a, -um*
ēgregius, -a, -um „distins”	*magis ēgregius, -a, -um*	*maxime ēgregius, -a, -um*
conspicuus, -a, -um „remarcabil”	*magis conspicuus, -a, -um*	*maxime conspicuus, -a,-um*

4. **Superlativul intensiv cu valoare absolută**

Limba vorbită, inițial, apoi, pe scară largă, scriitorii au utilizat şi alte modalități, mai variate şi mai expresive, pentru a marca apogeul sau intensitatea maximă, culminantă şi absolută, de manifestare a unei însuşiri, calități, trăsături desemnate printr-un adjectiv sau altul.

Vechi şi răspândit de-a lungul întregii latinități, din epoca arhaică până la sfârşitul erei creştine antice, a fost procedeul intensificării superlativului prin compunerea cu prefixele *per-* şi *prae-* (la origine, prepoziții): *permagnus*, „foarte mare”, *perangustus*, „foarte strâmt”, *pergratus*, „foarte plăcut”, *perdifficilis*, „foarte greu”; *praealtus*, „foarte înalt”, *praecaluus*, „foarte chel”, *praecelsus*, „foarte înalt”, *praeclarus*, „foarte strălucit(or)” etc.

5. **Serii defective**

5.1. Multe adjective nu pot avea grade de comparație, datorită semantismului pe care îl conțin: *aureus*, „de aur” (şi celelalte adjective derivate de la nume de metale prețioase: *argenteus*, „de argint”, *a[h]ēneus*, „de bronz” etc.), *hesternus*, „de ieri”, *ligneus*, „de lemn”, *pedester*, „în picioare”, *uīuus*, „viu”; acestora li se adaugă toate adjectivele derivate de la etnonime (*Graecus, Rōmānus, Dācicus* etc.).

5.2. Anumite adjective utilizează ca grade de comparație sau la anumite grade de comparație alte adjective, şi anume pe cele cu un sens echivalent sau foarte apropiat:

nouus, „nou” → comp. *recentior, -ius* superlativ *recentissimus, -a, -um* (există, totuşi, *nouissimus*)

uetus, „vechi” → comp. *uetustior, -ius*

5.3. Alte adjective posedă forme numai pentru comparativ sau numai pentru superlativ:

P	C	S
adulescens, „tânăr”	*adulescentior, -ius*	-
ălăcer, „iute”	*ălăcrior, -ius*	-
āter, „negru”	*ātrior, -ius*	-
iŭuĕnis, „tânăr”	*iūnior, -ius*	-
senex, „bătrân”	*senior, -ius*	-
sacer, „sacru”	-	*sacerrimus, -a, -um*
falsus, „fals”, „neadevărat”	-	*falsissimus, -a, -um*

EVOLUȚIA COMPARATIVULUI ŞI A SUPERLATIVULUI ÎN LATINĂ ŞI MOŞTENIREA LUI ÎN LIMBILE ROMANICE. Încă din cele mai vechi timpuri ale constituirii ei, limba vorbită a acordat preferință **formelor analitice** în exprimarea treptelor comparative, ca urmare vădită a tendinței generale a oralității (în latină, ca şi în alte limbi IE antice) de a folosi forme gramaticale cât mai regularizate, de aici cât mai simple şi mai clare, în conformitate cu universal umana „lege” lingvistică a „minimului efort”. În plus, formele sintetice, prin fixitatea lor, apăreau vorbitorilor ca stereotipe şi lipsite de expresivitate. Norma literară recomanda numai gradele de comparație sintetice, exceptând situațiile în care interveneau, cum am semnalat deja, dificultăți de pronunțare, fiind atunci „permise” formulările analitice. Limba curentă a folosit, însă, construcțiile perifrastice fără restricție de-a lungul întregii latinități, în paralel cu cele sintetice şi pentru imensa majoritate a adjectivelor.

Sub presiunea limbii uzuale, cotidian folosite, pătrund în limba literară construcțiile perifrastice cu adverbe (dincolo de situațiile în care erau permise şi recomandate) încă din epoca arhaică şi, ulterior, pe o scară mai largă, chiar în cea clasică. Astfel, pentru exprimarea comparativului, întâietate începe să capete adverbul *magis* (față de un altul, *plus*). La rândul lui, superlativul sintetic tinde a fi eliminat la nivelul oralității şi înlocuit şi în limba literară de cel analitic, prin formulări perifrastice conținând o varietate de adverbe cu valori echivalente: alături de preexistentul *maxime* se impun, pe rând, încă din epoca lui Plautus până în cea a lui Horatius şi, în continuare, în literatura imperială (mai ales în cea creştină, destinată unui public socialmente larg şi cultural heterogen), adverbe precum: *multum, bene / optime – male, ualde.*

În limba vorbită, formele analitice s-au îmbogățit şi întărit continuu, încă din perioada arhaică, datorită necesității resimțite permanent de vorbitori de a scoate cât mai mult în evidență natura treptei comparative, spre a elimina

orice ambiguitate şi a accentua cât mai expresiv mesajul. Formele analitice au fost, prin urmare, cele care au biruit. O dovedeşte, fără excepţie, sistemul gradelor de comparaţie moştenit de limbile romanice. Comparativul analitic este panromanic. În aria centrală s-a utilizat adverbul *plus* (urmat de forma de pozitiv a adjectivului), iar în ariile laterale adverbul *magis* (în aceleaşi condiţii).

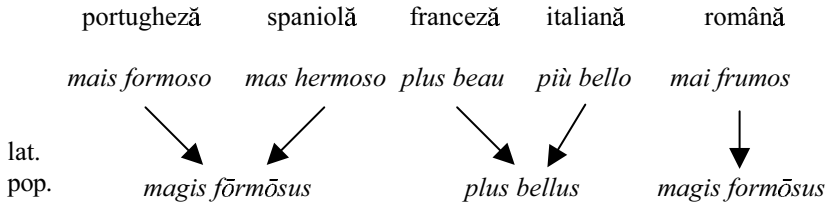

De altfel, chiar în textele latine care conţin comparativele analitice, *magis* este remarcabil mai des întâlnit decât *plus*, şi acest fapt este de pus în legătură cu preponderenţa descendenţilor romanici ai lui *magis* în sistemul comparativului.

Formele supletive ale adjectivelor – foarte frecvent folosite şi în vorbirea cotidiană – s-au moştenit în toate limbile romanice, cu excepţia românei (aspect pentru care nu s-au emis până acum ipoteze explicative convingătoare):

LATINĂ	ITALIANĂ	FRANCEZĂ	SPANIOLĂ	PORTUGHEZĂ
melior(em)	*migliore*	*meilleur*	*mejor*	*melhor*
peior(em)	*peggiore*	*pire*	*peor*	*péor*
minor(em)	*minore*	*moindre*	*menor*	*ménor*

Aşa cum am notat mai sus, superlativul relativ din limbile romanice s-a format, pe teren latin (sau pornind de la unele tendinţe provenind din latina populară), pe baza comparativului. În orice caz, superlativul analitic nu şi-a fixat în latină o construcţie gramaticalizată.

În concluzie, concurenţa dintre sintetism şi analitism în domeniul comparatismului adjectival în limba latină a constituit, indiscutabil, una dintre multiplele forme de manifestare a progresului lingvistic, realizabil, aici, pe o cale pur şi exemplar dialectică, prin excelenţă dinamică.

CAPITOLUL VI

MORFOLOGIA NUMELUI (III). NUMERALUL

GENERALITĂȚI. Ultimul element morfologic al clasei sau grupului numelui constituie o categorie de tranziție, într-o dublă direcție. Pe de o parte, numeralul latin, prin morfemele cazuale ale unuia dintre reprezentanții săi, deschide drumul spre flexiunea pronominală, a cărei influență o suferă (fie şi periferic). Pe de altă parte, având în vedere faptul că, în afara primelor trei cifre – fundamentale, de altfel, în orice sistem de numărare –, restul lor are drept corespondent lingvistic numerale invariabile, respectiv indeclinabile, precum şi faptul că o întreagă subclasă de adverbe, numite multiplicative sau numerale, s-a format exclusiv pe baza numeralului (în speță, cardinal), putem afirma că această parte de vorbire alcătuieşte în latină un teritoriu de trecere dinspre câmpul morfologic al flexibilelor spre cel al neflexibilelor.

Trebuie semnalată, în sfârşit, legătura solidă care uneşte numeralul latin de celelalte reprezentante ale numelui: substantivul şi adjectivul. Astfel, cele mai multe subcategorii (subclase) ale numeralului latin au comportament flexionar identic cu acela al adjectivului, practic se declină ca el.

În acelaşi timp, în planul comportamentului sintactic, orice numeral latin poate funcționa şi în calitate de subiect sau de complement direct (de obiect direct), nu numai – ca adjectivele propriu-zise – în calitate de atribut, fapt care indică valențele substantivale ale acestei categorii morfologice.

TIPOLOGIA NUMERALULUI LATIN. Numeralul propriu-zis cunoştea în latină 4 tipuri sau varietăți tipologice, în funcție de modul în care se efectua numărarea elementelor unui grup sau (în terminologie matematică) ale unei mulțimi.

Dacă se efectua o evaluare strict cantitativă, o numărare sau o socotire a elementelor în cauză, prin urmare dacă se căuta să se afle **câte** erau obiectele (în sens gramatical) ce alcătuiau mulțimea respectivă, numeralul utilizat corespundea unei cifre şi reprezenta numeralul

de bază sau forma (tipul) de bază a(l) numeralului: numeralul **cardinal** (*cardīnālis, -e* < *cardo,- ĭnis,* „ţâţână") acest tip de numerale este baza pe care se sprijină şi se înalţă edificiul întregii categorii, aşa cum o uşă se sprijină pe ţâţâni şi poate servi scopului ei numai dacă acelea există.

Dacă se efectua un alt tip de evaluare numerică, urmărindu-se identificarea locului sau poziţiei în succesiune ocupat(e) de un element al mulţimii, prin urmare dacă se căuta să se afle **al câtelea** este obiectul în mulţimea văzută ca şir/serie, numeralul în cauză exprima ordinea numerică şi, de aceea, purta denumirea de **ordinal** (*ordinārius numĕrus* < *ordo, – ĭnis*, „ordine", deci „numeralul care arată aşezarea în ordinea cuvenită").

Dacă o mulţime imprecisă numeric era evaluată pe grupe (sau grupuri) egale în privinţa numărului de elemente componente, numeralul respectiv indica distribuţia numerică, gruparea sau, altfel spus, **din câţi (câte)** elemente era percepută şi alcătuită o mulţime generală oarecare. Tot gramaticii romani (Priscianus cu precădere) au denumit această speţă a numeralului prin termenul **distributiv** (*distribūtīuus numerus,* „numeralul prin care se efectuează împărţirea în grupuri" < *distribuo, -ĕre, -uī, -ūtum*, „a repartiza", „a împărţi").

În sfârşit, foarte utile pentru necesităţile practice (de ordin financiar-bancar, dar şi în aplicaţiile tehnice ale matematicii: inginerie, agrimensură, arhitectură, mecanică etc.) s-au dovedit şi acele numerale care, răspunzând la întrebarea **de câte ori ?**, arătau numeric sporirea unei acţiuni, repetarea ei periodică într-un interval dat de timp. Astfel de numerale au fost denumite tot cu un termen de origine latină: **multiplicative** (< *multiplicāre*, „a spori", „a înmulţi").

NUMERALUL CARDINAL. După cum am arătat, numeralele cardinale, răspunzând la întrebarea „câţi?", „câte?" (lat. *quotus? quota? quotum* ?), constituiau echivalentul lingvistico-gramatical al cifrelor. Cardinalele – chiar într-o măsură mai mare decât ordinalele – au fost cele mai utilizate numerale în latină.

Din IE comună, latina a moştenit sistemul de numărare din zece în zece (decimal), precum şi numeralele cardinale fundamentale, de la 1 la 10.

Vom prezenta în tabelul de mai jos cele mai importante numerale cardinale, sistemul de formare a numeralelor intermediare între

unități, zeci, sute, mii, zeci de mii şi sute de mii, cu mențiunea că indicarea grafică a numerelor, prin celebrele cifre romane, a constituit, până la răspândirea celor arabe, sistemul cifric cel mai comod şi uzitat în Antichitatea clasică.

CIFRA ROMANĂ	NUMERALUL CARDINAL	CIFRA ARABĂ
I	*ūnus, -a, -um*	1
II	*duo, -ae, -o*	2
III	*trēs, tria*	3
IV	*quattuor*	4
V	*quīnque*	5
VI	*sex*	6
VII	*septem*	7
VIII	*octō*	8
IX (VIIII)	*nouem*	9
X	*decem*	10
XI	*undecim*	11
XII	*duodecim*	12
XIII	*trēdecim*	13
XIV	*quattuordecim*	14
XV	*quīndecim*	15
XVI	*sēdecim*	16
XVII	*septemdecim*	17
XVIII	*duodēuīgintī (decem et octō)*	18
XIX (XVIIII)	*undēuīgintī*	19
XX	*uīgintī*	20
XXI	*uīgintī ūnus (ūnus et uīgintī)*	21
XXII	*uīgintī duo (duo et uīgintī)*	22
XXVIII	*duo dē trīgintā (duodētrīgintā)*	28
XXIX	*undētrīgintā*	29
XXX	*trīgintā*	30
XL	*quadrāgintā*	40
L*	*quinquāgintā*	50
LX	*sexāgintā*	60
LXX	*septuāgintā*	70
LXXX	*octōgintā*	80
XC	*nōnāgintā*	90
C	*centum*	100
CI	*centum ūnus (centum et ūnus)*	101

CC	*ducentī, -ae, -a*	200
CCC	*trēcentī, -ae, -a*	300
CCCC (CD)	*quadringentī, -ae, -a*	400
D* (I□)	*quīngentī, -ae, -a*	500
DC	*sexcentī (sescentī),-ae, -a*	600
DCC	*septingentī, -ae, -a*	700
DCCC	*octingentī, -ae, -a*	800
DCCCC	*nōngentī, -ae, -a*	900
M (c Ī)*	*mīlle*	1 000
MM (Π)	*duo mīlia*	2 000
MM (V)	*quinque milia*	5 000
MM (X)	*decem milia*	10 000
MM (C)	*centum milia*	100 000
MM (X)	*decies centena milia*	1 000 000

NUMERALELE CARDINALE DECLINABILE sunt următoarele:
a) primele trei (*ūnus, -a, -um; duo, -ae, -o; trēs, tria*),
b) sutele de la 200 la 900 inclusiv,
c) numele miilor (*mīlia*, „mii”),
Restul numeralelor cardinale este indeclinabil.

PRIMELE TREI NUMERALE CARDINALE.
1) Primul numeral, *ūnus, -a, -um*, are flexiunea următoarea:

SG				PL
	masculin	feminin	neutru	
N	*ūnus*	*ūna*	*ūnum*	nu are forme
G		*ūnīus*		specifice
D		*ūnī*		
AC	*ūnum*	*ūnam*	*ūnum* (= N)	
ABL	*ūnō*	*ūnā*	*ūnō*	

2) Al doilea numeral cardinal, *duo, -ae, -o,* a avut la origine forme de dual, pe care le-a păstrat numai la N singular masculin şi neutru (*duo*).

PL

	masculin	feminin	neutru
N	*duō*	*duae*	*duō*
G	*uōrum*	*duārum*	*duōrum*
D	*duōbus*	*duābus*	*duōbus*
AC	*duōs*	*duās*	*duō* (=N)
ABL	= D	= D	= D

3) Cel de-al treilea numeral cardinal este şi el, în mod firesc, defectiv de singular El se declină în latină după modelul temelor în *-i-*, de la declinarea a III-a, G şi DABL având forme comune tuturor genurilor:

PL

	masculin	feminin	neutru
NAC	*trēs*	*trēs*	*triă*
G		*trium*	
DABL		*tribus*	

SUTELE (DE LA 200 LA 900). Prezintă o formă adjec-tivală ca flexiune (după primele două declinări), indiferent dacă joacă sau nu rolul unui adjectiv. Au, evident, flexiune exclusivă de plural (*ducenti, -ae, -a; trecenti,-ae, -a* etc.); G are, însă, formă de declinarea a III-a, în *-um* (*ducentum*, *trecentum* etc.)

Legătura între sute şi zeci / unităţi se face în două moduri:

a) prin juxtapunere: *centum quadrāgintā quīnque*, „o sută patruzeci şi cinci"; sutele stau pe primul loc, întrucât numeralele exprimând cifre superioare le precedă pe cele inferioare; ordinea inversă există, însă numai în cazul celuilalt tip de legătură.

b) cu o conjuncţie (*et, atque, ac*): *sex et trēcentī*, „trei sute şase"; *quattuor et quīngentī*, „cinci sute patru"; *uīgintī trēcentīque*, „trei sute douăzeci".

NUMELE MIILOR. La singular, numele cifrei 1000 este invariabil (indeclinabil): *mīlle*, şi reprezintă un substantiv neutru, de declinarea a III-a, cu tema în vocală (-i-), ajuns indeclinabil. Paradigma este următoarea:

	PL
	neutru
NAG	*mīlia*
G	*mīlium*
DABL	*mīlibus*

CELELALTE NUMERALE CARDINALE. Sunt, fără excepție, indeclinabile (au formă fixă, indiferent de număr, de gen sau de caz).

Numele sutei este şi el un substantiv cu formă neutră (în *-um*) şi invariabilă.

Observații:

a) După cum am arătat, la numeralele peste 100 numerele mari le precedă de regulă pe cele mici (sutele față de zeci şi față de unități), şi atunci se folosește juxtapunerea.

b) În cazul miilor, niciodată sutele, zecile sau unitățile nu le pot preceda, procedeul utilizat fiind cel al juxtapunerii: 3277 se formula obligatoriu *tria mīlia ducenta septuāgintā septem.*

c) Numeralele între 21 şi 99 se formează începând fie cu zecile, fie cu unitățile (depinzând uneori şi de context: numeralul *ūnus* nu precedă niciodată un substantiv la plural: „douăzeci şi unu de cetățeni" se spunea fie *ūnus et uīgintī cīuēs,* fie *cīuēs uīgintī ūnus*), prin juxtapunere dacă se începea cu zecile, prin conjuncție copulativă (cf. *supra*), dacă se începea cu unitățile.

NUMERALUL ORDINAL. Răspunzând la întrebarea „a(l) câtelea?" (lat. *quotus*) pentru a exprima ordinea obiectelor într-o serie, numeralul ordinal se formează, cu câteva excepții, pe baza celui cardinal şi după modelul oferit de acesta.

Toate numeralele ordinale se declină după adjectivele cu tema în *-o-/-e-*, aşadar după declinarea a II-a pentru masculine şi neutre şi după declinarea I pentru feminine.

Oferim mai jos tabloul numeralelor ordinale de bază, însoțit, în locul traducerii, de cifra arabă corespunzătoare:

NUMERALUL ORDINAL	CORESPONDENTUL CIFRIC (NUMERIC)
prīmus, -a, -um	1
secundus, -a, -um	2
tertius, -a, -um	3
quartus, -a, -um	4
quīntus, -a, -um	5
sextus, -a, - um	6
septimus, -a, -um	7
octāuus, -a, -um	8
nōnus, -a, -um	9
decĭmus, -a, -um	10
undecimus, -a, -um	11
duodecimus,- a, -um	12
uīcēsimus (uīgēsimus), -a, -um	20
duodētrīcēsimus, -a, -um	28
undētrīcēsimus, -a, -um	29
trīcēsimus, -a, -um (*trīgēsimus, -a, -um)*	30
quadrāgēsimus, -a, -um	40
quīnquāgēsimus, -a, -um	50
sexāgēsimus, -a,-um	60
septuāgēsimus, -a,-um	70
octōgēsimus,-a, -um	80
nōnāgēsimus, -a, -um	90
centēsimus, -a, -um	100
millesimus, - a, -um	1000

După cum s-a observat din tabelul de mai sus, legătura zecilor cu unitățile se poate face fie prin alăturare (juxtapunere), fie prin conjuncție, aceasta din urmă fiind preferată, de obicei, când unitățile precedă zecile (*ūnus et uīcēsimus*, *alter et uīcēsimus* etc.).

UTILIZAREA NUMERALULUI ORDINAL. Latina utiliza numeralul ordinal pentru a indica:

1) datele timpului în succesiune:

a) indicarea anului: *annō bis mīllēsimō*, „în anul 2000”

b) indicarea zilei: *quadrāgēsima diē*, „în a patruzecea zi”

c) indicarea unui anumit interval al nopții (în armată): *quartă uigiliă,* „a patra veghe (strajă)”

d) indicarea orei: *horă tertiă,* „a treia oră”

2) succesiunea dinastică:

Antiŏchus tertius, „Antiochus al III-lea”

Dionysius secundus, „Dionysius al II-lea”

3) durata: *Annum iam tertium et uīcēsimum rēgnat*, „Domneşte deja de 22 de ani”, „Se află în al 23-lea an de domnie.”

4) vârsta: *Annum agens sextum decimum*, „în al 16-lea an de viață”, „având [împliniți] 15 ani”.

5) ordinea (numerotarea) cărților şi a paginilor care compun un text (o operă): *librō quīntō*, „în cartea a cincea”; *paginā decimā*, „(la) pagina a zecea”.

NUMERALUL DISTRIBUTIV. Având un rol morfologic foarte precis în cadrul categoriei numeralului, şi anume acela de a arăta repartizarea numerică a unei mulțimi oarecare în submulțimi / grupe egale de obiecte, numeralul distributiv răspunde la întrebarea *quotēni, -ae, -a?,* „(în) câți ?”, „(în) câte?”, şi se comportă morfologic identic cu numeralul ordinal, de care îl deosebeşte doar sufixul formativ.

Se porneşte, prin urmare – cu excepția primelor două forme – tot de la baza numeralului cardinal, modelul pe care îl urmează fiind, însă, evident mai aproape situat de cel ordinal. Declinarea numeralului distributiv este identică aceleia a ordinalului, fiind vorba tot de un adjectiv cu flexiunea masculinului şi a neutrului după declinarea a II-a, iar a femininului după declinarea I (în latina clasică, exclusiv la plural). Uneori, G pl poate avea forme după declinarea a III-a, teme în consoană (-*um*).

Oferim, în continuare, ca şi mai sus, tabloul formelor de bază ale numeralului distributiv:

NUMERALUL DISTRIBUTIV	TRADUCEREA	CORESPONDENT CIFRIC
singuli, -ae, -a	„câte unul”	1
bīnī, -ae, -a	„câte doi”	2
ternī, -ae, -a	„câte trei”	3

quaternī, -ae, -a	„câte patru”	4
quīnī, -ae, -a	„câte cinci”	5
sēnī, -ae, -a	„câte şase”	6
septēnī, -ae, -a	„câte şapte”	7
octōnī, -ae, -a	„câte opt”	8
nouēnī, -ae, -a	„câte nouă”	9
dēnī, -ae, -a	„câte zece”	10
undēnī, -ae, -a	„câte unsprezece”	11
duodēnī, -ae, -a	„câte doisprezece”	12
uīcēnī, -ae, -a	„câte douăzeci”	20
uīcēnī singulī, -ae, -a (singulī et uīcēnī, -ae,-a)	„câte douăzeci şi unu”	21
trīcēnī, -ae, -a	„câte treizeci”	30
quadrāgēnī, -ae, -a	„câte patruzeci”	40
quīnquāgēnī, -ae, -a	„câte cincizeci”	50
sexāgēnī, -ae, -a	„câte şaizeci”	60
septuāgēnī, -ae, -a	„câte şaptezeci”	70
octōgēnī, -ae, -a	„câte optzeci”	80
nōnāgēnī,-ae, -a	„câte nouăzeci”	90
centēnī, -ae, -a	„câte o sută”	100

FORMAREA ŞI UTILIZAREA NUMERALULUI DISTRIBUTIV. Toate numeralele distributive au forme exclusiv de plural (deşi, în perioada preclasică şi postclasică, a fost utilizată şi forma de singular a lui *singuli,-ae, -a*) şi însoţesc substantive la plural (*plurale tantum*). În anumite contexte, numeralul distributiv poate apărea în locul celui cardinal. Alteori, poate căpăta un sens multiplicativ secundar.

Sufixul caracteristic numeralului distributiv este **-no-*, amplificat pe teren latin cu vocala *-ē-*, după modelul oferit de *sēnī (-ae, -a), dēnī (-ae, -a)* etc.

NUMERALUL MULTIPLICATIV. Reprezintă o formă relativ puţin uzitată a numeralului, în primul rând datorită faptului că nu are corespondent, precum celelalte tipuri de numeral, pentru toate cifrele / numerele existente, ci doar pentru cele fundamentale (dintre primele zece) şi cu semnificaţie majoră, uneori cu deschidere simbolică.

Morfologic vorbind, multiplicativul este un adjectiv care, răspunzând întrebării „în câte feluri?”, „de câte ori?” (*quotiēs?*, *quotiens*?)

şi indicând repetarea numerică a unei acțiuni, calități, obiect etc., se formează cu ajutorul sufixului – *plex* (G sg -*plĭc-is*) de la următoarele baze numerale:

sim-plex, „simplu, o singură dată” de la	radicalul **sem-* (cf. *semel, singulī*)
du-plex, „dublu”, „de două ori”, „îndoit”	numeralul *du-o* (*-ae, -o*)
tri-plex, „triplu”, „de trei ori”, „întreit”	radicalul **ter-* / **tr-(*cf. *trēs/tria*, *tertius, ternī* etc.)
quadruplex, „de patru ori”, „împătrit”, „cvadruplu”	radicalul numeralului *quattuor* modificat fonetic prin derivare
quīntuplex, „de cinci ori”, „încincit”, *(quīncuplex*) „cvintuplu”	tema numeralului ordinal *quīntus, -a, -um,* respectiv cardinal *quīnque*
septemplex, „de şapte ori”, „înşeptit”	numeralul cardinal *septem*
decemplex, „de zece ori”, „înzecit”	numeralul cardinal *decem*
centūplex, „de o sută de ori”, „însutit”	tema numeralului cardinal *centum*

MOŞTENIREA NUMERALULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ ŞI ÎN LIMBILE ROMANICE

Clasele înseşi, altfel spus varietățile tipologice ale numeralului s-au simplificat. Astfel, ultimele două tipuri, de altfel mai rar utilizate pe ambele paliere, scris şi vorbit, ale limbajului – şi anume, numeralul distributiv şi cel multiplicativ –, au tins să fie înlocuite de numeralul cardinal sau, mai rar, de cel ordinal, care cunoşteau o frecvență foarte ridicată. În epoca imperială, mai ales în perioada târzie, a ultimelor 2-3 secole, capătă preponderență modalitățile perifrastice, analitice, de exprimare, inclusiv în cazul distributivelor şi multiplicativelor.

Sfera cardinalelor a fost cel mai puțin afectată de profundele restructurări pe care le-a cunoscut numeralul după dizolvarea unității latine. Numeralele ordinale s-au moştenit numai dialectal, în sudul Italiei, celelalte limbi creându-l (de fapt, recreându-l) pe baze proprii, interne, inclusiv pe cale cultă.

Vom urmări în continuare moştenirea numeralului latin în funcție de varietățile sale morfologice.

Numeralul cardinal

Prima decadă şi numeralele corespunzând cifrelor 20 şi 1000 au fost moştenite pe întregul teritoriu romanic, sunt, cum se spune în lingvistica de specialitate, panromanice.

Numeralul ordinal

După cum am notat mai sus, începând cu secolul al V-lea p.Chr., ordinalele sunt folosite din ce în ce mai rar, în special în latina din Orient. Şi în cea din Occident, uzul popular înlocuieşte numeralele ordinale – cu excepţia primelor cinci – fie cu cele distributive (mai exact, prin folosirea sufixului de distributiv), fie cu alte mijloace, prin excelenţă analitice.

Sistemul numeralului ordinal în limba română este total diferit de cel din latină şi, respectiv, din limbile romanice. Exceptând 3 situaţii, prezentate mai jos, în română a avut loc o restructurare a sistemului ordinal, efectuată, însă, cu material latin (desigur, cu excepţia lui *sută* şi a derivatelor lui). Singurele moşteniri directe ale ordinalului latin – căci *primul, -a* este un neologism, iar *întâiul, -a* nu continuă un numeral, deşi este un cuvânt tot de origine latină – sunt următoarele:

a) *tertius,-a, -um,* moştenit în forma compusă (la origine) *anţărţ*, „acum doi ani”, „cu doi ani în urmă”, care provine din sintagma *annō tertiō*, „după trecerea a doi ani”, „în al treilea an”, conform sistemului latin de numărare a elementelor unei serii temporale prin includerea ambelor extreme ale seriei.

b) *quadragēsimī* (masc. pl.), moştenit în forma numelui propriu de sărbătoare creştină *Păresimi*, „a patruzecea zi înainte de Paşte”, cu o notabilă reducere fonetică a grupului consonantic interior, paralelă cu un la fel de notabil conservatorism semantic.

c) *prīmus, -a, -um* S-a moştenit, de asemenea (ca şi în situaţia prezentată sub punctul a), numai într-o formă compusă, şi anume în substantivul *primăvară* (alcătuit fiind etimonul latin al acestuia din *prīma* şi substantivul **uara, -ae*, recreat în latina dunăreană pe baza lui *uēr, -ris*, „primă-vară”, din latina clasică).

Numeralul distributiv

În forma sa clasică, literară şi cultă, acest numeral nu s-a păstrat în niciuna dintre limbile romanice. Faptul s-a petrecut datorită utilizării pe scară

largă, în latina vorbită mai cu seamă spre sfârşitul epocii imperiale, a unor perifraze cu valoare distributivă, mult mai clare ca înţeles tocmai din cauza caracterului lor analitic, foarte explicit. Au existat mai multe procedee de substituire a numeralului distributiv.

Dintre ele ne interesează, pentru istoria limbii române, acela care a constat din repetarea numeralului ordinal cu intercalarea prepoziţiei *cata* sau din utilizarea numeralului distributiv propriu-zis precedat de aceeaşi prepoziţie preluată direct din greacă: *unum cata unum*, „unul câte unul".

CAPITOLUL VII

MORFOLOGIA PRONUMELUI
TIPOLOGIE ŞI PARTICULARITĂȚI

GRUPUL PRONOMINAL. Conform tradiționalei concepții gramaticale antice, reflectate în terminologia latină, pronumele este înlocuitorul de bază al numelui, respectiv al substantivului. Prin urmare, fiind şi el o parte de vorbire flexibilă, variabilă în gen, număr şi caz, pronumele poate funcționa în primul rând ca subiect al unei propoziții. În orice limbă IE, antică sau modernă, pronumele îndeplineşte mai multe roluri în cadrul unui enunț: el se poate referi la un substantiv sau la un echivalent al acestuia anterior amintit în contextul frazeologic, poate să indice în sau din realitatea extralingvistică un obiect (în sens gramatical) oarecare, poate, de asemenea, servi la punerea unei întrebări directe ori indirecte, în sfârşit (dar fără să fi epuizat rolurile posibil a fi îndeplinite de un pronume), el poate face, în plan strict sintactic, legătura între propoziții, contribuind astfel, asemenea unor autentice conjuncții, la structurarea coerentă a enunțului frazeologic complex.

Putem vorbi, în opinia noastră, cu îndreptățire de un veritabil **grup pronominal** datorită, pe de o parte, complexității morfologice a acestei clase sau categorii de cuvinte, pe de altă parte, valențelor sale sintactice globale, extrem de diversificate în limba latină.

COMPLEXITATEA MORFOLOGICĂ A GRUPULUI PRONOMINAL. Încă din IE comună, pronumele a constituit o clasă de cuvinte relativ neomogenă, cu o flexiune aparte, dar şi asemănătoare, în raport cu aceea atât a numelui (substantive, adjective, numerale), cât şi a verbului.

Strict morfologic vorbind, ca şi numele, toate pronumele participă la categoriile „număr" şi „caz"; numai câteva tipuri de pronume participă şi la categoria „gen" diferențiindu-le complet (masculinul față de feminin, respectiv de neutru), altele diferențiind doar animatele de inanimate sau, în sfârşit, neparticipând deloc la categoria genului

(pronumele personale şi reflexive). Pe de altă parte, unele pronume, spre deosebire de restul, majoritar numeric, al celorlalte tipuri pronominale, se comportă flexionar asemenea verbului, deoarece participă şi la categoria „persoană".

VALENȚELE SINTACTICE ALE GRUPULUI PRONOMINAL. Complexitatea, dar şi, cum am subliniat, lipsa de omogenitate a grupului pronominal rezultă şi din polivalența sa sintactică. Latina dovedeşte în mod peremptoriu că pronumele funcționa – cel mai probabil încă din faza comunității IE – atât ca substitut al numelui, în rolul care, de altfel, l-a şi consacrat (deci, asemenea unui substantiv), cât şi ca determinativ/determinant al numelui (deci, cu rol de adjectiv, când determină un substantiv). Cele două valențe sintactice ale pronumelui în general se tolerează reciproc (cele mai multe pronume pot funcționa şi funcționează efectiv ca adjective pronominale), dar se şi exclud în anumite cazuri (de pildă, în cele ale pronumelui personal şi reflexiv, pronume care nu pot determina niciodată un substantiv).

VARIETĂȚILE TIPOLOGICE ALE PRONUMELUI. De-a lungul evoluției sale istorice, latina şi-a cristalizat, în interiorul grupului pronominal, două serii a căror distincție se poate stabili pe baza diferențelor, respectiv a comunității trăsăturilor de flexiune. Pe de o parte, distingem:

a) seria pronumelor centrate pe **ideea de persoană**, reprezentate de pronumele **personal, reflexiv, posesiv** şi **demonstrativ;**

b) seria pronumelor **fără legătură cu ideea de persoană**, centrate pe ideea de **relație** şi **definire**, şi reprezentate de pronumele **relativ, interogativ** şi **nedefinit.**

PRONUMELE DEPENDENTE DE IDEEA DE PERSOANĂ

1. **Pronumele personal**

Reprezintă una dintre varietățile tipologice cele mai vechi ale pronumelui latin, deoarece păstrează caracteristici ale flexiunii pronominale din IE comună. Rolul pronumelui personal este acela de a întări ideea de persoană, exprimată şi deja inclusă în desinența

verbală. Prin urmare, acest tip de pronume servea în latină desemnării protagoniştilor enunţului/comunicării: autorul, respectiv interlocutorul unui discurs. Trăsăturile fundamentale ale personalului latin sunt următoarele:

a^{o} diferenţiază categoria morfologică a persoanei, dar numai pentru primele două; pentru persoana a III-a există numai pronumele reflexiv; ca înlocuitor al persoanei a III-a nereflexive, latina va folosi în primul rând pronumele demonstrativ, prin diversele sale specii;

b^{o} nu diferenţiază genurile;

c^{o} desinenţele cazuale ale pronumelui personal sunt diferite de cele utilizate în flexiunea nominală.

PARADIGMA PRONUMELULUI PERSONAL

PERSOANA I			PERSOANA a II-a	
	SG	PL	SG	PL
N	*ego*	*nōs*	*tū*	*uōs*
G	*meī*	*nostrī / nostrum*	*tuī*	*uestrī/uestrum*
D	*mihī*	*nōbīs*	*tibī*	*uōbīs*
AC	*mē*	*nōs*	*tē*	*uōs*
V	-	-	*tū*	*uōs*
ABL	*mē*	*nōbīs*	*tē*	*uōbīs*

Observaţii:

1. Cazul vocativ este utilizat numai la persoana a II-a, prin excelenţă ad- sau interlocutivă.

2. Când sunt însoţite de prepoziţia sociativă *cum*, „cu", „împreună / laolaltă cu", formele de ABL sg/pl ale pronumelui personal precedă prepoziţia, care devine astfel o post-poziţie: *mēcum, tēcum, nobīscum, uobīscum.*

EVOLUŢIA ÎN LATINA TÂRZIE ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ. Spre sfârşitul latinităţii, se produc o serie de modificări de natură formală, dar şi gramaticală (morfologică). Între acestea, cele mai semnificative sunt următoarele, întrucât anunţă perspectiva romanică:

a. *Folosirea pronumelor personale devine din ce în ce mai intensă față de epoca clasică și postclasică*, ajungând, în sec. al IV-lea p. Chr., aproape obligatorie pentru pronumele cu funcția de subiect. Acest fapt s-a petrecut fie sub impulsul deteriorării fonetice a finalului verbelor (*-m, -s, -t* tind să dispară în poziție finală), de unde confuzia gravă de ordin morfologic (*legi-s, legi-t* etc.), diminuată prin utilizarea pronumelui, fie în condițiile atenuării valorii emfatice a pronumelor personale înseși.

b. *Apariția pronumelui personal pentru persoana a III-a* este, cu certitudine, cea mai importantă modificare de utilizare a altor forme pronominale în beneficiul celui personal. După cum s-a arătat, deplasarea demonstrativului *ille* (sau, în alte regiuni, a pronumelui de întărire *ipse*) în spațiul personalului a reprezentat un proces lent și de durată, aflat în plină desfășurare în sec. al V-lea p. Chr., după mărturia gramaticului Cledonius (*GL*, ed. Keil, V, 49, 32), astfel încât *ille*, respectiv *ipse* ajung pe același plan cu pronumele de persoana I / II și umplu unul dintre cele mai importante „goluri" ale morfologiei pronominale la o formă de bază, cum este aceea a personalului, aducând în plus și distincția suplimentară pe genuri. *Ille / ipse* au dobândit, zonal, statut de pronume personal încă din latina populară, și nu după dizolvarea unității latine, deoarece latina vorbită târzie a cunoscut diferențieri regional-teritoriale multiple și variate pe un spațiu latinofon atât de vast, din extremitatea atlantic-iberică până în orientul carpato-danubiano-pontic. *Ille* și *ipse* au fost pronumele „selectate" pentru a repara deficiențele sistemului pronominal personal latin și în împrejurările în care demonstrativul *hic* și anaforicul *is* au început a fi, progresiv, eliminate din limba vorbită, alături de *iste* (care avea și o suplimentară nuanță peiorativă) și de *idem* (și el, cu valoare expresiv-emfatică în anumite împrejurări). *Ille / ipse* dobândesc, așadar, un rol amplificat tocmai prin diminuarea celui jucat de restul demonstrativelor, ca și prin restrângerea numărului lor.

Să urmărim în continuare evoluția formelor latine ale pronumelui personal în limba română, cu reflexe și în alte limbi romanice.

Persoana I

Singular

N *ego* > lat. pop. *eo* (atestări: *CIL* VIII, 13134 etc.) > **yo* > rom. *eu*, oral, reg. *io*; it. *io*, v.fr. *jo*, fr. *je* etc.

D *mihī, mī* > *mi* (formă atonă), *mie* (formă tonică, cu *-e* analogic după persoana a II-a (*ție*)

AC *mē* > rom. *mă*, *m-* (formă atonă).

mē + particula enclitică*-*nĕ* > lat. pop.**mĕnĕ* > rom. *mine*; fenomenul enclizei pronumelui personal (şi reflexiv) la AC sg s-a petrecut şi în sudul Italiei şi în Dalmaţia.

Plural
NAC *nōs*> rom. *noi*, it. *noi*, unde *-i*, ca marcă a pluralului, într-o anumită parte a teritoriului romanic, este preluat, în latina populară, zonal, de la pluralul declinării nominale (a II-a, masculine); formă atonă la AC: *n(e),* prescurtată, analogică după singular.
D *nōbīs* > **nōbĭs* > **nōbĕs,* cu *-ĕ-* >**-ö-* > **-ă-* în latina dunăreană devenită română (prin influenţa vocalei labiale precedente): rom. *nouă* (forma tonică), *ne-*, *ni*(-): forme atone, prescurtate create analogic după singular.
> sard. *nois*, „id"

Persoana a II-a

Singular
NV *tū* > rom., it., fr. etc. *tu*
D *tibī* >* *tībī*, cu *-ī-* analogic după *mī* > *tibĕ* (atestări în *CIL* I, 10; 5 etc.) > rom. *ţie* (forma tonică, după care s-a creat, analogic, *mie*), *-ţi* (*ţi-*), formă atonă. Aceste forme atone ale pronumelui personal, la I / II sg/pl, există, în paralel, şi în italiană, originea comună a fenomenului creării unei duble serii – tonice şi atone – fiind, indiscutabil, latină şi populară, la D şi AC.
AC *tĕ* + particula enclitică *-nĕ* >* *tene* > rom. *tine* (cf., *supra*, *mine*); forma atonă o continuă pe cea latină fără encliză.

Plural
NAC *uōs* > rom., it. *voi*, cu diferenţă de silabaţie, ca şi la *noi*; *-i* provine, de asemenea, de la flexiunea nominală, acţionând simultan cu persoana I pl.
D *uōbīs* >* *uōbĭs*, procesul continuând analogic şi paralel cu *nōbīs* (cf. *supra*).
Formele atone *v(ă)* şi *vi* par a fi fost create, ca şi cele de persoana I pl, analogic după singular, în interiorul limbii române.

2. **Pronumele reflexiv**

TRĂSĂTURI PARTICULARE. Se caracterizează printr-un accentuat defectivism, întrucât, în limba latină, el **nu poate**:

a^{o} exprima opoziția de persoană, spre deosebire de limba greacă veche; formele existente aparțin exclusiv persoanei a III-a; pentru celelalte două, latina utiliza pronumele personal la cazurile oblice, situație moştenită ulterior de limba română;

b^{o} diferența genurile: inexistența deosebirii de gen apropie în mare măsură reflexivul de personal, „completându-l" întrucâtva la cazurile oblice;

c^{o} deosebi singularul de plural, confundându-le;

d^{o} să aibă formă de N (sg/pl), prin natura lucrurilor; în locul ei, se foloseau diverse demonstrative.

PARADIGMA
SG/PL

N	-
G	*suī*
D	*sibī*
AC	*sē*
ABL	*sē*

Pentru exprimarea ideii de sociativitate se utilizează aceeaşi postpoziție *cum*, ca şi la pronumele personal: *sēcum*, „cu sine".

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Natura simplă din punct de vedere morfologic şi fonetic a pronumelui reflexiv a favorizat moştenirea lui panromanică. Pentru spațiul carpato-danubiano-pontic, datorită flexiunii reflexivului asemănătoare cu aceea a pronumelui personal la singular, remarcăm constituirea a două serii flexionare, în funcție de prezența, respectiv absența accentului:

D *sibī* > *sibĭ* > *sibĕ* (cu atestări în *CIL*) > v.rom. *şie* (după modelul *tibĭ* > *ţie*), rom. mod. *sie*(*şi*), forma tonică.

sibī > *sibī* > **si* (cu pierderea silabei finale, prin haplologie, sau, ca mai sus, prin căderea intervocalică a oclusivei labiale sonore) > rom. (*î*) *şi* (forma atonă).

AC *sē*, prin encliza particulei *-nĕ* >* *sēnĕ* > * *sĕnĕ* (cf., *supra*, AC pron. pers. *mine*, *tine*) > *sine* (forma tonică).

sē > rom. *se*, *s-* (forma atonă).

3. **Pronumele posesiv**

GENERALITĂȚI

Posesivul s-a format prin derivare de la pronumele personal (este numit şi posesivul personal), pentru primele două persoane, având, ca şi acela, forme diferite pentru singular şi plural şi pentru toate genurile. La persoana a III-a, posesivul s-a creat pornind de la pronumele reflexiv, de aceea posesivul pentru persoana a III-a are valoare reflexivă (este denumit şi posesivul reflexiv), deoarece se referă la subiect, şi nu diferențiază pers. a III-a singular de a III-a plural.

Posesivul cu rol de adjectiv – tradițional denumit adjectivul pronominal posesiv – funcționează ca un substantiv la G, fiind substituibil cu acesta: *gladius suus*, „sabia sa” = *milĭtis gladius*, „sabia soldatului”. Adjectivul pronominal posesiv înlocuieşte numai numele posesorului. Pronumele posesiv înlocuieşte în acelaşi timp numele posesorului şi pe cel al obiectului posedat: *Nostrī uēnērunt*, „Ai noştri [= soldați, prieteni, colegi etc.] au sosit”.

POSESORUL ŞI/SAU OBIECTUL POSEDAT
DETERMINĂ PARADIGMA ŞI FLEXIUNEA

NUMĂR	PERS. I	PERS. a II-a	PERS. a III-a
Singular	*meus, -a, -um*	*tuus, -a, -um*	*suus, -a, -um*
Plural	*noster, -ra, -rum*	*uester, -ra, -rum*	

Pronumele/adjectivul pronominal posesiv se declină întocmai ca un adjectiv care are la N sg 3 terminații, după declinările a II-a (masculinul şi neutrul) şi I (femininul): *-us* (m), *-a* (f), *-um* (n), pentru primele 3 persoane, când este un singur posesor, şi *-er* (m), *-(r)a* (f), *-(r)um* (n), pentru primele 2 persoane, când sunt mai mulți posesori.

Observații:

– Vsg al lui *meus* este, de obicei, *mī* (la masculin singular), atunci când însoțește substantive de declinarea a II-a, cu V sg distinct de N sg: *filī mī*, „fiule al meu!”, „fiul meu!”, dacă însoțește un substantiv al cărui V sg este identic cu N sg, posesivul îşi păstrează şi el forma de N sg masculin: *sanguis meus*, „sânge al meu!”, „sângele meu!”

– În perioada arhaică şi la scriitorii arhaizanţi, persoana a II-a plural *uester* cunoaşte vocalismul *-o-*. Acelaşi vocalism se reîntâlneşte în latina târzie şi populară, reprezentând fie continuarea pe cale orală a formei vechi, fie – mai curând – o refacere analogică, după modelul lui *noster*.

– În limba literară, posesivul poate exprima şi nuanţe semantice depărtate de valoarea proprie, cum este aceea de oportunitate, de „moment favorabil", „prielnic": *suo tempore*, „la timpul «său»" (=„potrivit", „prielnic").

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Formele latine care stau la baza posesivului românesc sunt următoarele:

I sg lat.	*meus, mea* (la un caz oblic general)	> rom.	*m(i)eu, mea*
Pl	*meī*	>	*m(i)ei*
II sg	*tuus* > **teus* (analogic după persoana I)	>	*tău*
	tua	>	*ta*
Pl	*tuī* > **tei* (analogic după *mei*)	>	*tăi*
III sg	*suus* > **seus* (analogic după persoanele pre-cedente)	>	*său*
Sg	*sua*	>	*sa*
Pl	*suī* > **sei* (analogic după persoanele precedente)	>	*săi*
I sg	*noster* (ca şi toate persoanele precedente, la un caz oblic general)	>	*nostru*
Sg	*nostra*	>	*noastră*
Pl	*nostrī*	>	*noştri* (cu trecerea lui - *s* – la - *ş*-)
Pl	*nostrae*	>	*noastre*
II sg	*uoster*	>	*vostru*
	uostra	>	*voastră*
Pl	*uostrī*	>	*voştri* (cf., *supra*, *noştri*)
	uostrae	>	*voastre*

4. **Pronumele demonstrativ**

GENERALITĂŢI. Este cunoscut sub diverse denumiri, între care amintim: pronume „determinative" (Marius Lavency) sau (epi)deictice

(diverşi autori), denumiri prin care este individualizată acea categorie / varietate tipologică a pronumelui, cu ajutorul căreia sunt „arătate", „indicate" (lat. *demonstrare*, „a indica") obiectele – în sens gramatical – despre care vorbim. Gestul (epi)deictic, al arătării obiectului în cauză, este însoţit de o aproximare a distanţei dintre locutor şi obiect sau dintre acesta din urmă şi alte persoane implicate în actul comunicării. O atare distanţă, relativ exprimată desigur, este aproximată ca fiind mai mică (şi atunci pronumele în cauză indică **apropierea** de actanţii comunicării) sau dimpotrivă, mai mare (în această situaţie, demonstrativul respectiv indică **depărtarea** faţă de aceleaşi repere), ori egală cu zero (situaţie în care avem de a face cu **identitatea** persoanei gramaticale cu sine însăşi, deci cu pronumele demonstrativ de **identitate**). O varietate a pronumelui de identitate este aşa-numitul pronume de **întărire** (nejustificat denumit de M. Lavency de „opoziţie"), care indică, în egală măsură, o distanţă egală cu zero între obiect şi actantul comunicării, punând însă accentul semantic nu pe ideea de identitate (căci de alteritate nu poate fi vorba), ci pe rolul jucat de actant (protagoniştii enunţului).

ORGANIZAREA PRONUMELUI DEMONSTRATIV. Rezultă, aşadar, cu claritate că pronumele demonstrativ este organizat după categoria persoanei (gramaticale), respectiv a actanţilor comunicării. În consecinţă, demonstrativele de bază sau propriu-zise sunt următoarele:

1. *hic* (m), *haec* (f), *hoc* (n), „acesta (de lângă mine, de aici)"; trimite la persoana I, altfel spus indică obiectele situate în imediata apropiere sau care aparţin persoanei locutoare.

2. *iste* (m), *ista* (f), *istud* (n), „acesta (de lângă tine, din apropierea ta)"; trimite la persoana a II-a, prin urmare indică obiectele situate în apropierea sau care aparţin persoanei ad / interlocutoare.

3. *ille* (m), *illa* (f), *illud* (n), „acela (de lângă el / ea, de acolo)"; trimite la persoana a III-a, indicând situarea depărtată a obiectelor gramaticale, referentul obiectiv.

Latina a cunoscut încă alte 3 pronume cu valoare demonstrativă, dar nelegate predominant de categoria persoanei. Acestea au fost următoarele:

4. *is* (m), *ea* (f), *id* (n), „acesta / cel" (... care)

Reprezintă antecedentul pronumelui relativ (*qui, quae, quod*), cu care în general formează un cuplu (*is* /.../ *qui*, „cel /.../ care").

5. *īdem* (m), *eadem* (f), *ĭdem* (n), „tot el / ea", „acelaşi"

Exprimă ideea de repetare întru totul, aidoma, a obiectului gramatical, deci ideea de identitate a obiectului cu sine însuşi

6. *ipse* (m), *ipsa* (f), *ipsum* (n), „însuşi", „însăşi"

Este strâns legat de ideea de persoană gramaticală, dar într-un mod deosebit faţă de demonstrativele de bază, întrucât el are rolul tocmai de a întări ideea de persoană.

TRĂSĂTURI SPECIFICE ŞI COMUNE ALE DEMONSTRATIVELOR. Din punct de vedere sintactic, toate aceste pronume pot determina, atributival, câte un alt nume – substantiv sau înlocuitor al său –, deci pot funcţiona şi ca adjective pronominale demonstrative.

Din punct de vedere morfologic, demonstrativele posedă un fascicol de trăsături specifice, dintre care menţionăm:

– flexiunea („declinarea") de tip pronominal: G sg are desinenţa *-īus*, iar D sg desinenţa *-ī*;

– aceleaşi cazuri (GD sg) nu diferenţiază genurile;

– tendinţa spre uniformizare a N sg masculin (desinenţa *-e* la *iste*, *ille* şi *ipse*);

– tendinţa spre uniformizare a NACV sg neutru (desinenţa *-d* la *istud*, *illud* şi *id*).

PARADIGME

a°. demonstrativele de bază:

1. apropierea de persoana I

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *hĭc*	*haec*	*hoc*	*hī*	*hae*	*haec*
G	*hūius*		*hōrum*	*hārum*	*hōrum*
D	*huic*			*hīs*	
AC *hunc*	*hanc*	= N	*hōs*	*hās*	= N
ABL *hōc*	*hāc*	*hōc*		= D	

2. apropierea de persoana a II-a

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *iste*	*ista*	*istud*	*istī*	*istae*	*ista*
G	*istīus*		*istōrum*	*istārum*	*istōrum*
D	*istī*			*istīs*	
AC *istum*	*istam*	= N	*istōs*	*istās*	= N
ABL *istō*	*istā*	*istō*		= D	

3. depărtarea (raportarea la persoana a III-a)

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *ille*	*illa*	*illud*	*illī*	*illae*	*illa*
G	*illīus*		*illōrum*	*illārum*	*illōrum*
D	*illī*			*illīs*	
AC *illum*	*illam*	= N	*illōs*	*illās*	= N
ABL *illō*	*illā*	*illō*		= D	

b^{o}. celelalte demonstrative:

4. demonstrativul diaforic

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *is*	*ea*	*id*	*eī / iī*	*eae*	*ea*
G	*eius*		*eōrum*	*eārum*	*eōrum*
D	*eī*			*eīs / iīs*	
AC *eum*	*eam*	= N	*eōs*	*eās*	= N
ABL *eō*	*eā*	*eō*		= D	

5. demonstrativul de identitate

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *īdem*	*eadem*	*ĭdem*	*eīdem / iīdem*	*eaedem*	*eadem*
G	*eiūsdem*		*eōrūndem*	*eārundem*	*eōrūndem*
D	*eīdem*			*iīsdem*	
AC *eūndem*	*eāndem*	= N	*eōsdem*	*eāsdem*	= N
ABL *eōdem*	*eādem*	*eōdem*		= D	

6. demonstrativul de întărire (intensiv)

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *ipse*	*ipsa*	*ipsum*	*ipsī*	*ipsae*	*ipsa*
G	*ipsīus*		*ipsōrum*	*ipsārum*	*ipsōrum*
D	*ipsī*			*ipsīs*	
AC *ipsum*	*ipsam*	= N	*ipsōs*	*ipsās*	= N
ABL *ipsō*	*ipsā*	*ipsō*		= D	

EVOLUȚIA DEMONSTRATIVELOR DE BAZĂ ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ

1. S-a semnalat de timpuriu lărgirea sensului lui *iste* în dauna lui *hic*, primul sfârşind prin a-l elimina pe cel de-al doilea, păstrat în limbile romanice cu totul sporadic şi întâmplător, în sintagme împietrite (citățm exemplele din *ILR*, vol. I, ad loc.: *apud hoc* > fr. *avec*; *ecce hoc* > it. *ciò*). În limba română, *hic* a dispărut fără urmă.

2. În schimb, demonstrativul de persoana a II-a *iste* a fost moştenit de toate limbile romanice: v.it. *esto*, v.fr. *ist*, (v.) rom. (pop.) *ast*, *ăst* etc., devenind demonstrativ de apropiere.

După cum s-a arătat, o tendință generală în istoria demonstrativului latin a fost continua sa întărire, remarcare, prin intermediul unor morfeme („particule", „sufixe") ante- sau postpuse în raport cu demonstrativul respectiv. Unul dintre morfemele („particulele", în terminologia lui I. Fischer.) cel mai des folosite în registrul oralității a fost interjecția *ecce*, „iată", „uite", care, împreună cu demonstrativul de a II-a (şi a III-a, în egală măsură), a format diverşi compuşi, ce stau la baza pronumelor romanice corespunzătoare: *ecce / eccum* + *istu* (*m*), *ista* (*m*) > rom. *acest*(*a*), *această* [cu variante popular-regionale de tipul: *a(i)est(a), aiasta, ai(a)sta, ist(a)* etc.], fr. *ce, cet(t)e*, it. *questo, questa* etc.

3. Demonstrativul de depărtare sau de raportare la persoana a III-a a cunoscut cea mai spectaculoasă evoluție în latină şi transformare în perimetru romanic. Căci din *ille* s-au născut atât pronumele de persoana a III-a, cât şi articolul în limbile romanice.

Demonstrativul depărtării, raportându-se la obiectele ce aparțin unei terțe persoane (unui „referent") absent(e) în raport cu „eu" şi „tu", deci aşa-numitei persoane a III-a, ajunge în latina vorbită (respectiv, populară) din epoca imperială să-şi extindă mult utilizarea, căpătând acea valoare care lipsea sistemului pronominal personal cult şi clasic, şi anume de persoana a III-a:

masculin	feminin
AC (COG) sg lat. *illu(m)* > rom. *el*	AC (COG) sg lat. *illa(m)* > rom. *ea*
D sg lat. pop. *illui* > *lui*	D sg lat. pop. *illaei* > *ei*
N pl lat. *illi* > rom. *Ei*	N pl lat. *illae* > *ele*
G pl lat. *illōrum* > rom. *lor*	G pl. lat. *illōrum* (prin uniformizare cu masculinul) > *lor*

În textele târzii, *ille* ajunge în unele situaţii echivalentul articolului demonstrativ adjectival *cel* din română, fapt care a constituit primul pas spre transformarea pronumelui demonstrativ într-o parte de vorbire nouă, necunoscută ca atare latinei, şi anume articolul (hotărât) din viitoarele limbi romanice: proclitic în România occidentală, enclitic în cea orientală, carpato-danubiano-pontică.

EVOLUŢIA ŞI MOŞTENIREA ALTOR DEMONSTRATIVE

Am lăsat mai sus de o parte moştenirea, de asemenea latină, a demonstrativului de depărtare din limba română (*acel, acea* etc.). Ea trebuie legată de acelaşi procedeu al compunerii (după alţii, al îmbogăţirii prin derivare) cu ajutorul lui *ecce / eccum* asociat sau ataşat de data aceasta demonstrativului de depărtare *ille*. Tot la Plautus se întâlneşte compusul (sudat în aceeaşi manieră ca şi *eccistam*, anterior citat) *eccillum*, „uite-l", „iată-l", format din *ecce* + *illum*; forme similare, care stau la baza celor romanice, sunt atestate şi la Apuleius (*ecille*, *eccilli*) şi în texte mai târzii. De aici provin, aşadar, pronumele şi adjectivele pronominale romanice: rom. *acel(a), acea / aceea*; fr. *celle*; it. *quello / quella* etc.

Ipse a fost moştenit pe două arii romanice: ca *esso* în italiană (cu variaţii semantice faţă de latină), ca *îns* în română (articulat, *însul* < lat. *ipsu[s/m] ille / illum*), formă de la care s-au creat, pe de o parte, pronumele personal *dâns(ul/a)*, pe de alta, pronumele şi adjectivul pronominal de întărire *însu(şi) / însă(şi)*.

PRONUMELE INDEPENDENTE DE IDEEA DE PERSOANĂ

1. **Pronumele relativ**

Dintre toate varietăţile pronominale, cel relativ joacă, fără îndoială, rolul sintactic cel mai dezvoltat, din perspectiva raporturilor dintre propoziţii în cadrul frazei. Însăşi denumirea sa evidenţiază acel

rol, esențialmente de legătură, de strânsă **relație**, determinativă sau circumstanțială, între subordonată şi regenta ei.

PARADIGMA

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *quī*	*quae*	*quod*	*quī*	*quae*	*quae*
G	*cūius*		*quōrum*	*quārum*	*quōrum*
D	*cui*			*quibus*	
AC *quem*	*quam*	= N	*quōs*	*quās*	= N
ABL *quō*	*quā*	*quō*		= D	

PARTICULARITĂȚI. Flexiunea relativului este, după cum se observă, una mixtă, întrucât urmează simultan declinările a II-a şi a III-a ale substantivului, la care se adaugă propriile particularități.

Prin regularizare cu formele – predominante – ale declinării a II-a, s-a creat şi utilizat, mai ales în poezie, un DABL pl *quīs*.

UTILIZARE ŞI VALORI. Relativul îşi joacă rolul fundamental de substituent al unui nume, deci rolul său pur pronominal, atunci când, cum este şi firesc, nu se află în aceeaşi propoziție cu substantivul al cărui loc îl ține. Atunci când substantivul respectiv, ca antecedent aparținând regentei, este „atras" şi inserat chiar în propoziția deschisă de pronumele – relativ – care îi ține locul, se petrece fenomenul sintactic denumit în gramaticile latine **atracția relativului** şi constând din inserția substantivului antecedent, cu valoare de apoziție, în propoziția relativă; atunci, valoarea relativului este una adjectivală, ca în următorul exemplu celebru din Caesar: *In fīnībus Carnūtum, quae regiō Galliae media habētur, Druidēs /.../ consīdunt* (*BG* VI, 13), „În hotarele carnuților, ținut ce este considerat mijlocul Galliei, se stabilesc druizii /.../".

Relativul poate juca şi rolul unui demonstrativ de legătură, după cum s-a notat deja, în acest caz topica obligatorie în latina cultă fiind cu relativul în cap de frază. Relativul „de legătură" se impune a fi tradus prin demonstrativ sau personal.

În sfârşit, reamintim şi rolul de element al cuplului pe care îl formează împreună cu diaforicul *is*, care reprezintă antecedentul sintactic al cuplului (cf. *supra*, p. 90).

În concluzie, pronumele relativ amalgamează valorile unei conjuncţii multifuncţionale (de subordonare, dar şi de coordonare) şi ale unui pronume anaforic.

MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. Latina târzie a dat valoare de relativ şi unui pronume / adjectiv pronominal interogativ-nedefinit *quālis,-e*, „în felul în care", „ce fel de", care preciza calitatea determinatului. Astfel încât în limbile romanice s-au moştenit ambele pronume, şi relativul propriu-zis *quī*, şi relativ-interogativul *quālis* cu ambele valori şi cu flexiune uneori mixtă: fr. *qui*, (*le*) *quel*, it. *qui, chi*, (*il*) *quale*. Rom. *care* continuă o formă oblică (*quālem*) a lui *quālis*; o urmă a relativului (şi interogativului) latin *quem* se află în rom. *cine* < lat. **quemne* > **que(n)ne*, cu *-e* analogic după forme pronominale personal-reflexive similare (**mene, tene, sene*).

2. **Pronumele interogativ**

GENERALITĂŢI. Servind la punerea unei întrebări directe sau indirecte, interogativul funcţionează, ca şi relativul – cu care, de altfel, se înrudeşte prin originea comună – atât ca pronume, cât şi ca adjectiv pronominal, cu menţiunea că, în această ultimă ipostază, el îşi schimbă complet forma, identificându-se cu aceea a pronumelui relativ.

PARADIGME

PRONUME INTEROGATIV			ADJECTIV PRONOMINAL INTEROGATIV		
	m/f	n	m	f	n
N	*quis*	*quid*	*quī*	*quae*	*quod*
G	*cūius*	*cūius (reī)*	Cf., *supra*, pronumele relativ		
D	*cui*	*cui (reī)*			
AC	*quem*	= N			
ABL	*quō / quā*	*quā (rē)*			

PARTICULARITĂŢI

1. Flexiunea pronumelui interogativ nu cunoaşte, cum este firesc, decât singularul, pentru exprimarea pluralului utilizându-se adjectivul pronominal

interogativ ca determinativ al unui substantiv (prin care se precizează natura obiectului gramatical) sau alte modalități interogative (prin pronumele indeclinabil *quot* „cât ? ”, „câți ?”, „câte? ” etc.).

2. Flexiunea adjectivului pronominal interogativ este identică aceleia a pronumelui relativ.

ALTE PRONUME INTEROGATIVE

Pronume şi adjective interogative diverse:

1. *uter, utra, utrum*, „care din doi?”: declinare pronominală, G sg în -*īus*, D sg în –*ī*;

2. *quālis* (m/f), *quāle* (n), „ce fel de?”: declinare exclusiv nominală (ca adjectivele cu terminațiile -*is*, -*e* la N sg pozitiv);

3. *quantus, quanta, quantum*, „cât de mare?”: declinare exclusiv nominală;

4. *quantulus, quantula, quantulum*, „cât de mic?”: declinare exclusiv nominală;

5. *quotus, quota, quotum*, „în ce număr?” „al câtelea?”: declinare exclusiv nominală

6. *quotusquisque, quotaquaeque, quotumquidque* (pronume) / *quotumquodque* (adjectiv), „cât de puțini/e?”, „la câți unul?”: declinare mixtă, pronominală (pentru *quis*, *quae*, *quid/quod*) şi nominală (pentru *quotus*, -*a*, -*um*);

7. *quot*, „cât?”, „câți?”, „câte?” este indeclinabil;

8. *cūius, cūia, cūium*, „al cui [este]?”, „cui îi aparține?”. Are o utilizare arhaică şi populară (sesizată de comentatorii lui Vergilius, de pildă), dar, în virtutea vechimii formulelor, şi una juridică. Funcționează numai la cazurile şi genurile următoare: SG N *cūius, cūia, cūium* (arhaic *quoius, quoia, quoium*); AC *cūium*, *cūiam, cūium*; ABL f *cūiā*; PL N f *cūiae* AC f *cuiās*. Indică ideea de posesie şi este, de aceea, numit şi interogativ relativ sau posesiv. De la el s-au format:

9. *cūiās*, G *cūiātis*, „din ce țară?” şi

10. *cūiātis* (arhaic *quoiātis*), -*is*, „din ce țară?”, „din ce loc?”.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. După cum am arătat în subcapitolul dedicat pronumelui relativ, latina târzie a încercat să diferențieze pronumele relativ de cel interogativ, conferind valoare de relativ unui

interogativ (*qualis,-e*), moştenit ca relativ în limba română (*care*) şi utilizat, în chip firesc, şi ca interogativ, cum stăteau lucrurile şi în latină.

Formele moştenite ale interogativului latin în română sunt:

rom. *care* < lat. *quale(m)*, COG

rom. *cine* < lat. **quenne* < **quemne*, unde *quem* poate fi şi relativul sau, mai exact spus, este interogativ-relativul latin, cu enclizia lui *-ne* interogativ (cf. *supra*).

rom. *ce* < lat. *quid*, cu apocopa consoanei finale

rom. *cât* < lat. *quant(um)*, cu dispariţia nazalităţii, ca şi în cazul următor

rom. *atât*, cuvânt compus la origine din *eccum tant(um)*

Pentru moştenirea romanică a lat. *quālis*, cf., *supra*.

3. **Pronumele nedefinit**

Denumite tradiţional şi **nehotărâte**, aceste pronume îşi limitează funcţionalitatea la relaţia de definire în mod nedeterminat, imprecis. La origine, nedefinutul şi interogativul formau o unică varietate tipologică a pronumelui, din care ulterior, prin utilizări nuanţate şi specializate, s-au desprins cele două categorii care au devenit autonome ca sens. Dovada hotărâtoare în sprijinul afirmaţiei noastre o constituie faptul că una dintre cele trei subcategorii ale pronumelui nedefinit este reprezentată de *quis* şi de compuşii săi.

REPERTORIUL PRONUMELUI NEDEFINIT. Este cel mai bogat din întreg inventarul pronominal. Ca natură şi ca mod de formare, se admite următoarea clasificare ternară:

a. *quis* şi compuşii săi

b. nedefinitele cu formă şi funcţie adjectivală

c. nedefinitele negative

Trebuie precizat că şi compuşii lui *quis*, asemenea nedefinitelor din a doua subcategorie şi asemenea interogativelor, pot funcţiona ca pronume propriu-zise şi ca adjective pronominale.

a. *QVIS* ŞI COMPUŞII SĂI

1. Pronumele de bază al primei varietăţi tipologice a nedefinitului nu este altul decât însuşi interogativul *quis*, care îşi păstrează

flexiunea şi ca nedefinit, exceptând forma de N sg f, unde apare individualizată o formă nouă dublă, *quae* sau *qua*, pentru prima existând corespondent şi la interogativ. Există, de asemenea, seria propriu-zis pronominală:

quis (m) *quae / qua* (f), *quid* (n), „cineva" „ceva" „un oarecare", alături de seria adjectivală:

quī, *quae / qua*, *quod*,

cu menţiunea că neutrul are, la NAC pl, forma *qua / quae*.

2. Compuşii lui *quis*, în ordine alfabetică, sunt următorii (includzându-i şi pe cei ce pornesc de la forma adjectivală *qui*):

2.1. *aliquis, aliqua, aliquid*: pronume, „vreunul", „cineva", „ceva";
aliquī, *aliqua aliquod*: adjectiv pronominal, „vreun", „oarecare".

2.2. *quīcumque, quaecumque, quodcumque*: pronume, „oricine", „oricare".

Este flexionabilă numai secvenţa pronominală.

2.3. *quīdam, quaedam, quiddam*: pronume, „un oarecare", „unul";
quīdam, *quaedam, quoddam*: adjectiv, „un anumit", „un fel/soi de".

Se declină, desigur, numai secvenţa pronominală (după modelul *quī / quis*);

2.4. *quīlibet, quaelibet, quidlibet*: pronume, „oricine /oricare /orice (îţi place)";
quīlibet, quaelibet, quodlibet: adjectiv „orice (îţi place)".

Este compus din secvenţa pronominală, declinabilă, şi o secvenţă verbală invariabilă ca şi particulele; *libet* este indicativul prezent III sg al verbului impersonal *libet*, „îmi place", „îmi face plăcere".

2.5. *quispiam, quaepiam, quidpiam/quippiam*: pronume, „cineva", „un oarecare";
quispiam, quaepiam, quodpiam: adjectiv „vreun".

Particula *-piam*, a cărei origine rămâne obscură, este invariabilă.

2.6. *quisquam* (mf), *quidquam/quicquam*: pronume, „cineva", „o persoană oarecare", „unul".

Nu are formă specială de feminin şi este defectiv de plural.

2.7. *quisque, quaeque, quidque*: pronume, „fiecare";
quisque, quaeque, *quodque*: adjectiv „fiecare", „oricare", „orice".

Particula *-que* este indeclinabilă.

2.8. *quisquis* (mf) *quidquid/quicquid*: pronume şi adjectiv, „oricine", „orice".

Nu există formă specială de feminin, iar cea de masculin se utilizează atât pronominal, cât şi adjectival.

2.9. *quīuīs, quaeuīs, quiduīs*: pronume, „oricine / orice (vrei)",
quīuīs, quaeuīs, *quoduīs*: adjectiv, „oricare / orice (vrei)".

Ca şi pronumele de la 2.4., este compus din secvenţa pronominală iniţială, declinabilă, şi secvenţa verbală invariabilă *uīs*, care reprezintă pers. a II-a indicativ prezent a verbului *uolō*.

b. NEDEFINITELE CU FORMĂ ŞI FUNCŢIE ADJECTIVALĂ

Morfologic, aceste nedefinite au comportament adjectival, în sensul că flexiunea lor o urmează pe aceea a adjectivelor cu 3 terminaţii la N sg (după declinările I şi a II-a); prin urmare, sunt denumite şi **pronume nehotărâte adjectivale** sau, pe scurt, **pronume adjectivale**. Singurele excepţii le formează cazurile cu terminaţie tipic pronominală: G sg în *-īus* şi D sg în *-ī*.

Prezentăm mai jos inventarul acestei subcategorii, de asemenea în ordine alfabetică.

1. *alius, alia, aliud*, „altul, -a"; „alt, -ă".

Funcţionează ca pronume şi adjectiv pronominal. Repetarea în sintagme la acelaşi caz sau la cazuri diferite este frecventă în latina literară: *alius /.../ alius*, „unul /.../ altul";

2. *alter, altera, alterum*, „celălalt,h -ă" (dintr-un grup minim, format din 2 persoane, fiinţe etc.). Şi el se foloseşte în repetiţie corelativă: *alter / alteri* /.../ *alter / alteri*, „unul /unii /.../ celălalt / ceilalţi"; *alter alterum*, „unul pe celălalt" etc.

3. *neuter, neutra, neutrum*, „nici unul, -a" (dintr-un grup minim, de 2 obiecte gramaticale), „nici unul, nici altul". Funcţionează, ca şi precedentele, atât ca pronume, cât şi ca adjectiv pronominal. Este format pe baza lui *uter* (cf., *infra*, sub punct 9), prin intermediul adverbului de negaţie (arhaic) *ne* (= *non*), „nici", „nu", regăsit şi în următorul.

4. *nūllus, nūlla, nūllum*, „nici unul, -a" (dintr-un grup oarecare, cu mai mult de 2 obiecte gramaticale). S-a format pe baza lui *ullus* (cf., *infra*, sub punct 7), prin acelaşi adverb arhaic de negaţie *ne*

(= *non*), ca şi precedentul. De la el s-a creat, prin negarea negației, *nōnnūllus*, *-a*, *-um*, „unul, -a”, „vreunul, -a”, „oarecare”. Ambele varietăți au utilizare pronominală şi adjectivală.

5. *sōlus, sōla, sōlum*, „singur”, „numai el/ea”; utilizare pronominală şi adjectivală, preponderent în ultima ipostază.

6. *tōtus, tōta, tōtum*, „tot, „întreg”, „în întregime”, „complet”, „integral”. Se utilizează mai ales ca adjectiv pronominal, acoperind sinonimic sensurile lui *omnis*,*-e* (inclusiv cel individualizator: „fiecare”, sens moştenit în română: *tot omul* = „fiecare om în parte”).

7. *ullus, ulla, ullum*, „vreun(ul), -a, „vreo”, cu dublă utilizare, pronominal-adjectivală ca şi precedentele, în special în propozițiile negative, interogative şi condițional-ipotetice.

8. *ūnus, ūna, ūnum*, „unul singur”, „o singură”, „unul”, „una”, „un / o oarecare”, cu acelaşi tip de utilizare. Este identic ca formă cu numeralul cardinal *ūnus* şi, evident, ca semantism, fiind vorba, practic, de o singură rădăcină cu o unică evoluție formală, dar cu o dublă specializare morfologică.

9. *uter, utra, utrum*, „unul” (dintr-un grup minimal de 2 elemente-obiecte), „unul sau celălalt”. Avem de a face din nou, ca şi în cazul precedent al lui *ūnus*, cu un singur cuvânt cu dublă specializare morfologică în câmpul pronumelui: ca interogativ şi ca nedefinit.

c. NEDEFINITELE NEGATIVE

Sunt reprezentate în limba latină de 2 pronume, ambele având un sens absolut negativ, prin faptul că indică mulțimea de elemente-obiecte egală cu ø: *nēmō*, „nimeni” şi *nihil*, „nimic”. Dacă primul este declinabil (mai exact, parțial declinabil), cel de-al doilea este indeclinabil, în ambele situații limba încercând să găsească soluții de completare sau de remediere a deficiențelor.

1. *Nēmō* are o origine nominală, mai precis substantivală, provenind din negarea lui *homō*, „om”, cu ajutorul adverbului arhaic de negație *nĕ-*, pe care l-am întâlnit şi mai sus, la alte nedefinite compuse (*neuter, nūllus*): *nĕ + (hŏ)mō > nēmō*, prin eliziunea vocalei inițiale a substantivului, aspirația necontând. Posedă doar D *nēminī* şi AC *nēminem* (după flexiunea lui *homō*), pierzând însă G şi ABL.

2. *Nihil* este utilizat, ca atare, numai la NAC sg neutru, contând, practic, ca un substantiv nedeclinabil. Formele *nihilī* şi *nihilō* nu

reprezintă G şi, respectiv, D sg ale lui *nihil* (care, subliniem încă o dată, este indeclinabil), ci ale substantivului format de la pronumele negativ şi cu aceeaşi valoare semantică *nihilum, -ī*, „(un) nimic”, utilizat mai ales în poezia şi proza secolelor I a şi p. Chr. Popular s-a creat – şi apoi a pătruns şi în limbajul literar – forma contrasă *nīl*, rezultată din contopirea într-o singură silabă a celor doi *-ĭ-*, ca urmare a dispariţiei totale a aspiraţiei, oricum aproape imperceptibile (*nĭhĭl* > * *nĭĭl* > *nīl*).

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Fie direct, fie prin intermediul unor sintagme sau construcţii cu componenţă nedefinită, româna a moştenit o serie de pronume din bogata zestre a nedefinitelor latine. Le vom trece, pe scurt, în revistă, indicând posibilele etimonuri:

lat. *alter(um)* > rom. *alt(ul)*; * *alt(e)ra(m)* > *alta*

eccum tale(m) > *atare* (cu paralele în aromână şi meglenoromână)

eccum tant(um) > *atât* (cu dispariţia nazalităţii în dacoromână, ca şi la pronumele interogativ *cât*, dar cu păstrarea ei în aromână şi meglenoromână); cf. şi *supra*, p. 92.

eccum tale(m) > *cutare*

nescio quantum > (arh.) *neşchit* (azi dispărut din limbă, păstrat în cele două dialecte menţionate), „ceva”

nescio quem > (arh.) *neştine*, „cineva” (de asemenea dispărut treptat din uz după sec. al XVI-lea, când apare atestat)

nēmĭne(m) > *nimeni* (panromânesc)

ne(c) mīca(m), „nicio firimitură” > *nemica, nimic* (panromânesc)

nec/neque ūn(um), nec/neque ūna(m) > *niciun(ul), niciuna*

tōt(um), tōta(m) > *tot, toată*

ūn(um), ūna(m) > *un(ul), una*

uērē ūn(um), uērē ūna(m) > *vreun(ul)*, *vreuna* (cu paralele în aromână şi meglenoromână).

Sintagme verbale la originea nedefinitelor româneşti:

careva < * *quale(m) uolet*, elementul verbal având, după Alf Lombard citat de Al. Rosetti, următorul traseu: *uole(t)* > * *voare* > *vare* > *-va*; după Al. Graur (apud Rosetti, *ibid.*), *-va* < *vra* < *vrea*, prin disimilări succesive, pe teren românesc.

ceva < * *quid uolet*

cineva < * *quemne/quenne uolet*

câţiva < * *quantī uolet*

oare – < *uolet*, în următoarele forme compuse:

oarecare < * *uolet quāle*(*m*)

oarece < **uolet quid*
oarecine < **uolet quenne*

Formele compuse cu *ori-* (*oricare, orice, oricine*) s-au creat cel mai probabil pe teren românesc, prin trecerea lui *oa-* neaccentuat la *o-* (Rosetti, *ibid.*). Tot pe teren românesc s-au format şi pronumele *fiecare* (*fie* + *care*) şi *fiecine* (*fie* + *cine*).

ORIGINILE ARTICOLULUI NEHOTĂRÂT. Ca în toate limbile romanice, şi în limba română articolul nehotărât este proclitic şi provine din acelaşi etimon latin: adjectivul pronominal nedefinit (cu valenţe resimţite încă în română de numeral cardinal) *unu(m) / una(m)*. Slăbirea valorii adjectiv-pronominale a lui *unu(m) / una(m)* nu numai că este de dată latină, dar apare dovedită chiar de texte aparţinând epocii arhaice. Atunci credem că s-a decis, dacă putem spune aşa, soarta pronumelui nedefinit *unus* pe întreg teritoriul latinităţii, el gramaticalizându-se în procesul transformării latinei în descendentele sale romanice şi în paralel cu gramaticalizarea ca articol hotărât a lui *ille*, respectiv *ipse*.

CONCLUZII

Pronumele a constituit un grup morfologic **complex** şi **foarte dinamic** de-a lungul întregii istorii a limbii latine.

Majoritatea pronumelor latine sunt inovaţii create pe baza unui material indo-european (prin rădăcină, afixe/sufixe, desinenţe) sau în interiorul limbii latine, cu material propriu.

Complexitatea grupului pronominal a fost generată şi de o relativă lipsă de omogenitate, atât din punct de vedere morfologic – prin existenţa unei flexiuni neunitare şi oscilante, prin fenomene de supletivism etc. –, cât şi din punct de vedere sintactic, diversele speţe şi tipuri pronominale funcţionând atât ca subiect / complement, cât şi ca atribut. Sub raport morfologic, latina a tins să apropie cât mai mult grupul pronominal de cel nominal, în speţă de adjectiv, fapt pe deplin justificat de existenţa a numeroase serii duble (pronume + adjectiv pronominal) în cazul aceluiaşi tip (excepţie făcând doar personalul şi reflexivul).

Caracterul dinamic al grupului pronominal rezultă din manifestarea a două tendinţe complementare care au acţionat în interiorul grupului:

1. *tendinţa spre reorganizare şi sistematizare*

– pronumele personal îşi completează, prin refuncționalizare, paradigma absentă;

– pronumele posesiv îşi creează opoziția completă de persoană (*meus – tuus – suus*, ultimul pierzându-şi valoarea de reflexiv);

– pronumele relativ tinde în latina populară şi târzie să fuzioneze aproape total cu cel interogativ;

– pronumele demonstrativ se reorganizează, modificându-şi criteriul de diferențiere,de la cel al persoanei la cel al distanței obiectului gramatical față de locutor.

2. *tendința spre crearea de noi forme* şi chiar categorii pronominale, *de permanentă reînnoire*, tendință favorizată de existența, de-a lungul întregii istorii a limbii latine, a unei concurențe continue între speciile formal-categoriale de pronume, între formele moştenite şi cele create în interiorul latinei; apariția de noi pronume (prin combinații, uneori sudate, alteori nu, prin aglomerări pronominale de la 2 până la 4 elemente) se poate constata până în momentul individualizării limbilor romanice, trăsătură caracteristică de altfel moştenită din latină de toate aceste limbi, care şi-au creat, ele însele, forme şi variante proprii. Evoluția sensului şi utilizarea particulară – în contexte determinate – a unor pronu-me şi adjective pronominale a deschis drumul, chiar din epoca latinei antice, apariției şi funcționării *in nuce*, embrionar, pregramaticalizat, a unor noi categorii morfologice: articolul şi pronumele de reverență.

Grupul pronominal a jucat, alături de cel verbal, un rol fundamental în dinamica şi progresul sistemului limbii latinei, asigurându-i capacitatea de autotransformare şi de autoreglare, altfel spus perenitatea.

CAPITOLUL VIII

MORFOLOGIA VERBULUI (I). GRUPUL VERBAL. DEFINIȚIE. TRĂSĂTURI GENERALE

În sine, verbul constituie, indiscutabil, cea mai complexă parte de vorbire latină.

Din punct de vedere istoric, verbul latin s-a configurat ca sistem unic şi coerent în cadrul unui proces despre care putem spune că a luat sfârşit, prin integrarea tuturor formelor în categoriile şi paradigmele sistemului, abia la sfârşitul epocii clasice, mai exact în deceniile iniţiale ale primului secol imperial. În linii mari, gramaticii secolului I p.Chr. vor constata că verbul latin posedă forme şi categorii proprii, specific verbale, dar şi forme pur nominale, substantive şi adjective create de la rădăcini lexicale verbale, însă având o flexiune non-verbală. Grupul verbal s-a format, aşadar, prin reunirea, „amestecul", „punerea laolaltă" a categoriilor care nu se întâlnesc nicidecum la grupul nominal sau pronominal (aspect, diateză, mod, timp) cu acelea prezente şi la nume şi la înlocuitorul său (gen, număr, caz şi persoană). Astfel încât ceea ce numim cu un termen sincronic-descriptiv verbul latin se dovedeşte a fi, din perspectivă istorică, un conglomerat morfologic sau, după cum preferăm să îi spunem, un autentic grup verbal, cel de-al treilea grup morfologic, de altfel ultimul, din clasa flexibilelor.

Verbul latin, ca şi cel IE sau cel întâlnit în alte limbi IE antice, este cuvântul sau grupul de cuvinte variabil după anumite repere categoriale specifice şi / sau nespecifice (aspect, clasă de flexiune / „conjugare", diateză, mod, timp, persoană, număr, gen), capabil să funcţioneze, din punct de vedere sintactic, ca predicat al unei propoziţii, iar din punct de vedere strict morfologic să exprime o acţiune / activitate (inclusiv psiho-mentală) sau o stare / situare / existenţă. Rolul sintactic al verbului poate fi concurat în latină de locuţiuni sau sintagme verbale, dar şi de interjecţii sau onomatopei cu funcţie predicativă, fapt moştenit de altfel în toate limbile romanice. În sfârşit, din acelaşi punct de vedere sintactic, verbul latin este concurat

de propria sa absență (verb Ø = predicat Ø), situație sintactică denumită îndeobşte propoziție nominală.

Din punct de vedere strict formal, verbul latin cunoştea înfățişări simple, monolexicale (tradițional numitele „forme simple") şi, pe de altă parte, înfățişări mai dezvoltate, plurilexicale, chiar ample (aşa-numitele „forme compuse", „analitice" sau „perifrastice"). În această a doua situație, forma verbală avea un dublu comportament morfologic: o parte a ei se conjuga sau putea rămâne invariabilă (tipul: *laudatus sum* față de *laudatum esse*), iar cealaltă parte se declina, în gen, număr şi caz, sau rămânea invariabilă (tipul *laudatus sum* față de *laudatum iri*).

ELEMENTELE CONSTITUTIVE ALE FORMEI VERBALE SIMPLE

Cuvântul în IE, realizat fie ca nume (substantiv, adjectiv, numeral), fie ca verb (cu referire la formele simple ale verbului sau la fiecare element în parte al unei forme compuse), reprezenta o **unitate operațională** simultan **fonetică, morfologică** şi **semantică** (sau **lexicală**). Cuvântul IE era construit pe baza a 3 elemente formative:

1^0 **radicalul** (**rădăcina**): elementul purtător de sens lexical şi bază pentru formarea altor cuvinte (simbol R);

2^0 **sufixul**: elementul polifuncțional cu rol gramatical (pe diverse trepte / ranguri: primar, secundar, terțiar etc.) şi / sau derivativ-lexical (simbol S);

3^0 **desinența**: elementul posedând rol exclusiv gramatical, indicând categoriile morfologice (simbol D).

I. ***Radicalul (R)*** avea acelaşi rol, de a purta semantismul fundamental al verbului, pe de o parte, şi de a servi ca bază derivativ-lexicală, pe de alta. R putea cunoaşte, în cursul flexiunii verbale, unele modificări formale destinate scoaterii mai bine în evidență a autonomiei morfologice a celor două teme de bază (cf., *infra*, expunerea rezervată conceptului de ***temă***).

II. ***Sufixul (S)*** După cum s-a arătat deja, rolul său esențial (dar nu şi exclusiv) era unul morfologic, respectiv flexionar, în sensul

contribuției sale primordiale la constituirea şi realizarea flexiunii verbale. Din punct de vedere istoric, primele care – să spunem aşa – au intrat în acțiune au fost sufixele ce s-au ataşat radicalului în mod direct, formând aşa-numitele teme (sufixe „formante de temă"): *-ā-*, *-ē-*, *-ū-*, *-ī-*, *-ĭ-*; aceste sufixe se păstrează la toate timpurile ce țin de tema respectivă, chiar dacă, accidental, „local", la anumite persoane şi / sau numere ale anumitor timpuri, S poate dispărea efectiv (de ex., la conjunctiv prezent, pentru verbele primei clase de flexiune, formate cu S *-ā-*). Atari sufixe pot fi numite, din perspectiva latinei, sufixe de rang / grad primar (S_1). În schimb, sufixe ca *-bā-*, *-b-*, *-īsse-*, formate în interiorul latinei pe baza unui material sufixal IE, se ataşează unei teme deja formate (cu S_1), funcționând, în consecință, ca mărci ale unui mod şi timp specific (sufixe formante de mod / timp). Ele pot fi numite, din aceeaşi perspectivă, sufixe de rang/grad secundar (S_2).

III. ***Tema verbală (T).*** Reprezintă ansamblul morfematic alcătuit din elementele R + S, unde S poate fi, cum am arătat mai sus, S_1 sau S_2. O temă primară este alcătuită din R + S_1, o temă secundară din R + S_1 + S_2. Ansamblul morfematic numit temă reprezintă partea stabilă a formei verbale în interiorul unei paradigme, întrucât, la acelaşi mod şi timp, desinențele provoacă flexiunea. De la un mod la altul şi de la un timp la altul, S_2 constituie elementul variabil, iar secvența R + S_1, adică tema primară, elementul în principiu constant.

Temele primare, create prin intermediul sufixelor primare sau de grad / rang primar (S_1), au permis repartizarea verbului latin în **4 mari clase de flexiune**, în funcție de timbrul şi cantitatea vocalei care reprezenta sufixul primar. Astfel, în ordinea indicată chiar de către gramaticii latini,

1^0 **conjugarea I** cuprindea verbele al căror R era urmat de S_1 *-ā-*:

R + S_1

laud- *-ā-* ⇒ T_1 *laudā-*, unde T_1 = tema primară. Această vocală, la origine un sufix, a fost resimțită de către vorbitorii latinei ca fiind caracteristica fundamentală a primei clase de flexiune, fiind foarte probabil influențați în această privință de analogia cu declinarea în *-a-* a numelui. Se poate numi, aşadar, această vocală prin sintagma vocala

caracteristică a conjugării I sau, dacă ținem cont nu de originea, ci de rolul ei de a forma o temă, pe care, fonetic, o încheie, ea poate fi (şi este, prin extensie) numită vocala finală a temei sau chiar, prin generalizare şi pentru simplificare, vocala tematică (VT).

2^0 **conjugarea a II-a** conținea verbele al căror R era urmat de S_1 *-ē-*:

R + S_1

hab- ē- ⇒ T_1 *habē-*

3^0 **conjugarea a III-a** cuprindea verbe al căror R era urmat nu de un S, ci de o vocală tematică (*ĕ* > *i*; *ŏ* > *u*; sau *e* înainte de *r*). Această conjugare era, prin urmare, singura tematică, iar VT era proprie şi exclusivă acestei clase de flexiune verbală:

R + VT

dīc – ĕ – ⇒ T_1 *dīcĕ-*. Gramaticii latini au introdus în această clasă de flexiune
şi acele verbe care, la timpul prezent al indicativului, atestă ca vocală caracteristică vocala *-ĭ-*:

R + VT R + VT

cap – ĭ -; *fac – ĭ-*, deşi, din punct de vedere istoric, atari verbe aparțineau, ca mod de formare, ultimei clase de flexiune.

4^0 **conjugarea a IV-a** conținea verbe al căror R era urmat de S_1 *– ī -*:

R + S_1

uĕn – ī ⇒ T_1 *uĕnī-*. Originar, acestei clase de flexiune îi aparțineau şi verbele având T_1 formată cu *– ĭ –* (**capĭ-rĕ*, **facĭ-rĕ*, *– ĭ –* devenind *– ĕ –* în interiorul limbii latine).

Repartizarea imensei majorități a verbelor latine în clase de flexiune („conjugări") s-a efectuat, aşadar (încă din Antichitate), pe baza temelor primare (T_1), finalizate întotdeauna prin vocala caracteristică.

Temele secundare sunt specifice numai unui mod / timp dat şi includ sufixele secundare caracteristice respectivului mod / timp:

S_1 S_2
(I): *laudā – bā –* : indicativ imperfect ⇒ T_2 = tema indicativului imperfect
T_1
T_2

(II): *habē – b –* : indicativ viitor ⇒ T_2 = tema indicativului viitor
S_1 S_2
T_1
T_2

(III): *dīc – ā –* : conjunctiv prezent ⇒ T_2 = tema conjunctivului prezent, unde T_1 s-a redus la R prin dispariția vocalei tematice (VT = Ø, deci T_1 = R).
R S_2
T_2

R + S_1 S_2
(IV): *aud – ī – rē –* : conjunctiv imperfect ⇒ T_2 = tema conjunctivului imperfect
T_1
T_2

IV. ***Vocala tematică (VT)***

Rezultă, din expunerea de mai sus, că se poate vorbi, în sens indo-european, de o vocală tematică propriu-zisă numai la verbele conjugării a III-a, care, neposedând un sufix primar propriu (S_1), şi-au redus tema primară (T_1) la radical (R), în consecință, astfel de verbe putând fi numite şi verbe radicale, unde R se încheie într-o consoană:

R	S_1	VT		R	S_1	VT
pōn	– Ø	– *ĕ* –		*dūc*	– Ø	– *ĕ* –
T_1				T_1		

Conjugarea cu tema primară (a „prezentului") consonantică este, deci, clasa de flexiune tematică, în vreme ce celelalte clase de flexiune sunt, din punct de vedere istoric, atematice, în sensul că le lipseşte VT

propriu-zisă. Prin urmare, verbele conjugării a III-a (în care au fost incluse şi cele conţinând S_1, *-ĭ-*, cf., *supra*, p. 60 sub punctul 4^0) este mai exact a fi denumite radicale tematice.

V. ***Desinenţele personale (DP)***

Reprezintă elementul simultan mobil, variabil şi constant al formei verbale (simple): mobilitatea sa se referă la variaţia desinenţelor în funcţie de persoana gramaticală (de unde şi denumirea lor), constanţa la necesitatea prezenţei desinenţelor la modurile propriu-zis verbale (compatibile cu categoria persoanei). Ca ultim element formativ (din punctul de vedere al poziţiei în cadrul formei verbale), desinenţa joacă, aşadar, în primul rând, rolul de „indicator morfologic al persoanei", căruia îi mai adaugă încă două informaţii: acelea de număr şi de diateză.

DP indicau şi marcau, în latină, specificitatea funcţională a verbului, semnalizând: a) *diateza*; b) *modul* (prin opoziţia dintre desinenţele indicativului şi conjunctivului, pe de o parte, şi cele ale imperativului, pe de alta); c) *timpul* (prin existenţa opoziţiei dintre desinenţele timpului prezent, ale altor timpuri formate de la tema prezentului – de fapt, de *infectum* –, şi ale timpurilor formate de la tema de *perfectum*, cu excepţia perfectului indicativ, pe de o parte, şi desinenţele timpului perfect al modului indicativ, pe de alta); d) *persoana* şi e) *numărul*.

DP marchează, întotdeauna, din punct de vedere sintactic, funcţia predicativă a verbului.

Oferim, în continuare, tabloul tuturor DP, repartizate pe cele două serii de diateze:

MOD / TIMP		INDICATIV ŞI CONJUNCTIV		INDICATIV PERFECT
NUMĂR	DIATEZĂ / PERSOANĂ	Activ	medio-pasiv	Activ
SG.	1.	*- ŏ /-m*	*- r*	*- ī*
	2.	*- s*	*- rĭs /– rĕ*	*- istī*
	3.	*-t*	*- tŭr*	*- ĭt*
PL.	1.	*- mŭs*	*- mŭr*	*- ĭmus*
	2.	*- tĭs*	*- mĭnī*	*- istĭs*
	3.	*- nt*	*- ntŭr*	*- ērunt / - ērĕ*

	MOD	IMPERATIV			
	DIATEZĂ	activ		medio-pasiv	
NUMĂR	TIMP/ PERSOANĂ	prezent	viitor	prezent	viitor
SG.	2.	Ø	- *tō*	- *rĕ*	- *tŏr*
	3.	-	- *tō*	-	- *tŏr*
PL.	2.	- *te*	- *tōtĕ*	- *mĭnī*	-
	3.	-	- *ntō*	-	- *ntŏr*

CATEGORIILE GRAMATICALE ALE VERBULUI LATIN.

1. ***DIATEZA***

După cum se cunoaşte, diateza reprezintă o categorie verbală fundamentală încă din epoca IE comună. Ea exprima raportul logico-gramatical dintre acțiunea /starea formulată prin intermediul verbului şi agentul ei, altfel spus cel ce o realiza sau o percepea. Exprimarea gramaticală a acestui raport se efectua prin intermediul desinențelor personale.

Care este, deci, situația în limba latină?

Se constată faptul că, încă din cele mai vechi texte până la sfârşitul latinității, nu există o deosebire formală între diateza medie şi cea pasivă. Practic, există doar (față de alte limbi IE antice, ca greaca sau sanscrita) 2 diateze, reprezentate de cele 2 serii de desinențe: diateza ACTIVĂ, utilizând seria desinențelor active, şi o diateză mixtă, pe care o numim în mod curent MEDIO-PASIVĂ, pentru că ea cumulează atât vechile valori semantice medii, moştenite din IE, cât şi valori semantice mai noi, cele pasive; această diateză mixtă din punct de vedere semantic este marcată prin cea de-a doua serie de desinențe, numite de regulă de pasiv, mai corect de medio-pasiv.

1.1. **DIATEZA ACTIVĂ**

A constituit prima dintre cele două diateze pe care le-a cunoscut, la originile sale, latina, cea de-a doua fiind, inițial, diateza medie, moştenire a stadiului prelatin, IE comun. Desinențele proprii diatezei active afectau ambele teme, de *infectum* (de prezent) şi de *perfectum* (de perfect).

Verbele la diateza ACTIVĂ cu utilizare *tranzitivă* pot primi desinenţe medio-pasive şi sunt compatibile cu semantismul pasiv: *amo, lego* faţă de *amor, legor* („iubesc”, „culeg” faţă de „sunt iubit”, „sunt cules”). Verbele la diateza ACTIVĂ cu utilizare *intranzitivă* nu pot exprima în niciun fel ideea (medio-)pasivă: *uĕniō*, „eu vin”, dar niciodată *ueniŏr*.

1.2. **DIATEZA MEDIO-PASIVĂ**

1.2.1. Fosta diateză medie din IE comună este reprezentată în limba latină, sub forma unor relicte, rămase funcţionale în interiorul sistemului verbal până la sfârşitul latinităţii, de acea categorie de verbe care nu pot primi decât desinenţe medio-pasive (la origine, doar medii), dar care au sens: a) fie mediu („reflexiv”, „participativ”); b) fie de-a dreptul activ, pierzându-l (sau „punându-l alături”: lat. *deponere*) pe cel pasiv. Este vorba de faimoasele verbe „deponente”, pe care le putem denumi şi „medii” sau „mediale”, al căror sens reflexiv continuă sau reprezintă sensul mediu moştenit din IE. Exemple pentru a): *nascī* „a se naşte”; *sequī*, „a se ţine după cineva”; *īrāscī*, „a se înfuria”; *reminiscī*, „a-şi aminti din nou”; *cōnārī*, „a se strădui” etc.; pentru b): *hortārī*, „a îndemna”; *fārī*, „a vorbi”, „a spune”; *patī*, „a suporta”, „a suferi” etc.

Deponentele sau mediile au flexiune integral medio-pasivă, aşadar sub raport formal; la aceasta se adaugă, totuşi, şi câteva relicte (sau influenţe ale paradigmei) active, şi anume formele nominale (participiul prezent, gerunziul, participiul viitor şi infinitivul viitor).

Un caz particular este reprezentat de acele verbe care oferă o flexiune activă la tema de *infectum* (aşa-numita temă a prezentului, TP), în schimb o flexiune (medio-)pasivă analitică, formată prin intermediul auxiliarului *esse*, „a fi”, la tema de *perfectum*. Este vorba de la fel de cunoscutele verbe semideponente sau semimedii, al căror sens este de asemenea participativ-subiectiv, la unele, şi preponderent activ, la celelalte: *audeō, -ēre, ausus sum*, „a îndrăzni”; *gaudeō, -ērē, gāuīsus sum*, „a se bucura”; *soleō, -ēre, solĭtus sum*, „a avea obiceiul”, „a obişnui”; *fīdo, -ĕre, fīsus sum*, „a se încrede”, cu derivatele sale *confīdĕre* şi *diffīdĕre*, de asemenea semideponente şi cu sensuri antonimice: „a avea încredere” şi „a nu avea încredere”. Încă din epoca primelor texte latine, desinenţele medio-pasive s-au folosit

exclusiv pentru formarea modurilor şi timpurilor de la tema de *infectum*. Pentru semantismul de *perfectum*, altfel spus pentru exprimarea ideii de acţiune încheiată, latina a folosit, inovând, numai forme verbale analitice, perifrastice (cu auxiliarul *esse*).

EVOLUŢIEI DIATEZELOR ÎN LATINĂ ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ

1. DIATEZA MEDIE continuată în latină prin flexiunea / conjugarea numită deponentă, a cunoscut un progresiv proces de degradare, prin tocirea sensului mediu, ca şi datorită neconcordanţei dintre conţinutul semantic preponderent activ şi forma medio-pasivă. Astfel, vorbitorii încep, încă dintr-o perioadă timpurie – coincizând foarte probabil cu secolele III-II a.Chr. –, să creeze dublete cu formă activă ale verbelor deponente, de tipul *hortāre* faţă de *hortārī*.

Ambiguitatea şi – să spunem aşa – fluiditatea acestei categorii de verbe, cu un statut incert, provocând compensări şi regularizări din partea vorbitorilor, au condus la dispariţia lor în limbile romanice, întrucât din flexiunea deponentelor nu a supravieţuit nicio urmă romanică.

2. APARIŢIA ŞI CONSOLIDAREA FLEXIUNII REFLEXIVE s-au petrecut, ca fenomene gramaticale distincte, încă din latina arhaică şi preclasică, deşi nu putem vorbi – nici chiar pentru epoca târzie, cu atât mai puţin pentru cea arhaică – de existenţa unei diateze reflexive propriu-zise. Pronumele reflexiv cu funcţie de complement de obiect (direct iniţial, ulterior şi indirect) a constituit o alternativă pentru flexiunea medie (a deponentelor), pe care a sfârşit prin a o înlocui, fie şi parţial. Dezvoltarea flexiunii reflexive s-a produs, firește, mai întâi în latina vorbită şi populară, după cum o dovedeşte caracterul ei analitic. Flexiunea reflexivă s-a perpetuat şi amplificat în limbile romanice, inclusiv şi mai ales în limba română, care continuă reflexivele latine atât de D, cât şi de AC (*sibī, sē*). Flexiunea reflexivă este bine, chiar „spectaculos” atestată în textele târzii (*Peregrinatio, Vitae Patrum* etc.): *facĕre sē, seruāre sē, sē dūcĕre, sē recĭpere, sē uādere* etc.

3. DIATEZA PASIVĂ moştenită de limbile romanice din latină este pe de-a-ntregul perifrastică şi continuă formele pasivului analitic latin, însă cu o remarcabilă modificare privind timpurile verbului auxiliar.

Astfel, flexiunea sintetică a pasivului latin s-a menţinut la timpurile şi modurile formate de la tema de *infectum* („tema prezentului”), în limba

literară, până spre sfârşitul epocii imperiale. Totuşi, în paralel, mult mai puţin în textele postclasice şi în mod curent în latina vorbită a epocii imperiale, îşi face loc pasivul analitic,cu adjectivul (participiul) în -**to*- şi auxiliar, substituindu-se formelor sintetice de la *infectum*: *laudor*, „eu sunt lăudat(ă)" tinde a fi înlocuit, în limba vorbită, de *laudātus sum* sau *laudāta sum*, cu acelaşi înţeles, dar mult mai clare, nesusceptibile de niciun fel de confuzie. În consecinţă, formele analitice de pasiv, existente în mod curent de la începutul latinităţii, vor suferi, începând cu aceeaşi perioadă postclasică, o mutaţie semnificativă a timpurilor auxiliarului: pentru exprimarea ideii de *perfectum*, prezentul lui *esse*, acaparat de pasivul analitic, este înlocuit de perfect (*fuī* etc.), realizându-se, prin analiza separată a elementelor, o rearanjare logică a lor: *laudātus sum*, „eu am fost lăudat" este înlocuit cu *laudātus fuī, laudātus eram*, „eu fusesem lăudat" cu *laudātus fuĕram* ş.a.m.d. Pe măsura extinderii acestei mutaţii, formele sintetice de pasiv, de la *infectum* (*laudor, laudāris, laudātur* etc.; *laudābar* etc.; *laudābor* etc.), vor cădea treptat în desuetudine şi vor dispărea din limba vorbită înaintea dizolvării unităţii latinei, înainte, deci, de faza romanică.

2. ***MODUL***

În IE comună, ca şi în limbile antice care au continuat-o, categoria modului exprima, din perspectiva locutorului, atitudinea faţă de realitatea extra-verbală denumită prin intermediul verbului. Acţiunea sau starea puteau fi percepute ca efective ori reale sau, dimpotrivă, non-reale, inexistente ca atare în realitate. *Opoziţia modală fundamentală a fost cea dintre realitate şi non-realitate*. Ei i s-a adăugat o situaţie modală aparte, aceea în care locutorul nu se mai arăta interesat de realitatea /non-realitatea acţiunii / stării exprimate de verbul respectiv, ci urmărea să transmită prin verb o adresare directă de tip iusiv (o poruncă, un ordin, o indicaţie fermă etc.). Era, de fapt, o altă modalitate de a privi realitatea.

Astfel, s-au cristalizat în IE comună 2 tipuri modale fundamentale: 1^0 modurile enunţiativ-interogative, centrate pe ideea de realitate/non-realitate a acţiunii/stării exprimate prin verb; 2^0 modul iusiv. În vreme ce al doilea tip modal a cunoscut realizarea morfologică printr-un singur mod – imperativul –, primul tip a evoluat gramatical sub forma unei serii duble de opoziţii, ilustrate de schema următoare:

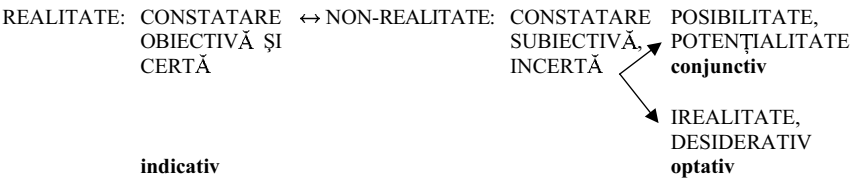

Imperativul se află, după cum s-a afirmat cu îndreptăţire, pe o poziţie la fel de izolată („stingheră") în interiorul sistemului modal de tip IE, ca şi vocativul în interiorul sistemului cazurilor, ambelor categorii fiindu-le comună, în plus, funcţia de interpelare.

A. MODURILE PERSONALE

1) **Indicativul**

Continuă, şi în latină, indicativul IE.

În plus, indicativul era capabil să exprime şi unele nuanţe nespecifice lui ca mod al realităţii certe, respectiv nuanţe ale non-realităţii:

a) posibilitatea şi eventualitatea:

– prin timpul viitor;

– prin conţinutul semantic al unor verbe modale ca *posse* sau *decēre*, „a (se) putea", „a se cuveni";

b) necesitatea:

– prin conţinutul semantic al altor verbe modale, ca *debēre, oportēre, licēre, libēre* etc., „a trebui", „a fi necesar", „a se cădea", „a fi îngăduit", „a face plăcere" etc.

c) irealitatea:

(prin prezent şi / sau perfect), când verbul este însoţit de anumite adverbe de precizare a sensului ireal (*paene*, „aproape", „cât pe ce", în latina preclasică şi clasică; *prope*, „id.", în latina postclasică).

EVOLUŢIA ÎN LATINA TÂRZIE ŞI MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. Utilizarea indicativului în epoca târzie cunoaşte o semnificativă expansiune, pe care o vor prelua limbile romanice în dauna conjunctivului (în propoziţiile subordonate cu regim conjunctival, în primul rând interogativa indirectă), dar şi a infinitivului (obligatoriu, în latina clasică, în contexte sintactice determinate, în cazul propoziţiilor infinitivale).

2) **Conjunctivul**

Originea valorilor şi formelor acestui mod este şi ea IE.

Valorile semantice proprii modului conjunctiv au fost următoarele:

a) valoarea potenţială, prin care se exprima non-realitatea în treapta ei posibilă

Quis crēdat?, „Cine ar putea crede?", „Poate crede cineva?"

Crēderes, „Puteai crede."

b) valoarea eventuală

Quid hoc sīt homĭnis?, „Cam ce fel de om e ăsta?"

c) valoarea volitivă (pozitivă: îndemn → conjunctiv „hortativ"; ordin / poruncă atenuată → conjunctiv „iusiv"; negativă: interzicere → conjunctiv „prohibitiv").

Ad mē uenias., „Să vii la mine."

Ne hoc facias / fēcĕris., „Asta să nu faci."

d) valoarea desiderativă (pozitivă: „dorinţa"; negativă: „regretul"), din care a apărut, ca o dezvoltare secundară, irealitatea.

Valeās, „Să fii sănătos."

Utinam hodiē mīlitēs nostrī uincant! „O, dacă astăzi soldaţii noştri ar birui!"

Utinam non coegisset mē sibi īrascī!

„Ce bine-ar fi fost / era dacă nu m-ar fi silit să mă mânii pe el!…"

e) valoarea deliberativ-dubitativă, însoţită uneori de nuanţa de protest:

Quid agam?, „Ce să fac?", „(Mă întreb / frământ) ce să fac?"

Quid ēgerim?, „Ce era să fac?!", „Ce să fi făcut?!"

f) valoarea concesivă:

Pereat mundus, fīat iustitia.

„Să piară chiar lumea (= chiar de-ar pieri), să se facă dreptate."

MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE

Limbile romanice au moştenit aproape toate valorile semantice ale conjunctivului din latină, operând, însă, modificări la nivel formal, prin înlocuirea timpurilor conjunctivului – exceptându-l pe cel mai uzual, prezentul – cu formaţii noi, compuse; destul de bine conservat a fost m.m.c.p., care a căpătat valoare de imperfect. Limbile romanice occidentale au moştenit şi, apoi, au recreat o paradigmă mai bogată a conjunctivului decât româna. Totuşi, româna a conferit extindere conjunctivului în dauna, pe de o parte, a indicativului m.m.c.p. (cel din latina clasică dispărând în latina dunăreană prin înlocuirea lui cu conjunctivul m.m.c.p.), pe de altă parte, în dauna infinitivului.

Inovaţia cea mai remarcabilă a constat, aici, în crearea unui nou mod, condiţionalul (care a preluat şi valoarea desiderativ-optativă a conjunctivului), pentru exprimarea potenţialităţii / eventualităţii.

3) **Imperativul**

Ca mod al adresării directe, actuale sau de prospectivă, modul ordinului direct a intrat într-o concurenţă parţială cu celelalte două moduri personale. În primul rând, valorile semantice ale conjunctivului au interferat, pe o anumită rază, cu cele specifice imperativului: este vorba de conjunctivul iusiv, hortativ şi prohibitiv, tot atâtea variante actualizate ale semantismului volitiv al conjunctivului, dar, într-o anumită măsură, şi de valoarea desiderativă a aceluiaşi conjunctiv; în funcţie de context, toate aceste valori particulare ale conjunctivului erau comutabile cu valoarea fundamentală (practic, unică) a imperativului, aceea de a exprima o poruncă sau o rugăminte fermă.

În al doilea rând, chiar şi indicativul, prin cele două trepte temporale ale sale, prezentul şi viitorul, a constituit o alternativă pentru utilizarea imperativului, în special în latina populară, foarte colocvială. Situaţia din limbile romanice, care atestă înlocuirea, la plural, a imperativul (prezent) latin cu indicativul prezent, confirmă mutaţia survenită încă din latina vorbită a unei epoci (cel mai probabil) timpurii.

MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. La singular, imperativul latin, în varianta sa temporală de prezent, a fost moştenit în toate limbile romanice. Înlocuirea cu indicativul (prezent) la plural s-a petrecut în anumite teritorii ale Romaniei (gallo-roman: franceză şi provensală; şi daco-roman: română).

S-au moştenit, de asemenea, în spaţiul romanic, două dintre modalităţile latine de exprimare a interdicţiei / prohibiţiei (aşa-numitul imperativ negativ). Despre ele, ca şi despre moştenirea celorlalte forme de imperativ, vom aduce precizări în subcapitolul următor (3. ***Timpul***, *infra*, p. 67, sqq.).

B. MODURILE FLEXIONABILE NOMINAL

1) **Infinitivul**

După cum s-a demonstrat pe baza comparaţiei, în toate limbile IE antice infinitivul non-perifrastic, „simplu" sau „sintetic", constituie, la origine (ca şi gerunziul şi supinul), forme cazuale (de L, D, AC, sau, mai rar, de ABL ori de G) rămase izolate ale unor substantive verbale având semantism abstract. Ulterior, în trecerea de la perioada comunităţii spre aceea a cristalizării latinei ca idiom italic, sensul circumstanţial al substantivelor verbale s-a estompat, ele ajungând să exprime acţiunea verbală pură şi simplă: iniţial fără niciun reper temporal, ulterior integrarea în sistemul verbal producându-se în mod decisiv, prin introducerea diferenţelor de diateză şi de timp. Astfel, au apărut treptat şi s-au organizat într-un sistem bidiatezic şi tritemporal formele, simple şi perifrastice, care vor alcătui paradigma infinitivului, definitivată cel mai probabil pe la sfârşitul epocii clasice pe baza celor mai vechi forme (evident, cele simple: prezent activ şi pasiv, perfect activ).

MOŞTENIREA ROMANICĂ. A fost continuată forma cea mai veche (şi cea mai simplă, de altfel) a acestui mod: prezentul activ al infinitivului. Astfel, complexa paradigmă de infinitiv a cunoscut la sfârşitul Antichităţii şi la nivelul oralităţii o reducţie severă. De altfel, dintre toate formele de infinitiv, unele, târziu create şi integrate în sistem, nu s-au bucurat niciodată de o circulaţie largă, nici la nivel cult, nici – cu atât mai puţin – în registrul vorbirii popular-familiare.

2) **Gerunziul**

Este, ca şi infinitivul, un substantiv verbal care exprimă numele acţiunii / stării, mai puţin pentru cazul nominativ, care rămâne rezervat infinitivului. Se afirmă chiar că gerunziul serveşte drept declinare infinitivului la cazurile oblice (G → ABL, exceptând, desigur, V), cu absenţa pluralului. Cele două moduri sunt, aşadar, complementare.

Flexiunea gerunziului, defectivă după cum am notat, urmează temele nominale în *-o-*/*-e-* (declinarea a II-a). Vom da numai un singur exemplu, de conjugarea I, *ornāre*: infinitiv prezent activ, „a împodobi” → N în locul formei proprii de gerunziu

G *ornandī*, „de a împodobi”
D *ornandō*, „spre a împodobi”
AC *ad ornandum*, „pentru a împodobi”
ABL *ornandō*, „prin a împodobi”, „împodobind”.

Observaţii:

1. G este singurul caz al gerunziului care posedă o funcţie atributivă, determinând un substantiv, în general cu semantism abstract: *ars ornandī*, „priceperea / tehnica / arta de a împodobi”.

2. Celelalte cazuri îndeplinesc, fără excepţie, funcţia sintactică de complement circumstanţial.

3. AC este singurul caz al gerunziului însoţit în mod obligatoriu şi univoc de prepoziţia *ad*, începând cu latina secolului I a. Chr.

4. ABL poate fi tradus şi altfel decât prin infinitivul respectiv precedat de prepoziţie, şi anume prin gerunziul românesc.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. În latina imperială, mai ales în epoca târzie (ultimele 2-3 secole), gerunziul apare într-o serioasă concurenţă mai ales cu participiul prezent, dar şi cu infinitivul. Gerunziul va elimina treptat participiul prezent, pierdut de toate limbile romanice, chiar dacă sunt atestate forme lexicale izolate (de tipul rom. *părinte* ‹ part. prez. *parente(m)*, substantivizat, sau *fierbinte* ‹ part. prez. *feruente(m)*, forme ieşite din sfera conjugării).

3) **Supinul**

A fost, în mod evident, la origine şi el un substantiv verbal, resimţit, în egală măsură ca şi gerunziul, ca fiind foarte apropiat de infinitiv. Spre deosebire, însă, de infinitiv, rămas în latină invariabil la formele sale cele mai vechi şi specifice, supinul şi-a păstrat mobilitatea flexionară de-a lungul întregii latinităţi. Practic, el se dovedeşte a fi – aşa cum îl considerau, de altfel, gramaticii latini înşişi – un substantiv posesor a trei cazuri exclusiv la singular (deci, un substantiv defectiv), numit în gramatica actuală substantivul verbal în *-tū-*. Iată flexiunea sa, limitată la exemplul dat şi în subcapitolul precedent (baza de pornire este, în general, tema de *infectum*):

conjugarea I: D *ornātŭi*, „spre împodobit”
AC *ornātum*, „pentru a împodobi”
ABL *ornātū*, „de împodobit”

1. *Dativul*

Este cel mai rar folosit caz al supinului şi scoate în evidenţă ideea de scop, de finalitate imediată sau de perspectivă: este, de altfel, semantismul fundamental al cazului D. Apare dependent, dar nu în mod obligatoriu, de adjectivele care induc ideea de scop şi exprimă, în genere, o opinie: *facĭlis / diffĭcĭlis, lepĭdus, iūcundus* etc., ca în *res lepĭda memorātui*, „lucru plăcut spre amintire”.

2. *Acuzativul*

Este, în schimb, cel mai frecvent întâlnit caz al supinului, numit în unele gramatici şi supinul I sau activ. Este considerat (aducându-se ca argument şi exemple din alte idiomuri IE antice, ca limbile balto-slave sau ca alte limbi italice) un acuzativ de direcţie, deoarece apare utilizat după verbele care indică mişcarea într-o anumită direcţie: *īre, uenīre* etc.

3. *Ablativul*

Apare aproape la fel de frecvent întâlnit ca şi cazul precedent. S-a specializat într-o valoare relativ abstractă, aceea de relaţie, devenind, ca şi dativul, dependent de anumite lexeme cu semantism special, cu precădere, aici, adjective, aşa-numitele de opinie (*mīrābĭle*, „minunat”, *horrĭbĭle*, „îngrozitor”, *facĭle*, „uşor”, *diffĭcĭle*, „greu” etc.): *diffĭcĭle dictū, ūīsū*, „greu de zis”, „greu de văzut”. Semantismul ablativului supinului (numit şi supinul II) este mult mai apropiat de pasiv decât semantismul celorlalte două cazuri, ABL supinului intrând, de altfel, în opoziţie diatezică cu AC lui.

EVOLUŢIA ÎN LATINĂ ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ

Supinul I pare a fi fost serios concurat, în limba vorbită, pe la începutul erei imperiale, de alte moduri de expresie a finalităţii (infinitivul prezent cu valoare finală sau propoziţiile finale, precum şi, în mai mică măsură, PVA).

Supinul II a fost concura, şi el, fie de infinitivul prezent pasiv, fie de gerunziul în AC. Latina vorbită, apoi, treptat, proza şi poezia postclasică (sec. I p. Chr. şi urm.) au înlocuit supinul II mai ales cu infinitivul prezent pasiv, eliminându-l în cele din urmă.

Dintre toate limbile romanice, numai româna a moştenit acest mod (în forma de AC / ABL, confundabilă şi confundată efectiv în pronunţia târzie), interferent formal cu participiul perfect pasiv (PPP), dar conotat suplimentar din punct de vedere semantic şi lărgit ca sferă de utilizare.

4) **Participiul**

În ordinea prezentării noastre, ultimul mod flexionabil nominal are, din punct de vedere morfologic, un caracter mixt, în sensul că el se comportă în anumite situaţii ca un substantiv verbal, în vreme ce în majoritatea celorlalte reprezintă echivalentul unui adjectiv verbal (desigur, la rândul lui substantivabil).

Participiul şi-a configurat şi şi-a autonomizat propria paradigmă, orientată foarte probabil după modelul infinitivului, dar incompletă faţă de acela. A rezultat următoarea configuraţie temporal-diatezică:

DIATEZĂ / TIMP	ACTIVĂ	MEDIO-PASIVĂ
PERFECT	Ø	*ornātus, -a, -um*
PREZENT	*ornans*	Ø
VIITOR	*ornatūrus, -a, -um*	*ornandus, -a, -um*

3. ***TIMPUL***

În sine, categoria timpului are o funcţionalitate (şi, implicit, o valoare) pur relaţională, deoarece exprimă relaţia între acţiunea / starea denumită prin verb şi momentul relatării acţiunii / stării de către vorbitor/locutor: altfel spus, relaţia între timpul efectuării şi timpul relatării, între efectuare şi relatare, între obiectiv şi subiectiv, între „proces" şi „eu".

Relaţia temporală va cunoaşte trei trepte, reperul (sau termenul marcat) al relaţiei fiind relatarea, momentul de realizare a actului locuţionar:

1. **TIMPUL PREZENT**

1.1. *modul INDICATIV*

Prezentul modului indicativ se înfăţişează ca un timp prin excelenţă primar, deoarece nu posedă niciun fel de sufix morfologic, modal-temporal (S = Ø).

Din punct de vedere aspectual, se porneşte de la tema de *infectum*, numită din acest motiv, nu întâmplător şi pentru simplificare (după cum vom proceda şi noi mai jos), *tema prezentului* (TP).

Din punctul de vedere al formării în timp, prezentul indicativului s-a creat pornind de la *tema primară* (T1) în cazul conjugărilor I, a II-a şi a IV-a, şi de la R + VT (având drept rezultat tot o temă primară, T1) în cazul singurei conjugări tematice, a III-a.

Prin urmare, schema formativă este următoarea: **T_1 + DP.**

Alipirea desinenţelor personale, de activ şi/sau de medio-pasiv, direct la tema primară provoacă o serie restrânsă de modificări fonetice locale, survenite în interiorul limbii latine, şi anume:

a) la persoana I singular A şi M / P dispar înaintea desinenţei *-o*

- S1: *-ā-* la conjugarea I: **laudā-ō > laudō*
  **laudā-or > laudor*
- VT: *-ĕ-* la conjugarea a III-a: **pōnĕ-ō > pōnō*
  **pōnĕ-or > pōnor*

b) la persoanele a II-a şi a III-a singular, I şi a II-a plural A şi M / P

- VT: *-ĕ-* la conjugarea a III-a se închide la *-ĭ-* (cu excepţia persoanei a II-a sg, diateza M / P)

		A	M/P
SG	2.	** pōn-ĕ-s > pōn-ĭ-s*	*pōn-ĕ-ris* (*pōn-ĕ-re*)
	3.	** pōn-ĕ-t > pōn-ĭ-t*	** pōn-ĕ-tur > pōn-ĭ-tur*
PL	1.	** pōn-ĕ-mus > pōn-ĭ-mus*	** pōn-ĕ-mur > pōn-ĭ-mur*
	2.	** pōn-ĕ-tis > pōn-ĭ-tis*	** pōn-ĕ-mini > pōn-ĭ-mini*

c) la persoana a III-a plural, A şi M / P

– VT utilizată la conjugarea a III-a nu mai este *-ĕ-*, ci cealaltă, *-ŏ-*, cu care alternează, iar timbrul vocalei *ŏ* se închide la *-ŭ-* în contact direct cu desinenţa (*-nt*, *-ntur*):

* *pōn-ŏ-nt* > *pōn-ŭ-nt* (cu vocala *-ŭ-*, scurtă în sine, dar cu silaba *-nūnt* lungă)

– la conjugarea a IV-a, cu S1 *-ī-*, şi la conjugarea a III-a (la origine, a IV-a, cu S1 *-ĭ-*), unde au trecut verbe de tipul *capĕre, facĕre, cupĕre* etc., între T1 şi D se intercalează, după modelul conjugării a III-a propriu-zise (tipul *pōnĕre*), deci pe cale analogică, VT *-ŭ-*:

* *audī-* + *nt* > *audī* – *ŭ* – *nt*, prin extensie analogică
T1 D T1 VT D
faci- + *nt* > *faci* – *ŭ* – *nt*, prin extensie analogică

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Prezentul modului indicativ s-a moştenit, fiind un timp extrem de uzual, în toate limbile romanice, în primul rând datorită utilizării lui continue în vorbire. Semnalăm câteva aspecte esenţiale ale modificărilor survenite în latina populară şi repercutate în limbile continuatoare:

a) crearea de forme analogice şi / sau simplificatoare, inclusiv prin expansiunea de la o conjugare la alta (exemplificarea pe material românesc): **facŏ* (după modelul lui *dīcŏ* › rom. *zic*[*u*]) › rom. (eu) *fac*; **taco* (după acelaşi model) › rom. (eu) *tac*; **facunt* (ca *dīcunt* › rom. *zic*[*u*]) › rom. (ei, ele) *fac*; **habunt* (tot după modelul conjugării a III-a) › rom. (ei, ele) *au*; **cantis*, **uidis*, **laudis*, **(h)abis* (după acelaşi model) › rom. *cânţi, vezi, lauzi, ai* (cu căderea, încă din perioada târzie a latinei, a desinenţei personale în vorbire).

b) asocierea tot mai frecventă a pronumelor personale cu formele verbale propriu-zise, tocmai datorită tocirii fonetice şi, în final, dispariţiei desinenţei (mai ales a celor simple: *-s*, *-t*, *-m*); pronumele personal şi-a pierdut, astfel, valoarea emfatic-expresivă pe care o poseda în latina clasică, devenind o veritabilă unealtă gramaticală (de indicare a persoanei gramaticale), mai ales în acele limbi romanice, ca franceza, unde s-a produs o unificare a corpului fonetic al primelor 3 persoane gramaticale. Acolo, dar şi în alte limbi romanice (inclusiv româna), a apărut şi o marcă nouă, suplimentară: alternanţa vocalică în radical (de tipul rom. [eu] *joc*, [el, ea, ei, ele] *joacă*, [noi] *jucăm* etc.).

c) proliferarea formelor verbale dezvoltate prin sufixele *-(i)sc-* şi *-iz-* (ultimul, de origine greacă), morfeme care, în timp, pe teren romanic, îşi pierd caracterul propriu (de sufix), devenind părţi componente ale desinenţelor personale: **inflōresc-ō* › rom. *înfloresc* etc.

1.2. *modul CONJUNCTIV*

Latina a preluat, pentru formarea timpului prezent al conjunctivului, fie şi în parte, elemente sufixale specifice modului optativ, dispărut în procesul complex al autonomizării şi constituirii latinei ca idiom italic din marea masă lingvistică a comunității IE. Din punctul de vedere al semantismului modal, prezentul conjunctivului acumulează, de asemenea, după cum am arătat deja, valorile optativului IE, alăturate celor proprii conjunctivului, de aceeaşi origine.

Deosebirea esențială față de prezentul indicativului constă, deci, în faptul că formarea prezentului la conjunctiv se bazează pe utilizarea a două serii de sufixe. Schema formativă este, deci, dublă, în funcție de natura elementelor morfematice componente repartizate pe clase de flexiune:

CONJUGAREA
I, III → **R + S_2 + DP**
II, IV → **T_1 + S_2 + DP**

unde S_2 = sufix modal-temporal

Verbele, încadrate tradițional la conjugarea a III-a, dar care adaugă la R vocala tematică *-ĭ-*, considerată un „infix" (tipul *capĭō, facĭō* etc.), ataşează sufixul modal- temporal la forma infixată (care se descompune şi ea în R + VT, reprezentând, în fond, tot o temă primară, T_1).

Sufixele îşi schimbă distribuția față de aceea pe care o remarcăm luând în considerare modul de formare a prezentului la conjunctiv.

Astfel, sufixul predominant, care acoperă cea mai largă arie flexionară, este *-ā-*, utilizat la toate conjugările, în afară de prima. Cel de-al doilea sufix, *-ē-*, a fost şi el, foarte probabil, specific optativului.

La verbele de conjugarea I, ataşarea sufixului modal-temporal *-ē-* (nu s-ar fi putut utiliza celălalt sufix, *-ā-*, deoarece ar fi condus la apariția unor forme identice cu cele ale prezentului indicativ) a avut

loc prin eliminarea lui S_1 (*-ā-*), ca urmare a contragerii: **orn-ā-(i)ē-m* › *orn-ē-m*.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Dintre toate timpurile conjunctivului, după cum era şi firesc, cel mai bine s-a conservat prezentul. În română a avut loc (dacă nu cumva chiar în latina dunăreană, sau imediat ulterior) o ştergere a opoziţiei dintre prezentul celor două moduri înrudite, conjunctivul şi indicativul, cu excepţia remarcabilă (şi inexplicabilă!) a persoanei a III-a, singular / plural, singura care moşteneşte sufixele latine: *laud-ē-(n)t* › (să) *laude* (el, ea / ei, ele); *duc-ā-(n)t* › (să) *ducă* (el, ea / ei, ele), faţă de *laudā-(n)t* › *laudă* (el, ea / ei, ele); *duc-ĭ-t* › *duce* (el, ea); *duc-u-nt* › *duc* (ei, ele).

1.3. *modul IMPERATIV*

Latina a moştenit din IE comună câteva trăsături specifice acestui mod prin excelenţă defectiv (din punct de vedere gramatical) şi izolat (ca poziţie, în raport cu celelalte moduri).

Prezentul imperativului nu este utilizat decât la o singură persoană (a II-a, singular / plural). Numai la plural apare DP. Schema formativă a imperativului prezent este, aşadar, următoarea (indiferent de clasa de flexiune):

$$\mathbf{T_1 \pm DP}$$

unde, la persoana a II-a singular, DP = ø, iar
la persoana a II-a plural, DP = *-te*.

Exemplificăm printr-un verb aparţinând primei clase de flexiune:

ACTIV

SG II *ornā* !, „împodobeşte!”
PL II *ornāte* !, „împodobiţi!”

MEDIO-PASIV

SG II *ornāre* !, „fii împodobit!”
PL II *ornāmĭni* !, „fiţi împodobiţi!”

NB. Ca şi la prezentul indicativului, alipirea DP (la plural) direct la tema pură, nesufixată (T1), provoacă la conjugarea a III-a, la verbele tematice, în *-ĕ-*, modificarea vocalei respective (închiderea ei timbrală) înaintea desinenţei: * *pōn-ĕ-te* > *pōn-ĭ-te*; * *pōn-ĕ-mĭni* > *pōn-ĭ-mĭni*.

Trei verbe foarte uzuale, aparținând conjugării a III-a (tematice), își pierd VT la persoana a II-a singular, altfel spus se apocopează: formele apocopate sunt *dic* (< *dicere*), *duc* (< *ducere*), și *fac* (< *facere*).

MOȘTENIREA ROMANICĂ. Imperativul prezent, în pofida destul de numeroaselor variante modal-temporale concurențiale, atât pentru aspectul afirmativ, cât și pentru cel negativ, s-a conservat, mai ales la singular, în toate limbile romanice. După cum am semnalat mai sus, cu ocazia prezentării generale a modului, la plural unele limbi romanice au înlocuit forma de imperativ prezent cu aceea de indicativ prezent (cazul românei, al francezei și al provensalei).

1.4. *modul INFINITIV*

La ambele diateze, infinitivul prezent apare integrat temei de *infectum*, la care se adaugă, pentru fiecare diateză, sufixul (de fapt, sufixele) specific(e). Schema formativă a prezentului la infinitiv se înfățișează, în consecință, astfel:

$$\mathbf{T_1 + S_2}, \text{ unde DP} = ø$$

O discuție aparte impune doar natura și originea lui S_2.

a) diateza activă

S_2 = *-rĕ* (la verbele nomale, alcătuind imensa majoritate a verbului latin): *ornā-rĕ*, unde *ornā-* = T_1 și *-rĕ* = S_2

b) diateza medio-pasivă

Sunt utilizate, aici, în funcție de clasa de flexiune, două sufixe caracteristice:

b.1. sufixul *-ī*, la conjugarea tematică (a III-a), inclusiv la cele cu tema în *-ĭ-*; sufixul se adaugă direct la R: **pōn-ī* > *pōnī*, „a fi pus”, „faptul de a fi pus”; **dīc-ī* > *dīcī*, „(faptul de) a fi spus”; *dūc-ī* etc., „(faptul de) a fi dus” etc.; **cupĭ-ī* > **cupii* > *cupī*, „(faptul de) a fi dorit”;

b.2. sufixul *-rī*, la celelalte conjugări, atașat temei de *infectum*: *ornā-rī*, „(faptul de) a fi împodobit”, *habē-rī*, „(faptul de) a fi avut”, *audī-rī*, „(faptul de) a fi auzit” etc.

EVOLUȚIA INFINITIVULUI PREZENT ÎN LATINĂ ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ

Limbile romanice au păstrat foarte bine infinitivul prezent activ, eliminând-l pe cel medio-pasiv, odată cu întreaga paradigmă medio-pasivă sintetică.

Infinitivul românesc apare întotdeauna, la prezent activ, precedat de prepoziția *a* (< lat. *ad*, „la", „pentru", „spre"): utilizarea din română trebuie pusă în legătură cu aceea din latina târzie (*ad* + infinitivul), rămânând încă nesatisfăcător explicată reducerea în română a infinitivului latin (dispariția sufixului *-re* conduce la formarea în română a infinitivului numit „scurt": *a vedea, a pune, a veni* etc.).

1.5. *modul PARTICIPIU*

Prezentul participiului, în pofida comportamentului său nominal (ca adjectiv şi / sau substantiv), a aparținut, de la originile cristalizării limbii latine, sistemului verbal, fapt dovedit în primul rând de semantismul său.

Schema formativă a participiului prezent latin considerăm că este următoarea:

$$\mathbf{T_1 + S_2 + DC}$$

unde:

T_1 este tema de *infectum* (așa-numita temă a prezentului, TP)

S_2 este sufixul participial, **-ent-*

DC sunt reprezentate de desinențele specifice declinării a III-a cu temă consonantică, respectiv vocalică (desinențele cazuale).

Ilustrăm modul de formare prin următoarele exemple:

conjugarea I :	$T_1 + S_2$:	**amā-* + **ent-*	> T_2:	*amant-*, unde T_2 = tema modală (de participiu prezent)
conjugarea a II-a :	$T_1 + S_2$:	**habē-* + **ent*	> T_2:	*habent-*
conjugarea a III-a :	$T_1 + S_2$:	**pōnĕ-* + **ent*	> T_2:	*pōnent-*
		capĭ- + **ent*	>	*capient-*
conjugarea a IV-a :	$T_1 + S_2$:	**audī-* + **-ent-*	> T_2:	*audient-*

La N sg, ca urmare a adăugării desinței cauzale *-s*, grupul consonantic rezultat se modifică prin simplificare (dispare oclusiva dentală): **amant-s* > *amans*; **habent-s* > *habens* etc.

EVOLUȚIA ÎN LIMBA LATINĂ ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ

În pofida unei notabile extensiuni în latina târzie, chiar în dauna altor moduri, cu care a intrat în concurență încă din epoca clasică, PPA nu s-a moştenit, ca formă integrată paradigmei verbale, în nicio limbă romanică.

2. **TIMPUL IMPERFECT**

În afară de viitorul II, cantonat exclusiv în sfera modală a indicativului, imperfectul este cel mai slab reprezentat timp în sistemul paradigmatic verbal din latină.

2.1. *modul INDICATIV*

Imperfectul modului indicativ serveşte la exprimarea unei acțiuni / stări durative, aflate, deci, în curs de desfăşurare, dar aparținând temporal întotdeauna sferei preteritului.

Imperfectul este, după cum s-a arătat, un timp relativ, întotdeauna situat în raport cu un alt timp exprimând o altă acțiune / stare. Relația dintre treapta temporală exprimată de imperfectul indicativului şi cea exprimată printr-un alt verb (verbul-reper), la un timp şi mod anume (inclusiv la acelaşi timp şi mod) este de simultaneitate:

Când tu scriai, eu citeam.

S_1

unde relația (S_1) este de simultaneitate perfectă.

Modul de formare ne indică următoarea schemă:

T_1 + S_2 + DP

ornā- + *-bā-* + *-m*, *-s*, *-t* etc.
-r, *-ris*, *-tur* etc.

Observație:

La conjugarea a III-a, la verbele cu T_1 terminată în *-ĭ-*, şi la conjugarea a IV-a (cu T_1 terminată în – *ī*), înaintea sufixului temporal-modal *-bā-* se intercalează vocala *-ē-* (*capiēbam /-r, audiēbam /-r* etc.), care, după cea mai simplă explicație, reprezintă extensia analogică a VT *-ĕ-*, specifică conjugării a III-a propriu-zise, tematice.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Fiind o formă „încărcată" fonetic, deci marcată din plin din punct de vedere morfematic, imperfectul indicativului s-a perpetuat în limbile romanice, mai ales paradigmele în *-ā-bā-* şi *-ē-bā-*, dar uneori şi aceea în *-ī-bā-*.

Pentru română, imperfecte de tipul *cânta, tăcea, auzea* etc. presupun etimonuri latine care l-au pierdut pe *-b-* intervocalic: *cantā-~~b~~ā-~~t~~* > **cantà-a* > *cântà* (prin asimilarea vocalică finală, cu păstrarea locului accentului originar); *tacē-~~b~~ā-~~t~~* > **tacé-a* > *tăceà* (cu diftongarea vocalelor finale, ajunse în contact, dar aflate în hiat; se conservă, de asemenea, foarte bine poziția accentului latin); *audī-ē-~~b~~ā-~~t~~* > **audī-e-a* > *auzea*. Desinențele persoana I sg, a II-a sg şi a III-a pl sunt create în limba română (şi nu moştenite: *-m* latin în poziție finală era, în vorbirea populară, practic nepronunțat) pe cale analogică, după cum s-a demonstrat.

2.2. *modul CONJUNCTIV*

Din punctul de vedere al originii şi formării, imperfectul latin este, la conjunctiv, după toate probabilitățile, o creație survenită în spațiul şi timpul latin, dar cu material morfematic de origine IE. Specialiştii au arătat că formația morfologică reprezentată de imperfectul conjunctivului este de dată recentă, mai exact italică, întrucât, în afara idiomurilor italice, nu există paralelisme cu formațiile latine de conjunctiv imperfect.

Modul de formare ne indică următoarea schemă:

$$\mathbf{T_1 + S_2 + DP},$$

unde S_2 = *-rē-* (< IE **-sē-*).

DP sunt binecunoscutele desinențe personale active / mediopasive, absolut aceleaşi ca la imperfectul indicativului.

Exemplu: *ornā-rĕ-m, ornā-rē-s, ornā-rĕ-t* etc.

ornā-rĕ-r, ornā-rē-rĭs, ornā-rē-tŭr etc.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Asemănarea formală cu perfectul conjunctivului şi, prin acesta, cu viitorul II, ca urmare a alterării fonetice (la nivelul silabelor finale) survenite în vorbirea popular-vulgară a latinei, a contribuit, în cele din urmă, la „şubrezirea" – însă, repetăm, numai în vorbire – a imperfectului conjunctiv. Dubla concurenţă paronimică a restrâns, la nivelul oralităţii, uzul acestei forme modal-temporale, care, însă, nu a dispărut complet, dovadă fiind moştenirea ei în sardă, cu conservarea valorilor originare.

Restul limbilor romanice nu a mai păstrat imperfectul conjunctivului, locul lui fiind luat de mai-mult-ca-perfectul aceluiaşi mod.

3. TIMPUL VIITOR (I)

3.1. *modul INDICATIV*

Valoarea fundamentală a viitorului – ilustrată în primul rând de indicativ – rămâne aceea prospectivă. Ei i se adaugă o paletă destul de largă de valori şi nuanţe modale, care apropie viitorul cel mai mult de conjunctiv, întrucât predominantă între valorile modale ale viitorului se distinge cea de posibilitate, specifică şi ea (chiar dacă nu este unica) modului conjunctiv.

A. Schema formativă în cazul ultimelor două conjugări latine este următoarea:

a. conjugarea a III-a

1. **R + S_2 + DP** : tipul tematic propriu-zis
2. **T_1 + S_2 + DP** : tipul cu tema în *-ĭ-*

b. conjugarea a IV-a

T_1 + S_2 + DP (în cazul primei persoane S_2 este *-ā-*, în timp ce pentru celelalte persoane este *-ē-*).

Exemple:

	A	M/P
a. 1.	*pōn-ā-m*	*pon-a-r*
	pōn-ē-s	*pon-ē-ris*
	pōn-ē-t	*pon-ē-tur*
	etc.	

		A	
a.	2.	*faci-ā-m*	*faci-a-r*
		faci-ē-s	*faci-ē-ris*
		faci-ē-t	*faci-ē-tur*
		etc.	

b. A *audi-ā-m* (> *audi-ă-m*), *audi-ē-s, audi-ē-t* (> *audi-ĕ-t*) etc.
M/P *audi-ā-r* (> *audi-ă-r*), *audi-ē-ris, audi-ē-tur* etc.

B. Formele de viitor ale primelor două clase de flexiune verbală au apelat la un mod diferit de formare a viitorului, rezultând de aici un cu totul alt S_2 la conjugările I şi a II-a faţă de S_2 la a III-a şi a IV-a.

Conjugările I, II → **T_1 + S_2 + DP** (sufixul *-b-* la pers. I sg, *-bi-* la pers. II, III sg, I, II pl, şi sufixul *-bu-* la pers. III pl)

		A	M/P
Exemple:	I	*ornā-b-o*	*ornā-b-ŏr*
		ornā-bĭ -s	*ornā-bĕ-rĭs*
		ornā-bĭ-t	*ornā-bĭ-tur*
		etc.	etc.
	II	*tenē-b-o*	*tenē-b-or*
		tenē-bĭ -s	*tenē-bĕ-ris*
		tenē-bĭ-t	*tenē-bĭ-tur*
		etc.	etc.

Diferenţa de S_2 între primele două şi ultimele două clase de flexiune verbală s-a impus cu necesitate în condiţiile în care ataşarea sufixului vocalic *-ā-/-ē-* la teme terminate în *-ā-*, *-ē-* nu ar fi putut conduce decât la o confuzie cu prezentul indicativului.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Viitorul I, sintetic, „cult" (*id est*, „literar", „normat"), a dispărut total în limbile romanice. Acestea au continuat perifrazele echivalente viitorului sintetic, cu o repartiţie relativ uniformă: franceza, italiana şi spaniola au generalizat utilizarea lui *habēre* (conjugat la prezentul indicativului) postpus infinitivului verbului de bază (tipul (*cantāre*

habeō > fr. *chanterai* etc.); totuşi, sporadic, unele dialecte italiene l-au folosit, ca în spaţiul oriental al latinităţii, pe *uolō* în locul lui *habeō*, dar antepus infinitivului, exact ca în română (de exemplu, în dialectul din Abruzzi); în schimb, româna şi dalmata (izolat şi provensala şi alte dialecte romanice occidentale) au utilizat perifraza cu *uelle* ca modalitate moştenită şi de bază pentru exprimarea viitorului (tipul *uolō dare* > rom. *voi*[*u*] *da*).

3.2. *modul IMPERATIV*

Cel mai des, viitorul imperativului se întâlneşte în textele juridice (cu precădere în cele de legi), în adagiile şi sentenţele jurisprudenţilor.

Schema formativă este următoarea:

$$\mathbf{T_1 + DP}, \text{ deci } S_2 = Ø$$

Ca şi în cazul timpului prezent, remarcăm absenţa sufixului modal-temporal (S_2). În schimb, viitorul imperativului este mai bogat cu o persoană, şi anume a III-a (sg / pl).

DP sunt următoarele:

A

	SG	PL
II	- *tō*	- *tōte*
III	- *tō*	- *ntō*

Exemplificăm printr-un verb aparţinând primei clase de flexiune:

A

SG		PL	
II *ornātō*	„să împodobeşti!”	II *ornātōte*!	„să împodobiţi!”
III *ornātō*	„să împodobească!”	III *ornantō*!	„ei/ele să împodobească!”

La M/P, DP sunt următoarele:

SG	PL
II -*tor*	
III -*tor*	III -*ntor*
II *ornātor*, „să fii împodobit!”	
III *ornātor*, „(el/ea) să fie împodobit(ă)!”	III *ornantor*, „(ei/ele) să fie împodobiţi/-te!”

3.3. *modul INFINITIV*

La treapta temporală de viitor, infinitivul se înfăţişează cu două forme distincte, în funcţie de diateze. Ambele forme sunt, însă, analitice, compuse din câte două alte elemente, în general fiecare obligatorii. În sfârşit, semnalăm şi faptul că ambele forme de infinitiv viitor nu au autonomie sintactică, în sensul că nu pot apărea niciodată în propoziţii principale, ci numai în subordonate dependente de un anumit verb regent, sau după verbe şi sintagme verbale impersonale. De aceea, traducerea infinitivului viitor în limbile moderne (în speţă, în română) nu se poate face decât perifrastic şi prin utilizarea unei conjuncţii tipic subordonatoare („că ...”), urmate de indicativul viitor activ sau pasiv al verbului respectiv („că va ...” sau „că va fi ...”).

Infinitivul viitor A

Nu poate fi disociat de adjectivul verbal format cu sufixul complex *-tūrus*, *-tūra*, *-tūrum* (pentru cele 3 genuri, desigur), adjectiv încadrat de gramatici în categoria participiului viitor activ (PVA, despre care cf. subcapitolul următor, p. 75).

Schema formativă a infinitivului viitor activ este următoarea:

PVA ± *esse*

unde PVA se află întotdeauna la cazul AC (sg / pl), deoarece, în ansamblul lui, infinitivul viitor activ intră în componenţa unei subordonate de tip completiv – completiva infinitivală –, al cărei subiect se află întotdeauna la AC, iar predicatul la infinitiv.

Exemplificăm schema formativă cu verbul deja folosit în acest scop:

conjugarea I: *ornātūrum, -tūram, -tūrum esse*
„că el / ea va împodobi”
ornātūrōs, -tūrās, -tūra esse
„că ei / ele vor împodobi”

Infinitivul viitor M/P

Schema formativă reuneşte şi aici o formă pronunţat nominală (supinul în AC) tot cu un infinitiv prezent, de data aceasta al verbului *īre*, „a merge”, „a se duce” (devenit în situaţia de faţă un auxiliar cu aceeaşi funcţie ca *esse*), dar la diateza pasivă şi cu sens impersonal:

S + *īrī*

în exemplul *ornātum īrī*, „că va fi împodobit / ă”, „că vor fi împodobiți / te”.

EVOLUȚIE ŞI DISPARIȚIE

Formație cantonată în uzul literar-livresc, infinitivul viitor (A şi M/P) a rămas, în esență, străin de modalitățile curente de expresie popular-familiară şi, de aceea, nu s-a moştenit în limbile romanice.

3.4. *modul PARTICIPIU*

Gramaticalizarea viitorului la acest mod s-a petrecut relativ târziu, odată cu integrarea celor două adjective verbale, asociate fiecare câte unei diateze, în sistemul conjugării. Din această perspectivă istorică, se impune cu atât mai mult discutarea separată a formelor corespunzătoare celor două diateze.

Participiul viitor activ (PVA)

Inițial, este foarte probabil că acest adjectiv verbal nu a avut sens de viitor, nu indica propriu-zis o treaptă temporală, ci avea un semantism cu nuanță durativă, denumind persoana care se îndeletnicește cu o anumită acțiune sau stare, respectiv obiectul gramatical căruia îi este proprie o acțiune / stare: *uentūrus*, „cel care este pe cale de a veni /sosi”, *factūrus*, „cel care se ocupă cu acțiunea de a face”, *pōsĭtūrus*, „cel ce se îndeletnicește cu pusul / plasarea” etc.

Valoarea semantică a intenționalității, devenind fundamentală şi definitorie pentru adjectivul verbal în *-tūrus, -tūra, -tūrum*, a decis integrarea în mod definitiv a adjectivului în paradigma generală a verbului latin. Adjectivul verbal a devenit participiu, intenționalitatea fiind resimțită ca treaptă temporală de posterioritate în raport cu momentul locuționar. S-a creat, astfel, cel de-al treilea timp al participiului, viitorul, care s-a integrat perfect în sistemul ternar al temporalității (prezent – perfect [= preterit] – viitor), ataşându-se în chip firesc, datorită semantismului său, diatezei active.

Schema formativă a PVA porneşte de la tema supinului (TS), care include sufixul *-tū*, la care se adaugă sufixul *-ro-* şi, în final, desinențele cazuale specifice declinărilor a II-a (pentru formele de masculin / neutru) şi I (pentru feminin):

TS + S_2 + DC,

unde S_2 = *-rŭ-*,
iar TS, incluzând S_1 **-teu-/ *-tū-*, se obţine, practic, înlăturând desinenţele de D şi de AC de la supin sau identificând forma de ABL a supinului, cu care TS coincide.

Exemplu:

conjugarea I *ornāre* TP *ornā-* TS *ornā-tū-* (= supin ABL)

PVA *ornā-tū* *-ru* *-s,* *ornā-tū* *-r* *-a,*
TS S_2 DC TS S_2 DC

ornā-tū *-ru* *-m*
TS S_2 DC

EVOLUŢIE ŞI DISPARIŢIE. Iniţial, în latina arhaică, PVA nu a avut o existenţă autonomă, el apărând în asociere paradigmatică împreună cu diverse timpuri şi moduri ale auxiliarului *esse* (*ornātūrus, -a, -um sum; ornātūrus, -a, -um eram; ornātūrus, -a, -um sīm* etc.), cu care a alcătuit ceea ce în latina clasică s-a definitivat a fi un mod de exprimare regularizată a intenţionalităţii şi este cunoscut sub denumirea de conjugare perifrastică activă. Acest tip de sistematizare a intenţionalităţii a colorat modal-aspectual semantismul iniţial şi de bază al adjectivului verbal în *-ūrus*, şi anume acela al intenţionalităţii.

Uzul PVA a fost, în esenţă, unul cult, livresc prin excelenţă. De aceea, limbile romanice nu l-au moştenit, întrucât limba populară nu l-a folosit niciodată în mod curent.

Participiul viitor pasiv (PVP) sau gerundivul

1. Ca şi PVA, PVP este, de la origini, un adjectiv verbal cu flexiune completă, posedând aceleaşi desinenţe cazuale care permit flexionarea lui după declinarea a II-a la masculine şi neutre şi după declinarea I la feminine.

2. La origine şi în decursul epocii arhaice, PVP – cunoscut în terminologie modernă şi prin denumirea simplificatoare de gerundiv – nu a avut sens de viitor şi nici nu era integrat sistemului conjugării ca mod al necesităţii.

3. Ca şi PVA, PVP a intrat ca atare în sistemul conjugării latine după ce adjectivul verbal în *-nd-* a cunoscut o evoluţie semantică

precisă. În cazul de față, el a tins să exprime ideea de necesitate şi de obligativitate, ceea ce a impus treptat un semantism diatezic pasiv şi temporal de posterioritate. Pe această cale, adjectivul verbal în *-nd-*, care a funcționat ca atare timp de secole, s-a transformat, mai târziu decât PVA, într-un participiu.

4. Până atunci, PVP a funcționat, din latina primelor texte până în cea postclasică, fie – izolat – ca adjectiv cu funcție sintactică atributivă (totuşi, el nu a avut niciodată flexiunea pe grade de comparație a unui adjectiv propriu-zis), fie, mult mai curent (ca şi PVA, cu care a format un sistem perifrastic dual, antitetic, diatezic), în asociere cu *esse* şi alcătuind ceea ce în mod curent se numeşte conjugarea perifrastică pasivă.

Schema formativă a PVP este următoarea:

$$\mathbf{T_1 + S_2 + DC}$$

unde: S_2 = *-nd-*

Ex.: I *ornā -nd -us* (m)) „bun de împodobit”,
ornā -nd -a (f.) „care trebuie împodobit(ă)”
ornā -nd -um (n).

ORIGINE, EVOLUȚIE, DISPARIȚIE

PVP a fost utilizat, în latina clasică şi anterior, aproape exclusiv în asociere cu *esse*, în cadrul conjugării perifrastice pasive, fie în construcții aşa-numite personale: *hortus colendus est mihi*, (lit.) „grădina trebuie să-mi fie cultivată”, „eu trebuie să-mi cultiv grădina”, fie în cele denumite impersonale, cu neutrul gerundivului (*nunc est bibendum*, „acum este vremea de băut”, „acum se cade să bem”, Horatius, *Carm*., I, 37, 1). Perifrastica pasivă exprimă prin excelență ideea de necesitate.

Încadrat târziu, aşa cum am arătat, în sistemul conjugării, şi utilizat exclusiv în limbajul literar, în registrul cult, „înalt”, al latinei, PVP nu a ieşit din acest perimetru şi, drept urmare, nu a avut cum să supraviețuiască în limbile romanice.

4. TIMPUL PERFECT

4.1. *modul INDICATIV*

4.1.1. diateza ***ACTIVĂ***

Perfectul şi-a creat, încă de la originile limbii latine, o temă morfologică proprie, net deosebită de aceea a timpurilor centrate pe ideea de acţiune / stare neîncheiată, aflată în derulare: o vom numi cu sintagma, tradiţională şi în uz, de temă a perfectului (TPf). Schema formativă a perfectului indicativ cuprinde – ca şi în cazul prezentului aceluiaşi mod, asemănarea nefiind deloc întâmplătoare, întrucât prezentul şi perfectul indicativului reprezintă cele două timpuri fundamentale ale celor două teme fundamentale pe care se ridică opoziţia de aspect în latină – numai două elemente morfematice:

TPf + DP

În ordinea formării, vom porni de la primul element, de altfel şi cel mai complex şi cel mai variat ca modalităţi de creare, respectiv de organizare în interiorul claselor de flexiune verbală.

A. Temele de *perfectum*

Pot fi sistematizate printr-o clasificare ternară, care ia în calcul elementele formative ale temei verbale şi modul de constituire. Se admite, astfel, că există 3 tipuri majore de TPf:

A.1. temele **radicale**

Acest grup aparţine fondului tematic celui mai vechi existent în latină şi, din acest motiv, nu s-a extins în epoca istorică, dimpotrivă, a rămas neproductiv, „sărac" (deci, slab reprezentat).

La rândul lui, tipul tematic radical cunoaşte o posibilă diviziune în 3 subtipuri de bază:

A.1.1. *Subtipul radical alternant*

1.1.1. TPf se opune lui T_1 (TP, de *infectum*) prin natura cantitativă diferită a vocalei din radical (lungă la TPf – scurtă la T_1).

Ex.: III *lĕgĕ-* : T_1, cu *-ĕ-*, vocala radicală scurtă
lēg- : TPf, cu *-ē-*, vocala radicală lungă şi VT = ø
fŭgĕ- : T_1 (cf. *supra*)
fūg- : TPf (cf. *supra*)

Observaţie:

Diferenţei de cantitate dintre cele două teme fundamentale i se adaugă, uneori, şi o alta de natură morfematică, prin dispariţia infixului nazal la TPf: *uĭ-n-c-ĕ* la T_1 (cu infix nazal), dar *uīc-* la TPf.

1.1.2. Alternanţa de cantitate era, uneori, însoţită de una timbrală, apofonică şi, ca în cazul precedent, supramarcată de opoziţia de nazalitate:

Ex.: III	*ăgĕ-*	:	T_1, cu *-ă-*, vocala radicală scurtă, cu timbru neutru
	ēg-	:	TPf, cu *-ē-*, vocala radicală lungă, pe timbru normal
	făcĭ-	:	T_1 (cf. *supra*)
	fēc-	:	TPf (cf. *supra*)
	fră-n-g-ĕ	:	T_1 (cu *-ă-*, vocala radicală, scurtă, urmată de infixul nazal
	frēg-	:	TPf (cu *ē*, vocala radicală, lungă, cu timbru schimbat şi cu infix nazal)

A.1.2. *Subtipul radical reduplicat*

Procedeul repetării consoanei sau a grupului consonatic iniţial al radicalului verbal, între acesta din urmă şi elementul reduplicat, intercalându-se o vocală cu timbrul normal (*-ĕ-*), marca în IE comună aproape în exclusivitate temele de perfect în raport cu cea de prezent (*infectum*).

În latină, reduplicarea a cunoscut o utilizare limitată. Există, astfel, un grup de forme verbale de perfect reduplicat aparţinând compact conjugării tematice (a III-a). Ex.: T_1: *canĕ-*, TPf: *cec-ĭn-*; T_1: *cadĕ-*, TPf: *cec-ĭd-*; T_1: *fallĕ-*, TPf: *fef-ell-*; T_1: *parcĕ-*, TPf: *pep-erc-*.

A.1.3. *Subtipul radical nemarcat*

Este cel mai slab reprezentat, deoarece – exceptând VT – realiza o perfectă omonimie cu tema de *infectum* („de prezent") şi, prin aceasta, putea genera grave confuzii la anumite persoane (a III-a sg şi I pl), opoziţia perfect-prezent fiind lăsată doar în seama desinenţelor, acolo unde ele se deosebeau:

TPf:	*bĭb-*	T_1: *bibĕ-*	infinitiv	*bibĕre*, „a bea"
	accend-	*accendĕ-*		*accendĕre*, „a aprinde"
	incend-	*incendĕ-*		*incendĕre*, „id."

A.2. temele **sigmatice**

Continuă, în latină, foste teme IE de aorist, a căror caracteristică a reprezentat-o sufixul *-s-* (în denumire greacă, „sigma", de unde terminologia modernă).

Latina a inovat, ataşând la tema de aorist, aşadar la o temă caracterizată prin prezența obligatorie a sufixului *-s-*, desinențele de perfect. În contact direct cu consoana finală a radicalului, după formula:

$$\mathbf{TPf = R + S_1},$$

unde S_1 = sufixul *-s-*,
acesta din urmă a provocat, în epoca preliterară, a stabilizării fonetice a latinei, o serie de modificări (numite, tocmai de aceea, de contact), dintre care amintim:

a) transformarea în surda corespunzătoare a oclusivelor guturale şi labiale sonore:

III T_1: *scrībĕ-* R: *scrīb-* TPf: **scrīb-s-* › *scrīp-s-*
II T_1: *frīgē-* R: *frīg-* TPf: **frīg-s-* › *frīx-*

b) asimilarea dentalei (surde sau sonore) de către siflanta surdă:

III T_1: *cēdĕ-* R: *cēd-* TPf: **cēd-s-* › *cēs-s-*
rīdē- *rīd-* * *rīd-s-* › *rī-s-*

c) transformarea labio-velarei sonore într-o oclusivă surdă sau asimilarea labio-velarei surde de către siflantă:

III T_1: *unguĕ-* R: *ung^u-* TPf: *ung-s- › **unk-s-* › *unx-*
II *torquĕ-* *torq^u-* **torq^u- s-* › *tor-s-*

d) simplificarea grupurilor consonantice:

II T_1: *mulgē-* R: *mulg-* TPf: * *mulg-s-* › *mul-s-*
fulgē- *fulg-* * *fulg-s-* › *ful-s-*

e) amplificarea grupurilor consonantice:

III T_1: *sūmĕ-* R: *sūm-* TPf: **sūm-s-*, amplificată *sūm-p-s-*
cōmĕ- *cōm-* **cōm-s-*, amplificată *cōm-p-s-*

A.3. temele cu **sufix (semi)vocalic bilabial (-*u*-, -*u̯*)**

Au constituit, cantitativ vorbind, majoritatea absolută a formelor de perfect latin, deoarece sufixul bilabial a fost extrem de productiv din epoca arhaică până la sfârşitul latinităţii şi a fost utilizat preponderent de către cele mai bine reprezentate numeric clase de flexiune, conjugările I şi a IV.

De-a lungul întregii sale evoluţii istorice, latina s-a sprijinit, în formarea TPf, la prima şi ultima clasă de flexiune, ca şi la o serie mai restrânsă a celei de-a II-a conjugări, pe două variante ale sufixului bilabial: varianta bilabială semivocalică (*-*u̯*-) şi varianta bilabială vocalică (*-*ŭ*-).

A.3.1. sufixul bilabial semivocalic (*-*u̯*-)

Ex.: **$T_1 + S_2 \rightarrow$ TPf**

		Infinitiv prezent activ
I	*ornā-* + *-*u̯*- › TPf: *ornau-*	*ornāre*
IV	*fīnī-* + *-*u̯*- › TPf: *fīnīu-*	*fīnīre*
II	*dēlē-* + *-*u̯*- › TPf: *dēlēu-*	*dēlēre*

Ca urmare a productivităţii extrem de ridicate a acestui sufix la clasele de flexiune cu tema primară în *-ā-* şi *-ī-*, unde au existat de la început şi s-au creat ulterior în permanenţă noi denominative, sufixul bilabial *-u-* s-a extins şi la alte clase de flexiune, respectiv la conjugarea tematică (a III-a propriu-zisă) şi la aceea cu tema primară în S_1: *-ĭ-* (integrată tot conjugării a III-a):

III T_1: *petĕ-* + S_2: *-*u̯*- › TPf *petī-u-*
T_1: *cupĭ-* + S_2: *-*u̯*- › TPf *cupī-u-*

A.3.2. sufixul bilabial vocalic (*-*ŭ*-)

Iniţial, acest sufix s-a asociat, ca şi cel semivocalic, în mod preponderen, unei teme primare terminate într-o vocală lungă, în cazul de faţă *-*ē*- (conjugarea a II-a), la care a devenit extrem de productiv; şi aici se poate nota o schemă formativă, care porneşte, însă, de la rădăcina verbală:

R + S_2 → TPf

		Infinitiv prezent activ
II	*hab-* *-*ŭ-* › TPf *habŭ-*	*habēre*
	mon- *-*ŭ-* › TPf *monŭ-*	*monēre*
	ten- *-*ŭ-* › TPf *tenŭ-*	*tenēre*

Dovedindu-se productiv, şi sufixul bilabial vocalic s-a extins analogic la alte clase de flexiune, inclusiv la aceea care părea intangibilă datorită frecvenței extrem de ridicate a perechii semivocalice a sufixului bilabial: conjugarea I. Astfel, se întâlnesc forme de TPf precum:

I **R + S_2 → TPf**

	Infinitiv prezent activ
cub- *-*ŭ-* › TPf *cubŭ-*	*cubāre*
dom- *-*ŭ-* › TPf *domŭ-*	*domāre*
sec- *-*ŭ-* › TPf *secŭ-*	*secāre*

Concomitent şi / sau succesiv, sufixul bilabial vocalic s-a extins pe cale analogică şi la celelalte clase de flexiune: în mod notabil la conjugarea a III-a (propriu-zisă şi cu tema primară în *-ĭ-*) şi sporadic la ultima clasă de flexiune.

R + S_2 → TPf

Ex.:		Infinitiv prezent activ
III	*al-* *-*ŭ-* › TPf *alŭ-*	*alĕre*
	consul- *-*ŭ-* › TPf *consulŭ-*	*consulĕre*
	ser- *-*ŭ-* › TPf *serŭ-*	*serĕre*
	rap- *-*ŭ-* › TPf *rapŭ-*	*rapĕre*
IV	*aper-* *-*ŭ-* › TPf *aperŭ-*	*aperīre*
	oper- ŭ- › TPf *operŭ-*	*operīre*

APARIȚIA PERFECTULUI „COMPUS”. Limbile romanice au moştenit unicul tip de perfect existent în latină, pe care l-au transformat în aşa-numitul perfect simplu (respectiv, cu o unică formă, fără auxiliar, o formă „sintetică”).

Perfectul latin compus, o formaţie perifrastică creată iniţial numai la verbele tranzitive, din formele de indicativ prezent activ ale lui *habēre* şi PPP (la AC, în acord cu obiectul direct al verbului tranzitiv respectiv), este bine atestat în textele epocii clasice, la Caesar şi Cicero. Ulterior, PPP îşi pierde calitatea adjectivală, nemaiacordându-se cu obiectul direct al verbului tranzitiv şi rămânând invariabil la un AC sg neutru. Citǎm mai jos câteva dintre exemplele cele mai ilustrative:

COD ATR

/…/ *episcopum inuitatum habes* (Gregorius Turonensis, *VP*, III, 1)

„îl ai [ca] invitat pe episcop (= l-ai invitat pe /…/)

În opinia noastră, gramaticalizarea perfectului perifrastic („compus") a început înainte de dizolvarea unităţii latinei antice, a fost, aşadar, un fenomen preromanic, nu mai devreme, însă, de epoca târzie (sec. IV-V p. Chr.).

Ambele tipuri de perifrază, cu *habēre* şi cu *esse*, au **coexistat** în latina târzie, regional, generalizarea lui *habēre* reprezentând faza mai veche, continuată şi perpetuată în ariile laterale ale latinităţii preromanice (apoi în română, spaniolă şi catalană), inovaţia survenită prin introducerea lui *esse* în perfectul perifrastic afectând, cum se întâmplă întotdeauna în cazul oricăror inovaţii (şi nu doar lingvistice…), centrul latinofoniei.

B. Desinenţele *personale*

Perfectul indicativului este singurul timp din sfera preteritului care posedă DP proprii, deşi unele dintre ele provin din sfera temporală de prezent (respectiv, aspectuală, de *infectum*). Iată tabloul lor:

Sg.	I	*-ī*
	II	*-istī*
	III	*-ĭt*
Pl.	I	*-ĭmŭs*
	II	*-istĭs*
	III	*-ēre/-ērunt*

MOŞTENIREA ROMANICĂ. După cum am remarcat mai sus, perfectul latin, prin excelenţă sintetic, s-a moştenit în limbile neolatine sub forma

perfectului simplu, care, la singular, a conservat foarte bine DP din latină: I sg. lat. *cantā(u)ī / cantāī* › fr. (je) *chantai*, it. *cantai*, span. *canté*, rom. *cântai*; II sg. lat. *cantā(ui)stī / cantāstī* › fr. (tu) *chantas*, it. *cantasti*, span. *cantaste*, rom. *cântaşi*; III sg. lat. *cantā(ui)t / cantát* › fr. (il / ele) *chanta*, it. *cantò*, catal. *cantá*, rom. *cântă*; III pl. lat. *cantā(uĕ)runt / cantārunt* › fr. (ils / elles) *chantèrent*, it. *cantarono*, rom. *cântară.*

4.1.2. diateza ***MEDIO-PASIVĂ***

Perfectul indicativului este, la această diateză, o formă compusă din PPP (aflat în acord gramatical cu subiectul propoziției) şi auxiliarul *esse*, conjugat la prezentul indicativului.

Ex.: I *ornātus sum*, „eu am fost împodobit”
ornāta sum, „ eu am fost împodobită”

Înlocuirea prezentului cu perfectul indicativ al auxiliarului s-a produs în limba vorbită probabil de timpuriu (poate chiar din epoca preclasică), dar a pătruns foarte târziu în latina literară, generalizându-se (desigur, cu fireşti excepții) în ultimele două secole ale Imperiului (paradigma *ornātus fuī*, prin punerea în acord a timpului auxiliarului cu timpul general al perifrazei pasive). Substituția temporală s-a produs în toată sfera perfectului şi explică moştenirea romanică a perfectului pasiv latin.

4.2. *modul CONJUNCTIV*

Ca şi la indicativ, perfectul conjunctivului cunoaşte o dublă formă, în funcție de diateză:

4.2.1. ***ACTIVĂ***

Forma este sintetică şi porneşte de la TPf, prin adăugarea unui sufix specific (S_2) şi a DP: acestea, după cum am remarcat deja, nu sunt cele de perfect indicativ (unice şi exclusive în sistemul verbal latin), ci desinențele utilizate în formarea timpurilor / modurilor derivate de la tema de *infectum* (T_1). Schema formativă este, deci, următoarea:

TPf + S_2 + DP,

unde S_2 = *-ĕrĭ-*

Ex.: I *ornāu-ĕrĭ-m*, „eu să fi împodobit” etc.
ornāu-ĕrī-s
ornāu-ĕrĭ-t etc.

4.2.2. ***MEDIO-PASIVĂ***

Forma este analitică, perifrastică, similară ca structură celei pe care o atestă perfectul medio-pasiv al indicativului: PPP + auxiliarul *esse*, de data aceasta la conjunctiv prezent; desigur, între PPP, numărul şi persoana auxiliarului şi subiectul gramatical se realizează un acord total.

Ex.: I *ornātus, -a, -um sim* etc., „eu să fi fost împodobit” etc.
ornātī, -ae, -a sīmus etc., „noi să fi fost împodobiţi /-te” etc.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Perfectul conjunctivului activ s-a păstrat, cu o surprinzătoare vitalitate, în limbile romanice, unde a generat un nou mod: condiţional-optativul prezent. Şi româna (cu dialectele ei, aromâna în special) atestă, în faza primelor texte literare, din secolul al XVI-lea, urme ale conjunctivului perfect latin cu valoare optativă sau, mai exact, condiţional-optativă (la timpul prezent): v. rom. *întrare* (var. *întraru*) ‹ lat. *intrārim* ‹ *intrāuĕrim*; *întrari* ‹ *intrāris* ‹ *intrāuĕris*; *întrare* ‹ *intrārit* ‹ *intrāuĕrit* etc., „aş intra”, „ai intra”, „ar intra” etc.

4.3. *modul INFINITIV*

Ca şi timpul viitor, A şi M/P, al aceluiaşi mod, perfectul infinitivului nu are autonomie sintactică, întrucât, exceptând situaţia particulară a vorbirii indirecte (*ōrātiō oblīqua*), el nu apare şi nu poate apărea într-o propoziţie principală, ci funcţionează numai în subordonate dependente de un anumit tip de verb.

Din punctul de vedere al structurii morfologice, există o deosebire fundamentală între formele celor două diateze: cea activă este simplă, sintetică, cea medio-pasivă este compusă, analitică, perifrastică.

4.3.1. infinitivul perfect ***ACTIV***

Aparţine temei de perfect (TPf), de la care de altfel porneşte, schema formativă fiind următoarea:

TPf + S_2,

unde S_2 este un sufix complex, -*isse*.

Ex.: *ornāu-isse*, „că a împodobit".

Ca şi corespondentul său medio-pasiv, infinitivul perfect activ nu a fost moştenit de limbile romanice.

4.3.2. infinitivul perfect ***MEDIO-PASIV***

Completează şi încheie seria treptelor temporale, pe diateze, ale infinitivului latin. Utilizat numai în subordonatele de tip completiv – numite, din această cauză, „infinitivale" –, perfectul medio-pasiv al infinitivului a fost inclus de gramaticii latini ai epocii imperiale în paradigma infinitivului, ca urmare a relativ unitarei coeziuni dintre

PPP şi ***esse***,

cu mențiunea că, în chip firesc, datorită prezenței sale exclusive în structura frazeo-logică amintită (regentă + completivă infinitivă), PPP se află întotdeauna în cazul AC, sg / pl.

Ex.: *ornātum, -am, -um esse*, „că a fost împodobit, -ă"
ornātōs, -ās, -a esse, „că au fost împodobiți, -e"

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Latina a transmis limbilor succesoare tiparul structural al infinitivului perfect medio-pasiv, prin reunirea elementelor lui componente: fr. *être orné(e)*, it. *essere ornato*, rom. *a fi fost împodobit* (verbul în sine este creat pe teren românesc) etc.

4.4. *modul PARTICIPIU*

În epoca istorică, timpul perfect al participiului a fost ataşat şi fixat în cadrul diatezei medio-pasive, căpătând valori semantice prin excelenţă pasive. În realitate, forma care avea să devină în epoca istorică participiul perfect pasiv (PPP) nu a aparținut, la originile cristalizării limbii latine şi până în epoca primelor texte scrise, sistemului conjugării.

În ceea ce priveşte forma PPP, aspectul fonetic al acestuia îl apropie atât de T_1 (tema de *infectum*, tema „prezentului", TP), cât şi, în alte cazuri, de TPf. Se pot identifica mai multe situații morfo-fonetice, ca rezultate ale modului diferit de formare a PPP.

1. R + *-*tŏ*-/*-*tă* fără modificări fonetice:

	Infinitiv prezent activ
dīc-tu-s, dīc-ta, dīc-tu-m, „zis, -ă”	*dīcĕre*
dŭc-tu-s, dŭc-ta, dŭc-tu-m, „dus, -ă”	*dŭcĕre*

2. R + *-*tŏ*-/*-*tă* cu modificarea fonetică a consoanei finale a radicalului sau / şi a sufixului:

– asimilarea şi simplificarea grupului consonantic rezultat din contact

**mig-sc-to-s* › **mic-sȼ-to-s* › **mic-s-to-s* › *mix-tu-s* (3)
(inf. prez. act. *miscēre*)

– delabializarea labiovelarelor (± asurzirea consoanei sonore finale a radicalului)

**ungu-to-s* › **ung-to-s* › *unc-tu-s* (3)

– epenteza

**em-to-s* › **em-p-to-s* › *emp-tu-s* (3)	*emĕre*
**sūm-to-s* › **sūm-p-to-s* › *sūmp-tu-s* (3)	*sumĕre*

Prin urmare, din punct de vedere formal, se distinge un grup considerabil de PPP care, pornind de la R, primesc sufixul participial direct, nu prin intermediul vreunei vocale (indiferent de originea ei). În tradiția gramaticală modernă, atari PPP sunt cunoscute sub denumirea de „participii tari”. Ele se întâlnesc, în majoritate absolută, la conjugarea a III-a.

3. T_1 + *-*tŏ*-/*-*ta*

Reprezintă cea de-a doua modalitate de formare a PPP, şi anume în relație directă cu tema de *infectum* (TP) şi, implicit, indirect, cu aceea a perfectului (TPf), în seria binecunoscutelor verbe nomale („regulate”) de conjugarea I, a IV-a şi, parțial, a II-a:

				T_1	PPP
I	*ornō*	*ornāre*	*ornā-u-ī*	*ornā-*	*ornā-tu-s* (3)
	cantō	*cantāre*	*cantā-u-ī*	*cantā-*	*cantā-tu-s* (3)
II	*dēleō*	*dēlēre*	*dēlē-u-ī*	*dēlē-*	*dēlē-tu-s* (3)
IV	*audiō*	*audīre*	*audī-u-ī*	*audī-*	*audī-tu-s* (3)
	fīniō	*fīnīre*	*fīnī-u-ī*	*fīnī-*	*fīnī-tu-s* (3)

Este de la sine înțeles faptul că flexionarea oricărui PPP se realizează după modelul extrem de răspândit al adjectivelor de declinarea a II-a (pentru masculine şi neutre) şi declinarea I (pentru feminine).

DINAMISMUL CATEGORIEI ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ

Româna atestă o bogată moştenire, formală şi semantică, a PPP latin, atât în privința participiilor „slabe", nomale, cât şi în aceea a participiilor „tari", radicale. Aproape tuturor participiilor din română le este caracteristică finala (sufixul, de fapt) *-t*, precedat, în general, de vocala specifică fiecărei conjugări: *mâncat, auzit, hotărât* etc. La conjugarea a II-a s-a generalizat vocala presufixală *-u-*, ca urmare a modificării formei sufixului participial încă din latina populară a epocii imperiale (*-ū-tus* în loc de *-ĭ-tus*): **uid-ū-tus* › **ued-ū-tus* (în loc de clasic *uīsus*) › rom. *văzut*; **habūtus* (în loc de clasic *habĭtus*) › rom. *avut*; **plac-ū-tus* (în loc de *placĭtus*) › rom. *plăcut*; **ten-ū-tus* (în loc de *tentus*) › rom. *ținut* etc. La conjugarea a III-a coexistă, în română, participii cu sufixul specific, *-t*, continuatoare ale participiilor „tari" din latină: *copt* (‹ *coctus*, infinitiv prezent activ *coquĕre*, „a găti"), *fript* (‹ *frictus*, infinitiv *frīgĕre*, „a frige", „a prăji"), *rupt* (‹ *ruptus*, infinitiv *rumpĕre*, „a rupe"), *supt* (‹ *suctus*, infinitiv *sūgĕre*, „a suge"), *frânt* (‹ *fra[n]ctus*, infinitiv *frangĕre*, „a frânge", „a zdrobi") etc. Pe de altă parte, în română apar, în număr remarcabil de mare la conjugarea a III-a, dar, sporadic, şi la foste verbe de conjugarea a II-a din latina clasică, trecute la a III-a în latina dunăreană (şi de aici în română), participii în *-s*, continuatoare ale formelor latine cu *-s* la PPP:

	Latină		Română
conjugarea a III-a	infinitiv	participiu	participiu
	mergĕre	*mersus*	*mers*
conjugarea a II-a	*respondēre*	*responsus*	*răspuns*
	ardēre	**arsus* (inuzitat în epoca clasică)	*ars*

După modelul acestor forme participiale moştenite din latină, româna a creat participii noi în *-s*, deşi participiile latine (care ar fi trebuit continuate) nu îl conțineau:

	Latină		Română
conjugarea a III-a	infinitiv	participiu	participiu
	incingĕre	*incinctus*	*încins* (arom. *ţimtu*)
	stringĕre	*strictus*	*strâns* (arom. *strimtu*)
	dīcĕre	*dīctus*	*zis*

5. TIMPUL MAI-MULT-CA-PERFECT

5.1. *modul INDICATIV*

Asemenea imperfectului indicativ, mai-mult-ca-perfectul (prescurtat, m.m.c.p.) era în latină un timp relativ, în sensul că valoarea lui semantică se preciza în raport cu un alt timp, în cazul de față perfectul (în cazul imperfectului, timpul reper era prezentul).

Valoarea originară a m.m.c.p. era aceea de a exprima o acțiune / stare încheiată în trecut, mai exact o acțiune / stare anterioară celei exprimate de perfect.

Schema formativă la diateza **activă** este, în cazul m.m.c.p. indicativ, următoarea:

TPf + S_2 + DP,

unde S_2 = *-ĕrā-* (scurtat intern la persoana I sg.),
iar DP sunt cele întâlnite (şi nu este o coincidență!) la imperfectul indicativ activ.

Ex.: I *ornāu-ĕra-m*, „eu împodobisem”
ornāu-ĕrā-s, „tu împodobiseşi” etc.
III *scrips-ĕra-m*, „eu scrisesem”
scrips-ĕrā-s, „tu scriseseşi” etc.

La diateza **medio-pasivă**, ca şi la perfectul indicativ, m.m.c.p. prezintă o formă analitică, perifrastică, tradițional denumită „compusă”, elementele componente fiind:

PPP	+	***esse***
(al verbului propriu-zis)		(la indicativ imperfect)

Ex.: I *ornātus* (3) *eram* „eu fusesem împodobit, -ă” etc.
ornātus (3) *eras*
ornātus (3) *erat*

MOŞTENIREA ROMANICĂ

În latina dunăreană, m.m.c.p. indicativului activ a fost înlocuit cu acelaşi timp al conjunctivului activ, care posedă un corp fonetic mai expresiv, prin sonoritatea sa particulară. Nu avem niciun motiv şi niciun argument pertinent pentru a admite, cum se susține, practic, în unanimitate, că tocmai (şi numai!) persoana a III-a plural a m.m.c.p. indicativ activ (chiar şi redusă

fonetic, prin desufixare, la formele „sincopate" de tipul *cantārant, laudārant* etc.) s-ar fi moştenit în română, dar nu ca m.m.c.p., ci ca perfect sintetic („simplu": *cântară, lăudară* etc.): la acelaşi rezultat fonetic se ajungea direct prin perfectul latin sintetic (mai ales desufixat), precum *laudārunt, cantārunt, clāmārunt* etc., unde *-ŭ* din terminaţia *-u(nt)* a devenit *-ă* pe terenul limbii române şi pe cale analogică (similar prezentului indicativ pentru aceeaşi persoană, la foarte frecventele verbe de conjugarea I: [ei] *cântă, laudă, ascultă, mănâncă* etc. ‹ *cantant, laudant, a[u]scultant, mandūcant* etc.).

5.2. *modul CONJUNCTIV*

Exprimând, aşa cum am arătat mai sus, valorile modale ale irealităţii şi regretului, proiectate uneori în trecut, m.m.c.p. conjunctivului a cunoscut o utilizare relativ rară în latina arhaică, ocurenţa sa sporind ulterior. Schema formativă este, aşadar, următoarea, la diateza **activă**:

TPf + S_2 + DP,

unde: S_2 = *-issĕ-*.

DP sunt aceleaşi cu cele întâlnite la timpurile derivate din sfera prezentului, ca şi de la TPf (cu excepţia perfectului însuşi), la persoana I sg fiind preferată şi aici, din motive fonetice, desinenţa consonantică (*-m*).

Ex.: I *ornāu-isse-m*, „eu aş fi împodobit"
ornāu-issē-s, „tu ai fi împodobit"
ornāu-isse-t, „el / ea ar fi împodobit" etc.

La diateza **medio-pasivă**, forma este, ca şi în cazul celorlalte timpuri gravitând în sfera perfectului, analitică, perifrastică, deci compusă din PPP al verbului conjugabil şi imperfectul conjunctiv al auxiliarului:

I *ornātus* (3) *essem*, „eu aş fi fost împodobit(ă)" etc.
ornātus (3) *esses*
ornātus (3) *esset*
etc.

EVOLUŢIA ÎN LATINĂ ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ

Limba română moşteneşte o „deplasare modală" survenită, în opinia noastră, la nivelul latinei dunărene. M.m.c.p. conjunctivului latin s-a moştenit în română ca m.m.c.p. indicativ: *lauda(ui)sset* › (el /ea) *lăudase*; *dormi(i)sset* › (el / ea) *dormise* etc.

6. VIITORUL ANTERIOR (VIITORUL II)

Este unicul timp ancorat într-o singură realitate modală, aceea a indicativului.

Schema formativă este următoarea la diateza **activă**:

TPf + S_2 + DP,

unde S_2 = *-ĕrĭ-*,

DP sunt cele cunoscute la toate modurile personale şi timpurile aferente prezentate până acum, cu excepția perfectului indicativ. La persoana a III-a pl, datorită confuziei care s-ar fi creat cu forma corespunzătoare de perfect indicativ (*-ĕr-ŭ-nt*), s-a menținut gradul apofonic *-ĕ-* (› *-ĭ-*).

Ex.: I 1. *ornāu-ĕr-ō*, „eu voi fi împodobit”
sg 2. *ornāu-ĕrī-s*
3. *ornāu-ĕrĭ-t*

1. *ornāu-ĕrĭ-mus*
pl 2. *ornāu-ĕrĭ-tis*
3. *ornāu-ĕrĭ-nt*

După cum se observă, doar persoana I sg creează o opoziție formală față de conjunctivul perfect, în rest ea este complet anulată.

La diateza **medio-pasivă**, forma aşteptată este, desigur, una analitică, perifrastică, alcătuită din PPP al verbului conjugat şi viitorul indicativ al lui *esse*: *ornātus* (3) *erō*, „eu voi fi fost împodobit”, *ornātus* (3) *eris* etc.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Aparent surprinzător, viitorul anterior nu a dispărut complet din peisajul romanic, dimpotrivă, în anumite zone ale latinofoniei, el a cunoscut o remarcabilă perpetuitate. S-a arătat că au conservat formal viitorul anterior ariile laterale, iberică, pe de o parte, dalmato-dunăreană, pe de alta, cu modificări legate, însă, de semantismul lui: cu valoare de viitor simplu în spaniolă, portugheză şi dalmată, cu valoare de condițional prezent în româna veche şi aromână.

4. *PERSOANA ŞI NUMĂRUL*

DP alcătuiesc un sistem ternar de relații, reprezentabil sub forma următoarei scheme:

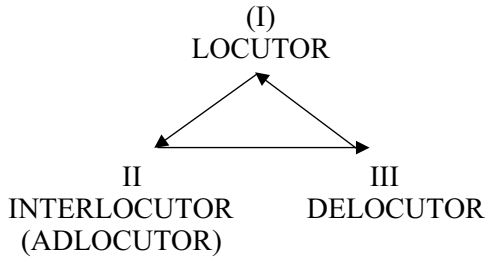

Persoana I: numele-subiect desemnează locutorul (autorul actului vorbirii, comunicării, al mesajului transmis verbal etc.).

Persoana a II-a: numele-subiect desemnează interlocutorul sau adlocutorul (destinatarul produsului rezultat din actul vorbirii, deci ținta mesajului verbal).

Persoana a III-a: numele-subiect nu desemnează nici locutorul, nici inter-/adlocutorul, şi nici vreo altă entitate prezentă şi activă în actul comunicării, ci un obiect gramatical (ființă, persoană, lucru, fenomen natural, proces, stare, calitate, cantitate etc.), la care acest act de comunicare (sau de vorbire) se referă. Persoana a III-a desemnează, aşadar, referentul, realitatea materială sau imaginară despre care se vorbeşte, deci delocutorul (‹ lat. *dē*, „despre” şi *loquor, loquī, locūtus sum*, „a vorbi”).

În ceea ce priveşte **numărul gramatical**, după cum este cunoscut, în raport cu IE comună şi cu anumite idiomuri IE antice, latina a inovat în mod remarcabil, simplificând seria ternară a numerelor gramaticale (singular-dual-plural) prin reducerea la opoziția binară **singular-plural**.

CLASELE DE FLEXIUNE ŞI EVOLUȚIA LOR

1. Conjugarea I

După statisticile avizate, totalul verbelor latine posedând ca vocală finală a temei de *infectum* caracteristica *-ā-* se ridică la peste 3600, dintre care aproximativ ½ (cca. 1800) sunt verbe-bază, simple, iar

celelalte derivate de la nume (denominative) sau de la diverse forme verbale (deverbative).

Dintre deverbative, cel mai des întâlnite sunt verbele frecventative, simple sau duble, utilizând, în primul caz, sufixul *-*t*-, în al doilea sufixul *-*it*-. Indicând repetarea – altfel spus, frecvența ridicată – a desfășurării acțiunii /stării, frecventativele au constituit o categorie morfosemantică foarte productivă de-a lungul întregii latinități, mai ales a celei târzii. Iată câteva exemple:

Verb-bază	Frecventativ I	Frecventativ II
dīcere	*dic-t-āre*	*dict-it-āre*
„a zice”	„a zice mereu”	„a zice tot timpul”
canĕre	*can-t-āre*	*cant-it-āre*
„a cânta”	„a cânta mereu (şi continuu)”	„a tot cânta” „a cânta adesea”
capĕre	*cap-t-āre*	*capt-it-āre*
„a lua”	„a căuta să prindă”	„a prinde mereu”
„a apuca”	„a urmări”	„a capta”

Cele mai numeroase formații verbale secundare aparținând conjugării I au fost denominativele, de tipul *cēna*, „prânz”, „masă” – *cēnāre*, „a lua masa”, „a mânca”; *corōna*, „coroană” – *corōnāre*, „a împodobi cu coroană”, „a încununa”; *ex(s)ul*, „exilat” – *ex(s)ulare*, „a trăi în exil” etc.

2. **Conjugarea a II-a**

Este cea mai săracă dintre clasele de flexiune verbală, cuprinzând sub 600 de verbe, dintre care numai 180 simple, restul fiind derivate. Se pot distinge câteva tipuri principale, ca şi în cazul precedentei clase, dintre care amintim:

a) verbe primare radicale, de tipul: *fl-ē-re*, „a plânge”, **pl-ē-re* (păstrat doar în derivate precum *complēre*, „ a umple”);

b) verbe denominative (pornite, deci, de la diverse teme nominale), derivate cu sufixul IE **-ye-/*-yo-*: *clār-ē-re*, „a fi în lumină vie”, „a străluci” (‹ *clārus*, „luminos”), *alb-ē-re*, „a fi alb” (‹ *albus*, „alb”) etc.

3. **Conjugarea a III-a**

Cuprindea aproape de 5 ori mai multe verbe decât precedenta clasă de flexiune, şi anume aproximativ 2400, dintre care doar 570 verbe simple.

Se pot distinge, şi aici, următoarele subclase:

a) verbele radicale tematice, simple: radicalului propriu-zis (R) i se adaugă VT (*-e-/-o-*), fără nicio altă particularitate morfologică.

Ex.: *lĕg-ĕ-* infin. prez. act. *lĕg-ĕ-re*, „a culege”
dūc-ĕ- *dūc-ĕ-re*, „a duce”
dīc-ĕ- *dīc-ĕ-re*, „a zice”
ag-ĕ- *ag-ĕ-re*, „a mânca”

b) verbele cu reduplicare

Ex.: *dēd-ĕ-* infin. prez. act. *dēd-ĕ-re*, „a da (de la sine)”
(verbul bază: *dare*, „a da”)
gign-ĕ- infin. prez. act. *gign-ĕ-re*, „a naşte”
(radical **gen-*/**gn-*)

c) verbele infixate nazal

Ex.: *fi-n-d-ĕ-* infin. prez. act. *find-ĕ-re*, „a despica”
(TPf *fid-*, cf. perf. indic. act. *fidī*; TS *fid-*, cf. supin *fissum*)

d) verbele sufixate incoativ (cu *-sc-*): acest sufix indică începutul declanşării acțiunii sau al manifestării unei stări:

Ex.: *albē-sc-ĕ-* infin. prez. act. *albe-sc-ĕ-re*, „a se face alb”
frigē-sc-ĕ- *frige-sc-ĕ-re*, „a se răci”

e) verbe denominative: de cele mai multe ori, ele sunt derivate de la teme nominale de declinarea a IV-a.

Ex.: *acu-ĕ-re*, „a ascuți” ‹ *acus, -ūs*, „ac”
metu-ĕ-re, „a avea o temere” ‹ *metus, -ūs*, „temere”

4. **Conjugarea a IV-a**

A reprezentat cea mai recentă, dar şi una dintre cele mai productive şi bogate clase de flexiune din limba latină. Ca vechime, ea nu a depăşit perioada comunității italice. În ansamblul ei, conjugarea a IV-a a fost creată după modelul primei clase de flexiune.

În componența acestei conjugări intră următoarele tipuri formative:

a) un număr redus de verbe radicale: *fiĕrī* (‹ **f-ī-e-rī*), „a se face”
sc-ī-re, „a şti”, „a afla”

b) verbe denominative, create în număr foarte mare de la teme nominale în *-i-* (substantive şi adjective), în consoană (substantive, puțin numeroase) sau în *-ŏ-/-ĕ-* (adjective):

febris, „febră” – *febr-ī-re*, „a avea febră”
fīnis, „hotar” – *fīn-ī-re*, „a mărgini”
superbus, „trufaş” – *superb-ī-re*, „a fi mândru”, „a se mândri”

c) verbe onomatopeice sau imitative, al căror radical este reprezentat de un grup de sunete care, prin limbaj, reproduc sunete emise, regulat sau nu, de animale ori, mai rar, de obiecte, respectiv oameni (în acest ultim caz, se poate vorbi de sunete „fiziologice”): *barr-ī-re*, „a mugi” (despre elefant); *bomb-ī-re*, „a bâzâi”, „a zumzăi” (despre albine); *cūcūr(r)-ī-re*, „a face cucurigu” etc.

EVOLUȚIA CONJUGĂRILOR ÎN LATINĂ ŞI ÎN LIMBILE ROMANICE

Direcțiile în care au evoluat cele 4 conjugări latine în deplasarea lor spre epoca romanică au fost, în esență, următoarele:

1) de la conjugarea a III-a la conjugarea I

Conjugarea a III-a a fost, după cum s-a arătat, una „neregulată şi neproductivă”. Dinspre ea spre celelalte conjugări s-a petrecut un continuu proces de migrație. Încă din epoca clasică sunt citate dublete, precum *pinsĕre – pinsāre*, „a măcina”, „a pisa” (› rom. [a] *pisa*).

Conjugarea I s-a dovedit a fi cea mai productivă în decursul întregii latinități, numărul verbelor sporind permanent. Este firesc faptul că limbile romanice au moştenit, fără excepție, această clasă de flexiune. În toate limbile romanice, cele mai numeroase verbe latine moştenite aparțin conjugării I. Şi în limba română – deşi, inițial, majoritatea verbelor latine moştenite aparținea conjugării a IV-a –, preponderente au devenit, în epoca modernă, verbele de conjugarea I.

2) de la conjugările a III-a şi a II-a la conjugarea a IV-a

Conjugarea a IV-a, cea mai nouă, a devenit şi ea, ca şi conjugarea I, productivă în limba latină, desigur în temeiul caracterului ei regulat. Ea s-a îmbogățit, încă din epoca arhaică, ulterior clasică, cu

verbele care aveau VT -*ĭ*-, trecute în mod firesc la clasa de flexiune având S_1 -*ī*-: *cupīre, morīre, parīre* etc. în loc de *cupĕre, mori, parĕre* etc.

3) transferuri reciproce (II → III şi III → II)

Acest tip de migraţie dublă s-a datorat faptului că, pentru vorbitorul obişnuit, ambele clase de flexiune posedau aceeaşi vocală specifică, având timbrul -*e*-, diferenţa fiind dată doar de cantitate: *habē-(re),* faţă de *dicĕ-(re).* Vorbitorii le-au putut inversa, din neatenţie sau din lipsă de educaţie şcolară şi cultură. Au apărut, astfel:

sapēre (› it. *sapere*, fr. *savoir*, catal., prov. *saber*), lat. cult. *sapĕre*

**cadēre* (› it. *cadere*, fr. *choir*, rom. *cădere*), lat. cult. *cadĕre*

**uolēre* (› fr. *vouloir*, rom. *vrere*), lat. cult. *uelle*

După cum s-a arătat, latina a atestat – cel puţin la nivelul oralităţii – o permanentă fluctuaţie între cele două clase de flexiune înrudite şi asemănătoare, fapt care a presupus „un considerabil efort de unificare". Practic, limbile romanice au tins să contopească, să suprapună verbele în -*ēre* şi -*ĕre* (cu precădere spaniola şi româna), dar în mod diferit: româna a avut (şi are, încă !) tendinţa de a trece la conjugarea a III-a aproape toate verbele de conjugarea a II-a din latină (*a rămâne*, în loc de *a rămânea*; *a ţine*, în loc de *a ţinea* [ieşit din uz], *a place*, în loc de *a plăcea* etc.), în vreme ce limbile iberice, spaniola şi portugheza în speţă, atestă tendinţa inversă, trecând la conjugarea în -*i*- verbe de conjugarea a III-a; totuşi, şi în limbile iberice numeroase verbe moştenite din latină trec de la conjugarea a II-a la a III-a.

CAPITOLUL IX

MORFOLOGIA VERBULUI (II)
FLEXIUNEA NOMALĂ (ACTIVĂ ŞI MEDIO-PASIVĂ)

A. *Flexiunea nomală completă*

INDICATIV PREZENT

ACTIV

	I	II	III		IV
1.	*dōnō*[*]	*suādeō*[**]	*uincō*[***]	*cupiō*[***]	*audiō*[****]
2.	*dōnās*	*suādēs*	*uincĭs*	*cupĭs*	*audīs*
3.	*dōnăt*	*suādĕt*	*uincĭt*	*cupĭt*	*audĭt*
1.	*dōnāmus*	*suādēmus*	*uincĭmus*	*cupĭmus*	*audīmus*
2.	*dōnātis*	*suādētis*	*uincĭtis*	*cupĭtis*	*audītis*
3.	*dōnant*	*suādent*	*uincunt*	*cupiunt*	*audiunt*
	[*]„dăruiesc”	[**]„sfătuiesc”	[***]„învîng”	[***]„doresc”	[****]„aud”

MEDIO-PASIV

	I	II	III		IV
1.	*dōnor*[*]	*suādeor*[**]	*uincor*[***]	*cupior*[***]	*audior*[****]
2.	*dōnāris*	*suādēris*	*uincĕris*	*cupĕris*	*audīris*
3.	*dōnātur*	*suādētur*	*uincĭtur*	*cupĭtur*	*audītur*
1.	*dōnāmur*	*suādēmur*	*uincĭmur*	*cupĭmur*	*audīmur*
2.	*dōnāmĭnī*	*suādēmĭnī*	*uincĭmĭnī*	*cupĭmĭnī*	*audīmĭnī*
3.	*dōnantur*	*suādentur*	*uincuntur*	*cupiuntur*	*audiuntur*
	[*]„eu sunt dăruit, -ă”	[**]„eu sunt sfătuit, -ă”	[***]„eu sunt învins, -ă”	[***]„eu sunt dorit, -ă”	[****]„eu sunt auzit, -ă”

INDICATIV IMPERFECT

ACTIV

	I	II	III		IV
1.	*dōnābam*[*]	*suādēbam*[**]	*uincēbam*[***]	*cupiēbam*[***]	*audiēbam*[****]
2.	*dōnābās*	*suādēbās*	*uincēbās*	*cupiēbās*	*audiēbas*
3.	*dōnābat*	*suādēbat*	*uincēbat*	*cupiēbat*	*audiēbat*
1.	*dōnābāmus*	*suādēbāmus*	*uincēbāmus*	*cupiēbāmus*	*audiēbāmus*

2. *dōnābātis*	*suādēbātis*	*uincēbātis*	*cupiēbātis*	*audiēbātis*
3. *dōnābant*	*suādēbant*	*uincēbant*	*cupiēbant*	*audiēbant*
*„eu dăruiam”	**„eu sfătuiam”	***„eu învingeam”	***„eu doream”	****„eu auzeam”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
1. *dōnābar**	*suādēbar***	*uincēbar****	*cupiēbar****	*audiēbar*****
2. *dōnābāris*	*suādēbāris*	*uincēbāris*	*cupiēbāris*	*audiēbāris*
3. *dōnābātur*	*suādēbātur*	*uincēbātur*	*cupiēbātur*	*audiēbātur*
1. *dōnābāmur*	*suādēbāmur*	*uincēbāmur*	*cupiēbāmur*	*audiēbāmur*
2. *dōnābāmĭnī*	*suādēbāmĭnī*	*uincēbāmĭnī*	*cupiēbāmĭnī*	*audiēbāmĭnī*
3. *dōnābantur*	*suādēbantur*	*uincēbantur*	*cupiēbantur*	*audiēbantur*
*„eu eram dăruit, -ă”	**„eu eram sfătuit, -ă”	***„eu eram învins, -ă”	***„eu eram dorit, -ă”	****„eu eram auzit, -ă”

INDICATIV VIITOR I

ACTIV

I	II	III		IV
1. *dōnābō**	*suādēbō***	*uincam****	*cupiam****	*audiam*****
2. *dōnābis*	*suādēbis*	*uincēs*	*cupiēs*	*audiēs*
3. *dōnābit*	*suādēbit*	*uincet*	*cupiet*	*audiet*
1. *dōnābĭmus*	*suādēbĭmus*	*uincēmus*	*cupiēmus*	*audiēmus*
2. *dōnābĭtis*	*suādēbĭtis*	*uincētis*	*cupiētis*	*audiētis*
3. *dōnābunt*	*suādēbunt*	*uincent*	*cupient*	*audient*
*„eu voi dărui”	**„eu voi sfătui”	***„eu voi învinge”	***„eu voi dori”	****„eu voi auzi”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
1. *dōnābor**	*suādēbor***	*uincar****	*cupiar****	*audiar*****
2. *dōnābĕris*	*suādēbĕris*	*uincēris*	*cupiēris*	*audiēris*
3. *dōnābĭtur*	*suādēbĭtur*	*uincētur*	*cupiētur*	*audiētur*
1. *dōnābĭmur*	*suādēbĭmur*	*uincēmur*	*cupiēmur*	*audiēmur*
2. *dōnābĭmĭnī*	*suādēbĭmĭnī*	*uincēmĭnī*	*cupiēmĭnī*	*audiēmĭnī*
3. *dōnābuntur*	*suādēbuntur*	*uincentur*	*cupientur*	*audientur*
*„eu voi fi dăruit, -ă”	**„eu voi fi sfătuit, -ă”	***„eu voi fi învins, -ă”	***„eu voi fi dorit, -ă”	****„eu voi fi auzit, -ă”

CONJUNCTIV PREZENT

ACTIV

I	II	III		IV
1. *dōnem*[*]	*suādeam*[**]	*uincam*[***]	*cupiam*[***]	*audiam*[****]
2. *dōnēs*	*suādeās*	*uincās*	*cupiās*	*audiās*
3. *dōnet*	*suādeat*	*uincat*	*cupiat*	*audiat*
1. *dōnēmus*	*suādeāmus*	*uincāmus*	*cupiāmus*	*audiāmus*
2. *dōnētis*	*suādeātis*	*uincātis*	*cupiātis*	*audiātis*
3. *dōnent*	*suādeant*	*uincant*	*cupiant*	*audiant*
[*]„eu să dăruiesc”	[**]„eu să sfătuiesc”	[***]„eu să înving”	[***]„eu să doresc”	[****]„eu să aud”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
1. *dōner*[*]	*suādear*[**]	*uincar*[***]	*cupiar*[***]	*audiar*[****]
2. *dōnēris*	*suādeāris*	*uincāris*	*cupiāris*	*audiāris*
3. *dōnētur*	*suādeātur*	*uincātur*	*cupiātur*	*audiātur*
1. *dōnēmur*	*suādeāmur*	*uincāmur*	*cupiāmur*	*audiāmur*
2. *dōnēmĭnī*	*suādeāmĭnī*	*uincāmĭnī*	*cupiāmĭnī*	*audiāmĭnī*
3. *dōnentur*	*suādeantur*	*uincantur*	*cupiantur*	*audiantur*
[*]„eu să fiu dăruit, -ă”	[**]„eu să fiu sfătuit, -ă”	[***]„eu să fiu învins, -ă”	[***]„eu să fiu dorit, -ă”	[****]„eu să fiu auzit, -ă”

CONJUNCTIV IMPERFECT

ACTIV

I	II	III		IV
1. *dōnārem*[*]	*suādērem*[**]	*uincĕrem*[***]	*cupĕrem*[***]	*audīrem*[****]
2. *dōnārēs*	*suādērēs*	*uincĕrēs*	*cupĕrēs*	*audīrēs*
3. *dōnāret*	*suādēret*	*uincĕret*	*cupĕret*	*audīret*
1. *dōnārēmus*	*suādērēmus*	*uincerēmus*	*cuperēmus*	*audīrēmus*
2. *dōnārētis*	*suādērētis*	*uincerētis*	*cuperētis*	*audīrētis*
3. *dōnārent*	*suādērent*	*uincĕrent*	*cupĕrent*	*audīrent*
[*]„eu aş dărui”	[**]„eu aş sfătui”	[***]„eu aş învinge”	[***]„eu aş dori”	[****]„eu aş auzi”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
1. *dōnārer*[*]	*suādērer*[**]	*uincĕrer*[***]	*cupĕrer*[***]	*audīrer*[****]
2. *dōnārēris*	*suādērēris*	*uincerēris*	*cuperēris*	*audīrēris*
3. *dōnārētur*	*suādērētur*	*uincerētur*	*cuperētur*	*audīrētur*
1. *dōnārēmur*	*suādērēmur*	*uincerēmur*	*cuperēmur*	*audīrēmur*
2. *dōnārēmĭnī*	*suādērēmĭnī*	*uincerēmĭnī*	*cuperēmĭnī*	*audīrēmĭnī*
3. *dōnārentur*	*suādērentur*	*uincerentur*	*cuperentur*	*audīrentur*
[*]„eu aş fi rugat, -ă”	[**]„eu aş fi sfătuit, -ă”	[***]„eu aş fi învins, -ă”	[***]„eu aş fi dorit, -ă”	[****]„eu aş fi auzit, -ă”

IMPERATIV PREZENT

ACTIV

I	II	III		IV
2. *dōnā*[*]	*suādē*[**]	*uince*[***]	*cupe*[***]	*audī*[****]
2. *dōnāte*	*suādēte*	*uincĭte*	*cupĭte*	*audīte*
[*]„dăruieşte”	[**]„sfătuieşte”	[***]„învinge”	[***]„doreşte”	[****]„auzi”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
2. *dōnāre*[*]	*suādēre*[**]	*uincĕre*[***]	*cupĕre*[***]	*audīre*[****]
2. *dōnāmĭnī*	*suādēmĭnī*	*uincĭmĭnī*	*cupĭmĭnī*	*audīmĭnī*
[*]„fii dăruit, -ă”	[**]„fii sfătuit, -ă”	[***]„fii învins, -ă”	[***]„fii dorit, -ă”	[****]„fii auzit, -ă”

IMPERATIV VIITOR

ACTIV

I	II	III		IV
2. *dōnātō*[*]	*suādētō*[**]	*uincĭtō*[***]	*cupĭtō*[***]	*audītō*[****]
3. *dōnātō*	*suādētō*	*uincĭtō*	*cupĭtō*	*audītō*
2. *dōnātōte*	*suādētōte*	*uincĭtōte*	*cupĭtōte*	*audītōte*
3. *dōnantō*	*suādentō*	*uincuntō*	*cupiuntō*	*audiuntō*
[*]„să dăruieşti”	[**]„să sfătuieşti”	[***]„să învingi”	[***]„să doreşti”	[****]„să auzi”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
2. *dōnātor*[*]	*suādētor*[**]	*uincĭtor*[***]	*cupĭtor*[***]	*audītor*[****]
3. *dōnātor*	*suādētor*	*uincĭtor*	*cupĭtor*	*audītor*
2. -	-	-	-	-
3. *dōnantor*	*suādentor*	*uincuntor*	*cupiuntor*	*audiuntor*
[*]„să fii dăruit, -ă”	[**]„să fii sfătuit, -ă”	[***]„să fii învins, -ă”	[***]„să fii dorit, -ă”	[****]„să fii auzit, -ă”

INFINITIV PREZENT

ACTIV

I	II	III		IV
dōnāre[*]	*suādēre*[**]	*uincĕre*[***]	*cupĕre*[***]	*audīre*[****]
[*]„a dărui”	[**]„a sfătui”	[***]„a învinge”	[***]„a dori”	[****]„a auzi”

MEDIO-PASIV

dōnārī[*]	*suādērī*[**]	*uincī*[***]	*cupī*[***]	*audīrī*[****]
[*]„a fi dăruit”	[**]„a fi sfătuit”	[***]„a fi învins”	[***]„a fi dorit”	[****]„a fi auzit”

PARTICIPIUL PREZENT

ACTIV

I	II	III		IV
N *dōnans*[*]	*suādens*[**]	*uincens*[***]	*cupiens*[***]	*audiens*[****]
G *dōnantis*	*suādentis*	*uincentis*	*cupientis*	*audientis*
[*]„care dăruieşte”, „dăruind”	[**]„care sfătuieşte”, „sfătuind”	[***]„care învinge”, „învingând”	[***]„care doreşte”, „dorind”	[****]„care aude”, „auzind”

GERUNZIUL

ACTIV

I	II	III		IV
N -	-	-	-	-
G *dōnandī*[*]	*suādendī*[**]	*uincendī*[***]	*cupiendī*[***]	*audiendī*[****]
D ABL *dōnandō*	*suādendō*	*uincendō*	*cupiendō*	*audiendō*
AC *ad dōnandum*	*ad suādendum*	*ad uincendum*	*ad cupiendum*	*ad audiendum*
[*]„de a dărui”	[**]„de a sfătui”	[***]„de a învinge”	[***]„de a dori”	[****]„de a auzi”

GERUNDIVUL
(PARTICIPIUL VIITOR PASIV)

I	II	III	III	IV
dōnandus, -a,-um[*]	*suādendus, -a,-um*[**]	*uincendus, -a,-um*[***]	*cupiendus, -a,-um*[***]	*audiendus, -a,-um*[****]
[*]„care trebuie dăruit, -ă”	[**]„care trebuie sfătuit, -ă”	[***]„care trebuie învins, -ă”	[***]„care trebuie dorit, -ă”	[****]„care trebuie auzit, -ă”

SUPINUL

	I	II	III	III	IV
AC	*dōnātum*[*]	*suāsum*[**]	*uictum*[***]	*cupītum*[***]	*audītum*[****]
ABL	*dōnātū*	*suāsū*	*uictū*	*cupītū*	*audītū*
	[*]„pentru a dărui” (AC), „de dăruit” (ABL)	[**]„pentru a sfătui” (AC), „de sfătuit” (ABL)	[***]„pentru a învinge” (AC), „de învins” (ABL)	[***]„pentru a dori” (AC), „de dorit” (ABL)	[****]„pentru a auzi”, „de auzit” (ABL)

PARTICIPIUL VIITOR

ACTIV

I	II	III	III	IV
dōnātūrus, -a,-um[*]	*suāsūrus, -a,-um*[**]	*uictūrus, -a,-um*[***]	*cupītūrus, -a,-um*[***]	*audītūrus, -a,-um*[****]
[*]„care va dărui”	[**]„care va sfătui”	[***]„care va învinge”	[***]„care va dori”	[****]„care va auzi”

INFINITIV VIITOR

ACTIV

I		II		III		IV	
dōnātūrum	*esse*[*]	*suāsūrum*	*esse*[**]	*uictūrum*	*esse*[***]	*cupītūrum*	*esse*[****]
dōnātūram		*suāsūram*		*uictūram*		*audītūram*	
dōnātūrum		*suāsūrum*		*uictūrum*		*audītūrum*	

[*]„că va dărui” [**]„că va sfătui” [***]„că va învinge” [***]„că va dori” [****]„că va auzi”

MEDIO-PASIV

I	II	III	III	IV
dōnātum īrī[*]	*suāsum īrī*[**]	*uictum īrī*[***]	*cupītum īrī*[***]	*audītum īrī*[****]
[*]„că va fi dăruit, -ă”	[**]„că va fi sfătuit, -ă”	[***]„că va fi învins, -ă”	[***]„că va fi dorit, -ă”	[****]„că va fi auzit, -ă”

PARTICIPIUL PERFECT

MEDIO-PASIV

I	II	III	III	IV
dōnātus,-a, -um[*]	*suāsus,-a, -um*[**]	*uictus*, *-a,-um*[***]	*cupītus*, *-a,-um*[***]	*audītus*, *-a,-um*[****]
[*]„dăruit, -ă”	[**]„sfătuit, -ă”	[***]„învins, -ă”	[***]„dorit, -ă”	[****]„auzit, -ă”

INDICATIVUL PERFECT

ACTIV

I	II	III	III	IV
1. *dōnāuī*[*]	*suāsī*[**]	*uīcī*[***]	*cupī(u)ī*[***]	*audīuī*[****]
2. *dōnāuistī*	*suāsistī*	*uīcistī*	*cupī(u)istī*	*audīuistī*
3. *dōnāuit*	*suāsit*	*uīcit*	*cupī(u)it*	*audīuit*
1. *dōnāuĭmus*	*suāsĭmus*	*uīcĭmus*	*cupī(u)ĭmus*	*audīuĭmus*
2. *dōnāuistis*	*suāsistis*	*uīcistis*	*cupī(u)istis*	*audīuistis*
3. *dōnāuērunt (-ēre)*	*suāsērunt (-ēre)*	*uīcērunt (-ēre)*	*cupī(u)ērunt (-ēre)*	*audīuērunt (-ēre)*
[*]„eu am dăruit”	[**]„eu am sfătuit”	[***]„eu am învins”	[***]„eu am dorit”	[****]„eu am auzit”

MEDIO-PASIV

I	III	IV	
dōnātus,-a,-um	*uictus,-a,-um*	*audītus,-a,-um*	1. *sum*
II	III		2. *es*
suāsus,-a,-um	*cupītus,-a,-um*		3. *est*

„eu am fost dăruit,-ă / sfătuit,-ă / învins,-ă / dorit,-ă / auzit,-ă”
„tu ai fost /…/”

I	III	IV	
dōnātī,-ae,-a	*uictī,-ae,-a*	*audītī,-ae,-a*	1. *sumus*
II	III		2. *estis*
suāsī,-ae,-a	*cupītī,-ae,-a*		3. *sunt*

„noi am fost dăruiți,-te / sfătuiți,-te / învinşi,-se / doriți,-te / auziți,-te”
„voi ați fost /…/”

INDICATIVUL MAI-MULT-CA-PERFECT

ACTIV

	I	II	III	IV
1.	*dōnāuĕram*[*]	*suāsĕram*[**]	*uīcĕram*[***]	*cupī(u)ĕram*[***]	*audīuĕram*[****]
2.	*dōnāuĕrās*	*suāsĕrās*	*uīcĕrās*	*cupī(u)ĕras*	*audīuĕrās*
3.	*dōnāuĕrat*	*suāsĕrat*	*uīcĕrat*	*cupī(u)ĕrat*	*audīuĕrat*
1.	*dōnāuĕrāmus*	*suāsĕrāmus*	*uīcĕrāmus*	*cupī(u)ĕrāmus*	*audīuĕrāmus*
2.	*dōnāuĕrātis*	*suāsĕrātis*	*uīcĕrātis*	*cupī(u)ĕrātis*	*audīuĕrātis*
3.	*dōnāuĕrant*	*suāsĕrant*	*uīcĕrant*	*cupī(u)ĕrant*	*audīuĕrant*
[*]„eu dăruisem”	[**]„eu sfătuisem”	[***]„eu învinsesem”	[***]„eu dorisem”	[****]„eu auzisem”

MEDIO-PASIV

I	III	IV	
dōnātus,-a,-um	*uictus,-a,-um*	*audītus,-a,-um*	1.*eram*
II	III		2. *erās*
suāsus,-a,-um	*cupītus,-a,-um*		3. *erat*

„eu fusesem dăruit,-ă / sfătuit,-ă / învins,-ă / dorit,-ă / auzit,-ă”
„tu fuseseşi /…/”

I	III	IV	
dōnātī,-ae,-a	*uictī,-ae,-a*	*audītī,-ae,-a*	1. *erāmus*
II	III		2. *erātis*
suāsī,-ae,-a	*cupītī,-ae,-a*		3. *erant*

„noi fuseserăm dăruiți,-te / sfătuiți,-te / învinşi,-se / doriți,-te / auziți,-te”
„voi fuseserăți /…/”

INDICATIV VIITOR ANTERIOR (II)

ACTIV

I	II	III	III	IV
1. *dōnāuĕro*[*]	*suāsĕro*[**]	*uīcĕro*[***]	*cupi(u)ĕro*[***]	*audīuĕro*[****]
2. *dōnāuĕris*	*suāsĕris*	*uīcĕris*	*cupi(u)ĕris*	*audīuĕris*
3. *dōnāuĕrit*	*suāsĕrit*	*uīcĕrit*	*cupi(u)ĕrit*	*audīuĕrit*
1. *dōnāuerĭmus*	*suāserĭmus*	*uīcerĭmus*	*cupi(u)erĭmus*	*audīuerĭmus*
2. *dōnāuerĭtis*	*suāserĭtis*	*uīcerĭtis*	*cupi(u)erĭtis*	*audīuerĭtis*
3. *dōnāuĕrint*	*suāsĕrint*	*uīcĕrint*	*cupi(u)ĕrint*	*audīuĕrint*
[*]„eu voi fi dăruit”	[**]„eu voi fi sfătuit”	[***]„eu voi fi învins”	[***]„eu voi fi dorit”	[****]„eu voi fi auzit”

MEDIO-PASIV

I	III	IV	
dōnātus,-a,-um	*uictus,-a,-um*	*audītus,-a,-um*	1. *ero*
II	III		2. *eris*
suāsus,-a,-um	*cupītus,-a,-um*		3. *erit*

„eu voi fi fost dăruit,-ă / sfătuit,-ă / învins,-ă / dorit,-ă / auzit,-ă”
„tu vei fi fost /…/”

I	III	IV	
dōnātī,-ae,-a	*uictī,-ae,-a*	*audītī,-ae,-a*	1. *erĭmus*
II	III		2. *erĭtis*
suāsī,-ae,-a	*cupītī,-ae,-a*		3. *erunt*

„noi vom fi fost dăruiți,-te / sfătuiți,-te / învinși,-se / doriți,-te / auziți,-te”
„voi veți fi fost /…/”

CONJUNCTIVUL PERFECT

ACTIV

I	II	III	III	IV
1. *dōnāuĕrim*[*]	*suāsĕrim*[**]	*uīcĕrim*[***]	*cupi(u)ĕrim*[***]	*audīuĕrim*[****]
2. *dōnāuĕris*	*suāsĕris*	*uīcĕris*	*cupi(u)ĕris*	*audīuĕris*
3. *dōnāuĕrit*	*suāsĕrit*	*uīcĕrit*	*cupi(u)ĕrit*	*audīuĕrit*
1. *dōnāuerĭmus*	*suāserĭmus*	*uīcerĭmus*	*cupi(u)erĭmus*	*audīuerĭmus*
2. *dōnāuerĭtis*	*suāserĭtis*	*uīcerĭtis*	*cupi(u)erĭtis*	*audīuerĭtis*
3. *dōnāuĕrint*	*suāsĕrint*	*uīcĕrint*	*cupi(u)ĕrint*	*audīuĕrint*
[*]„eu să fi dăruit”	[**]„eu să fi sfătuit”	[***]„eu să fi învins”	[***]„eu să fi dorit”	[****]„eu să fi auzit”

MEDIO-PASIV

I	III	IV	
dōnātus,-a,-um	*uictus,-a,-um*	*audītus,-a,-um*	1. *sim*
II	III		2. *sīs*
suāsus,-a,-um	*cupītus,-a,-um*		3. *sit*

„eu să fi fost dăruit,-ă / sfătuit,-ă / învins,-ă / dorit,-ă / auzit,-ă”
„tu să fi fost /…/”

I	III	IV	
dōnātī,-ae,-a	*uictī,-ae,-a*	*audītī,-ae,-a*	1. *sīmus*
II	III		2. *sītis*
suāsī,-ae,-a	*cupītī,-ae,-a*		3. *sint*

„noi să fi fost dăruiți,-te / sfătuiți,-te / învinşi,-se / doriți,-te / auziți,-te”
„voi să fi fost /…/”

CONJUNCTIVUL MAI-MULT-CA-PERFECT

ACTIV

	I	II		III	IV
1.	*dōnāuissem**	*suāsissem***	*uīcissem****	*cupi(u)issem****	*audīuissem*****
2.	*dōnāuissēs*	*suāsissēs*	*uīcissēs*	*cupi(u)issēs*	*audīuissēs*
3.	*dōnāuisset*	*suāsisset*	*uīcisset*	*cupi(u)isset*	*audīuisset*
1.	*dōnāuissēmus*	*suāsissēmus*	*uīcissēmus*	*cupi(u)issēmus*	*audīuissēmus*
2.	*dōnāuissētis*	*suāsissētis*	*uīcissētis*	*cupi(u)issētis*	*audīuissētis*
3.	*dōnāuissent*	*suāsissent*	*uīcissent*	*cupi(u)issent*	*audīuissent*

*„eu aş fi dăruit” **„eu aş fi sfătuit” ***„eu aş fi învins” ***„eu aş fi dorit” ****„eu aş fi auzit”

MEDIO-PASIV

I	III	IV	
dōnātus,-a,-um	*uictus,-a,-um*	*audītus,-a,-um*	1. *essem*
II	III		2. *essēs*
suāsus,-a,-um	*cupītus,-a,-um*		3. *esset*

„eu aş fi fost dăruit,-ă / sfătuit,-ă / învins,-ă / dorit,-ă / auzit,-ă”
„tu ai fi fost /…/”

I	III	IV	
dōnātī,-ae,-a	*uictī,-ae,-a*	*audītī,-ae,-a*	1. *essēmus*
II	III		2. *essētis*
suāsī,-ae,-a	*cupītī,-ae,-a*		3. *essent*

„noi am fi fost dăruiți,-te / sfătuiți,-te / învinși,-se / doriți,-te / auziți,-te”
„voi ați fi fost /…/”

INFINITIV PERFECT

ACTIV

I	II	III	III	IV
dōnāuisse[*]	*suāsisse*[**]	*uīcisse*[***]	*cupi(u)isse*[***]	*audīuisse*[****]
[*]„că a dăruit”	[**]„că a sfătuit”	[***]„că a învins”	[***]„că a dorit”	[****]„că a auzit”

MEDIO-PASIV

I		I	
dōnātum,-am,-um[*]		*dōnātōs,-ās,-a*[*]	
II		II	
suāsum,-am,-um[**]		*suāsōs,-ās,-a*[**]	
III		III	
uictum,-am,-um[***]	*esse*	*uictōs,-ās,-a*[***]	*esse*
III		III	
cupītum,-am,-um[***]		*cupītōs,-ās,-a*[***]	
IV		IV	
audītum,-am,-um[****]		*audītōs,-ās,-a*[****]	

[*]„că a fost dăruit,-ă”
[**]„că a fost sfătuit,-a”
[***]„că a fost învins,-ă”
[***]„că a fost dorit,-ă”
[****]„că a fost auzit,-ă”

[*]„că au fost dăruiți,-te”
[**]„că au fost sfătuiți,-te”
[***]„că au fost învinși,-se”
[***]„că au fost doriți,-te”
[****]„că au fost auziți,-te”

B. ***Flexiunea nomală deponentă (medie)***[*]

INDICATIV PREZENT

I	II	III		IV
1. *uēnor*[*]	*uereor*[**]	*fungor*[***]	*patior*[***]	*partior*[****]
2. *uēnāris*	*uerēris*	*fungĕris*	*patĕris*	*partīris*
[*]„eu vânez”	[**]„eu respect”	[***]„eu îndeplinesc”	[***]„eu sufăr”	[****]„eu împart”

INDICATIV IMPERFECT

I	II	III		IV
1. *uēnābar*[*]	*uerēbar*[**]	*fungēbar*[***]	*patiēbar*[***]	*partiēbar*[****]
2. *uēnābāris*	*uerēbāris*	*fungēbāris*	*patiēbāris*	*partiēbāris*
[*]„eu vânam”	[**]„eu respectam”	[***]„eu îndeplineam”	[***]„eu sufeream”	[****]„eu împărțeam”

INDICATIV VIITOR I

I	II	III		IV
1. *uēnābor*[*]	*uerēbor*[**]	*fungar*[***]	*patiar*[***]	*partiar*[****]
2. *uēnāberis*	*uerēberis*	*fungēris*	*patiēris*	*partiēris*
[*]„eu voi vâna”	[**]„eu voi respecta”	[***]„eu voi suferi”	[***]„eu voi îndeplini”	[****]„eu voi împărți”

INDICATIV PERFECT

I	II	III		IV
1. *uēnātus, -a,-um sum*[*]	*ueritus, -a,-um sum*[**]	*functus, -a,-um sum*[***]	*passus, -a,-um sum*[***]	*partītus, -a,-um sum*[****]
2. *uēnātus, -a,-um es*	*ueritus, -a,-um es*	*functus, -a,-um es*	*passus, -a,-um es*	*partītus, -a,-um es*
[*]„eu am vânat”	[**]„eu am respectat”	[***]„eu am îndeplinit”	[***]„eu am suferit”	[****]„eu am împărțit”

[*] La modurile personale sunt indicate mai jos numai primele două persoane gramaticale de la singular (respectiv, una singură la imperativ).

INDICATIV MAI-MULT-CA-PERFECT

I	II	III		IV
1. *uēnātus,*	*ueritus,*	*functus,*	*passus,*	*partītus,*
-a,-um eram[*]	*-a,-um eram*[**]	*-a,-um eram*[***]	*-a,-um eram*[***]	*-a,-um eram*[****]
2. *uēnātus*,	*ueritus,*	*functus,*	*passus,*	*partītus,*
-a,-um erās	*-a,-um erās*	*-a,-um erās*	*-a,-um erās*	*-a,-um erās*
[*]„eu vânasem”	[**]„eu respectasem”	[***]„eu îndeplinisem”	[***]„eu suferisem”	[****]„eu împărțisem”

INDICATIV VIITOR ANTERIOR (II)

I	II	III		IV
1. *uēnātus,*	*ueritus,*	*functus,*	*passus,*	*partītus,*
-a,-um ero[*]	*-a,-um ero*[**]	*-a,-um ero*[***]	*-a,-um ero*[***]	*-a,-um ero*[****]
2. *uēnātus,*	*ueritus,*	*functus,*	*passus,*	*partītus,*
-a,-um eris	*-a,-um eris*	*-a,-um eris*	*-a,-um eris*	*-a,-um eris*
[*]„eu voi fi vânat”	[**]„eu voi fi respectat”	[***]„eu voi fi îndeplinit”	[***]„eu voi fi suferit”	[****]„eu voi fi împărțit”

CONJUNCTIV PREZENT

I	II	III		IV
1. *uēner*[*]	*uerear*[**]	*fungar*[***]	*patiar*[***]	*partiar*[****]
2. *uēnēris*	*uereāris*	*fungāris*	*patiāris*	*partiāris*
[*]„să vânez”	[**]„să respect”	[***]„să îndeplinesc”	[***]„să sufăr”	[****]„să împart”

CONJUNCTIV IMPERFECT

I	II	III		IV
1. *uēnārer*[*]	*uerērer*[**]	*fungĕrer*[***]	*patĕrer*[***]	*partīrer*[****]
2. *uēnārēris*	*uerērēris*	*fungerēris*	*paterēris*	*partīrēris*
[*]„eu aș vâna”	[**]„eu aș respecta”	[***]„eu aș îndeplini”	[***]„eu aș suferi”	[****]„eu aș împărți”

CONJUNCTIV PERFECT

I	II	III		IV
1. *uēnātus, -a,-um sim*[*]	*ueritus, -a,-um sim*[**]	*functus, -a,-um sim*[***]	*passus, -a,-um sim*[***]	*partītus, -a,-um sim*[****]
2. *uēnātus, -a,-um sīs*	*ueritus, -a,-um sīs*	*functus, -a,-um sīs*	*passus, -a,-um sīs*	*partītus, -a,-um sīs*
[*]„eu să fi vânat”	[**]„eu să fi respectat”	[***]„eu să fi îndeplinit”	[***]„eu să fi suferit”	[****]„eu să fi împărțit”

CONJUNCTIV MAI-MULT-CA-PERFECT

I	II	III		IV
1. *uēnātus, -a,-um essem*[*]	*ueritus,-a,-um essem*[**]	*functus, -a,-um essem*[***]	*passus, -a,-um essem*[***]	*partītus,-a,-um essem*[****]
2. *uēnātus, -a,-um essēs*	*ueritus, -a,-um essēs*	*functus, -a,-um essēs*	*passus, -a,-um essēs*	*partītus, -a,-um essēs*
[*]„eu aş fi vânat”	[**]„eu aş fi respectat”	[***]„eu aş fi îndeplinit”	[***]„eu aş fi suferit”	[****]„eu aş fi împărțit”

IMPERATIV PREZENT

I	II	III		IV
1. *uēnāre*[*]	*uerēre*[**]	*fungĕre*[***]	*patĕre*[***]	*partīre*[****]
[*]„vânează”	[**]„respectă”	[***]„îndeplineşte”	[***]„suferă”	[****]„împarte”

IMPERATIV VIITOR

I	II	III		IV
1. *uēnātor*[*]	*uerētor*[**]	*fungĭtor*[***]	*patĭtor*[***]	*partītor*[****]
[*]„să vânezi”	[**]„să respecți”	[***]„să îndeplineşti”	[***]„să suferi”	[****]„să împarți”

SUPIN

I	II	III		IV
AC *uēnātum*[*]	*ueritum*[**]	*functum*[***]	*passum*[***]	*partitum*[****]
ABL *uēnātū*	*ueritū*	*functū*	*passū*	*partītū*
[*]„pentru a vâna”	[**]„pentru a respecta”	[***]„pentru a îndeplini”	[***]„pentru a suferi”	[****]„pentru a împărți”

INFINITIV PREZENT

I	II	III		IV
uēnārī[*]	*uerērī*[**]	*fungī*[***]	*patī*[***]	*partīrī*[****]
[*]„a vâna”	[**]„a respecta”	[***]„a îndeplini”	[***]„a suferi”	[****]„a împărți”

INFINITIV PERFECT

I	II	III		IV
uēnātum,-am, -um esse[*]	*ueritum,-am, -um esse*[**]	*functum,-am, -um esse*[***]	*passum,-am, -um esse*[***]	*partītum,-am, -um esse*[****]
[*]„că a vânat”, „a fi vânat”	[**]„că a respectat”, „a fi respectat”	[***]„că a îndeplinit”, „a fi îndeplinit”	[***]„că a suferit”, „a fi suferit”	[****]„că a împărțit”, „a fi împărțit”

INFINITIV VIITOR

I	II	III		IV
uēnātūrum,-am, -um esse[*]	*ueritūrum,-am -um esse*[**]	*functūrum,-am -um esse*[***]	*passūrum,-am, -um esse*[***]	*partītūrum,-am, -um esse*[****]
[*]„că va vâna”	[**]„că va respecta”	[***]„că va îndeplini”	[***]„că va suferi”	[****]„că va împărți”

GERUNZIU

I	II	III		IV
G *uēnandī*[*]	*uerendī*[**]	*fungendī*[***]	*patiendī*[***]	*partiendī*[****]
[*]„de a vâna”	[**]„de a respecta”	[***]„de a îndeplini”	[***]„de a suferi”	[****]„de a împărți”

GERUNDIV (PARTICIPIU VIITOR PASIV)

I	II	III		IV
uēnandus, -a,-um[*]	*uerendus, -a,-um*[**]	*fungendus, -a,-um*[***]	*patiendus, -a,-um*[***]	*partiendus, -a,-um*[****]
[*]„care trebuie vânat,-ă”	[**]„care trebuie respectat,-ă”	[***]„care trebuie îndeplinit,-ă”	[***]„care trebuie suferit,-ă”	[****]„care trebuie împărțit,-ă”

PARTICIPIU PREZENT

	I	II	III		IV
N	*uēnans*[*]	*uerens*[**]	*fungens*[***]	*patiens*[***]	*partiens*[****]
G	*uēnantis*	*uerentis*	*fungentis*	*patientis*	*partientis*
	[*]„care vânează”	[**]„care respectă”	[***]„care îndeplineşte”	[***]„care suferă”	[****]„care împarte”

PARTICIPIU PERFECT

I	II	III		IV
uēnātus, -a,-um[*]	*ueritus, -a,-um*[**]	*functus, -a,-um*[***]	*passus, -a,-um*[***]	*partītus, -a,-um*[****]
[*]„vânând”, „care a vânat”	[**]„respectând”, „care a respectat”	[***]„îndeplinind”, „care a îndeplinit”	[***]„suferind”, „care a suferit”	[****]„împărţind”, „care a împărţit”

PARTICIPIU VIITOR

I	II	III		IV
uēnātūrus, -a,-um[*]	*ueritūrus, -a,-um*[**]	*functūrus, -a,-um*[***]	*passūrus, -a,-um*[***]	*partītūrus, -a,-um*[****]
[*]„care va vâna”	[**]„care va respecta”	[***]„care va îndeplini”	[***]„care va suferi”	[****]„care va împărţi”

CAPITOLUL X

MORFOLOGIA VERBULUI (III). FLEXIUNEA ANOMALĂ

Gramaticii latini ai epocii imperiale au denumit prin sintagma *uerba anōmăla* acel grup de verbe a căror flexiune se îndepărta cu totul de paradigmele ce constituiau structuri relativ fixe, previzibile, uşor de utilizat la nivelul oralităţii, în sfârşit uşor de învăţat şi de reţinut chiar şi de către persoane care nu erau nativ latinofone. Prin urmare, cauza fundamentală a comportamentului morfologic diferit al verbelor anomale în raport cu restul imensei majorităţi a verbelor latine a reprezentat-o vechimea, altfel spus **caracterul arhaic**, de sorginte IE, al formelor anomale conservate în latină.

În ce a constat acest caracter arhaic al verbelor anomale? Răspunzând pe scurt, am putea să îl definim ca pe o sumă de trăsături particulare constând din conservarea, parţială de la un verb la altul, a specificului flexiunii de tip IE în materie verbală. Menţionăm, dintre toate aceste trăsături generale, următoarele:

1) moştenirea sistemului IE de formare supletivă a temelor (de la radicale diferite): *es-, s- vs. fu-; fer- vs. tul-*.

2) atematismul, respectiv formarea unor moduri şi timpuri fără vocala tematică (*-o-*/*-e-*), prin ataşarea desinenţelor direct la radical: *es-t; uul-t; fer-s* etc.

3) apofonia radicalului în cadrul flexiunii la acelaşi mod şi timp: *s-um, s-unt* faţă de *es, es-t* etc.; *uŏl-o* faţă de *u-ī-s* etc.

4) moduri IE (în speţă, optativul) incorporate în alte moduri (aici, conjunctivul): *s-i-m, uĕl-i-m* etc.

În cele ce urmează, vom prezenta flexiunea completă a verbelor anomale din limba latină, flexiune în cadrele căreia am inclus şi un grup aparte, şi el vechi în limbă, reprezentat de **anomalele cu flexiune incompletă** sau – cum sunt mai curând cunoscute – **defectivă**, ale căror caracteristici le vom expune după prezentarea **anomalelor propriu-zise**.

A. *Anomale propriu-zise*

1. **SUM, ESSE, FUI**

DERIVATELE ŞI COMPUSELE SALE

Prezentare

1. La *indicativ prezent* se utilizau ambele grade apofonice ale radicalului (*-e-* şi Ø): **ĕs-*/**s-*, respectiv gradul normal (sau „plin") pentru singular, Ø pentru plural (cu inversare la persoana a II-a plural: *es-tis*, analogic după *es*, şi la persoana I, *s-um* în loc de **es-mi*).

2. La *conjunctiv imperfect, imperativ prezent, imperativ viitor* şi *infinitiv prezent*, radicalul **ĕs-* se conservă nemodificat, deoarece fie este urmat de o consoană (*-s-* sau *-t-*), care îi păstrează forma, fie nu este urmat de niciun alt sunet şi, prin urmare, rămâne, de asemenea, nemodificat.

3. Auxiliarul latin *nu posedă*: *participiu prezent, participiu viitor pasiv (gerundiv), gerunziu, supin*. De asemenea, este un verb defectiv (cu flexiune incompletă) şi pentru că *nu posedă diateza medio-pasivă*: în consecinţă, *nu posedă* nici *participiu perfect pasiv*. Totuşi, de la R **bhū-*, latina a creat analogic, în pofida absenţei supinului, un *participiu viitor activ*, cu sufixul modal-temporal *-ūr-: fū-t-ūr-us* (3). La *infinitiv viitor activ*, *futurum esse* este substituibil, încă din latina arhaică, prin forma sintetică *fore*, având acelaşi înţeles.

PARADIGMA LUI *ESSE*	MODUL				
	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV	PARTICIPIU
TIMPUL					
PREZENT	1. *sum* 2. *es* 3. *est* 1. *sumus* 2. *estis* 3. *sunt*	*sim* *sīs* *sit* *sīmus* *sītis* *sint*	*es* *este*	*esse*	

PARADIGMA LUI *ESSE*	MODUL				
	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV	PARTICIPIU
TIMPUL					
IMPERFECT	1. *eram* 2. *erās* 3. *erat* 1. *erāmus* 2. *erātis* 3. *erant*	*esssem* *essēs* *esset* *essēmus* *essētis* *essent*			
VIITOR I	1. *ero* 2. *eris* 3. *erit* 1. *erimus* 2. *eritis* 3. *erunt*		*estō* *estō* *estōte* *suntō*	*futūrum* *futūram* *futurum* } *esse*	*futūrus* *futūra* *futūrum*
PERFECT	1. *fuī* 2. *fuistī* 3. *fuit* 1. *fuimus* 2. *fuistis* 3. *fuērunt* (*fuēre*)	*fuĕrim* *fuĕris* *fuĕrit* *fuerĭmus* *fuerĭtis* *fuĕrint*		*fuisse*	
M.M.C.P.	1. *fuĕram* 2. *fuĕrās* 3. *fuĕrat* 1. *fuerā-mus* 2. *fuerātis* 3. *fuĕrant*	*fuissem* *fuissēs* *fuisset* *fuissēmus* *fuissētis* *fuissent*			
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *fuĕro* 2. *fuĕris* 3. *fuĕrit* 1. *fuerĭ-mus* 2. *fuerĭtis* 3. *fuĕrint*				

DERIVATELE ŞI COMPUSELE LUI *ESSE*. Singurul auxiliar din limba latină posedă o serie destul de numeroasă de derivate, formate pornind de la baza *esse* prin adăugarea unui prefix (sau preverb), la origine o prepoziție. Prefixarea lui *esse* a condus la apariția anumitor modificări semantice ale verbelor derivate în raport cu cel de bază:

absum, abesse, āfuī, „a fi departe”, „a lipsi”, „a fi absent”;

adsum, adesse, adfuī (affuī), „a fi de față”, „a fi prezent”, „a lua parte la”, „a asista”, „a ajuta”;

dēsum, dē(e)sse, dēfuī, „a lipsi”;

insum, inesse, infuī (perfect rar uzitat), „a fi în / pe “, „a se afla”, „a exista”;

intersum, interesse, interfuī, „a fi între”, „a fi la mijloc”; „a fi deosebire”, „a se deosebi”; „a fi de față / prezent”;

obsum, obesse, obfuī (offuī), „a sta în cale”; „a face rău”, „a dăuna”;

praesum, praeesse, praefuī, „a fi în fruntea”, „a comanda”, „a conduce”;

subsum, subesse, subfuī (*suffuī*: perfectul este rar utilizat), „a fi / a sta dedesubt”, „a fi aproape”; „a fi la bază”, „a fi ascuns”;

supersum, superesse, superfuī, „a mai rămâne”, „a mai fi”; „a supraviețui”; „a fi din belșug”, „a prisosi”;

Derivatele lui *esse* se conjugă precum verbul-bază, forma prefixului rămânând neschimbată. În plus față de *esse, abesse* şi *praeesse* sunt singurele derivate care posedă participiu prezent: *absens,-entis* şi *praesens,-entis*.

Am lăsat de o parte un singur derivat cu prefix care prezintă neregularități, de ordin fonetic, în conjugare: *prōsum, prōdesse, prōfuī*, „a fi de folos”, „a fi bun la”, „a servi”, „a folosi”. Prefixul reprezenta, la origine, prepoziția *prod*, forma veche a lui *prō*: *-d* final a continuat să se păstreze, din motive eufonice, înaintea formelor lui *esse* care începeau cu o vocală, dar a dispărut înaintea formelor începând cu o consoană. A se compara:

prōdes	cu	*prōsum*
prōdest		*prōsŭmus*
prōdestis		*prōsunt*
prōderam etc.		*prōsim* etc.

Unicul verb compus al lui *esse* este *possum, posse, potuī*, „a putea”, „a fi în stare”. Verbul-bază a intrat, în epoca formării limbii latine, în compunere cu adjectivul *potis,-e*, „puternic”, „capabil”, „în stare”, adjectiv care, de altfel, a continuat să fie uzual în limbă şi după crearea verbului *posse*. În conjugarea verbului *posse* (provenit din forma arhaică *potesse*, atestată încă la Plautus), consoana radicală finală *-t-* a adjectivului (*pot-*) se menține înaintea formelor care încep

cu o vocală, în schimb, înaintea formelor care încep cu -*s*- ale lui *esse* se produce asimilarea lui -*t*- la -*s*-, ca urmare a contactului fonetic direct. Iată paradigma:

TIMPUL / MODUL	INDICATIV		CONJUNCTIV		INFINITIV
PREZENT	1. *possum* 2. *potes* 3. *potest*	*possŭmus* *potestis* *possunt*	*possim* *possīs* *possit*	*possīmus* *possītis* *possint*	*posse*
IMPERFECT	1. *potĕram* 2. *potĕrās* 3. *potĕrat*	*poterāmus* *poterātis* *potĕrant*	*possem* *possēs* *posset*	*possēmus* *possētis* *possent*	
VIITOR I	1. *potĕro* 2. *poteris* etc.				
PERFECT	1. *potuī* 2. *potuistī* etc.		1. *potuĕrim* 2. *potuĕris* etc.		*potuisse*
M.M.C.P.	1. *potuĕram* 2. *potuĕrās* etc.		1. *potuissem* 2. *potuissēs* etc.		
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *potuĕro* 2. *potueris* etc.				

MOŞTENIREA LUI *ESSE* ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Formele păstrate ale auxiliarului latin sunt numeroase şi particulare pentru limba română, intrând în discuţie, desigur, şi cele atestate de dialecte.

a) INDICATIV PREZENT

sum › rom. *su, s*- (de unde, ulterior, *îs*)

est › **est* + -*e* analogic după verbele de conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a.

sīmus (în loc de *sumus*, fenomen de substituţie datând din latina populară, încă din secolul I a. Chr.) › rom. arh. *sem*; în română, această formă a fost, la rândul ei, înlocuită analogic, mai exact refăcută după modelul persoanei a III-a plural.

sītis (cu aceeaşi substituţie modală ca la persoana precedentă) › *setis* (atestată epigrafic) › rom. arh. *seţi*, formă substituită analogic, ca şi *sem*.

sint (prin aceeaşi substituţie modală ca şi la celelalte persoane de la plural) › rom. *sînt*. Aceasta este forma moştenită din latină la persoana a III-a plural pentru indicativul prezent: „*sunt* e o formă savantă, introdusă de şcoala latinistă în secolul al XIX-lea” (Alexandru Rosetti) şi reactualizată, în mod forţat şi arbitrar, fără o dezbatere publică, de către Academia Română după 1990.

b) CONJUNCTIV PREZENT

Substituirea lui *sim, sīs* etc. cu *fiam, fias, fiat* etc. (conjunctivul prezent al verbului anomal *fio, fieri, factus sum*) a condus la apariţia formelor româneşti de conjunctiv prezent ale auxiliarului *a fi*: (să) *fiu*, (să) *fii*, (să) *fie* etc.

c) INDICATIV PERFECT

fui › *fuiu* (formă atestată în sec. al XVI-lea); arom. *fuĭ,* drom. *fui*

fuit › *fu*; arom. *fu*

fuimus › *fumu*; arom. *fum*; forma din dacoromână este atestată şi ea în sec. al XVI-lea

fuērunt › *fură*; arom. *fură*

În româna (= dacoromâna) modernă, posterioară secolului al XVI-lea, regional (şi cu extindere limitată) s-a recreat paradigma perfectului simplu la plural, pe baza persoanei a III-a: (noi) *fúrăm*, (voi) *furăţi*.

d) PARTICIPIU PERFECT

Atât aromâna, pe de o parte, cât şi dacoromâna şi megleno-româna, pe de alta, au resimţit necesitatea de a-şi crea un participiu, pe care latina nu îl cunoştea, la timpul perfect al diatezei (medio-)pasive. Aromâna l-a creat pe *fut,-ă* (după modelul lui *avui – avut, văzui – văzut, pierdui – pierdut*), iar celelalte două dialecte pe *fost,-ă.*

2. **FERO, FERRE, TULĪ, LĀTUM** ŞI DERIVATELE SALE

PREZENTARE. Verbul are la bază radicalul IE **bher*-, „a purta”, „a duce”, care şi-a conservat semantismul în latină. Caracterul vechi, anomal, al flexiunii acestui verb este conferit de două elemente: a) supletivismul temelor: cea de perfect, *tŭl*-, şi tema supinului, *lāt*-, › *lātum*; b) caracterul atematic al unor moduri şi timpuri: indicativul prezent (cu forme, însă, mixte, căci apar şi unele tematice), conjunctivul imperfect, imperativul (de asemenea cu forme mixte, la ambele diateze), infinitivul prezent. Se numesc „atematice” acele forme modal-temporale, legate sau nu de ideea de persoană, la care se constată absenţa unei vocale – curent numite „tematice”: *-ĕ-* sau *-ŏ-* – ataşate temei primare sau radicalului şi realizând astfel „legătura” dintre temă / radical şi DP sau sufix(e): acestea din urmă (DP sau sufixele), ca urmare tocmai a absenţei vocalei tematice, fac priză directă la tema primară / radical. Formele tematice posedă, în schimb, respectiva vocală.

PARADIGMA LUI *FERRE*

ACTIV			
INDICATIV PREZENT	CONJUNCTIV IMPERFECT	IMPERATIV	INFINITIV PREZENT
1. *fero* 2. ***fers*** 3. ***fert*** 1. *ferĭmus* 2. ***fertis*** 3. *ferunt*	***ferrem*** ***ferrēs*** ***ferret*** ***ferrēmus*** ***ferrētis*** ***ferrent***	2. sg. ***fer*** } prezent 2. pl. ***ferte*** } 2. sg. ***fertō*** } 3. sg. ***fertō*** } viitor 2. pl. ***fertōtĕ*** } 3. pl. *feruntō* }	*ferre*
MEDIO-PASIV			
INDICATIV PREZENT	CONJUNCTIV IMPERFECT	IMPERATIV	INFINITIV PREZENT
1. *feror* 2. ***ferris*** 3. ***fertur*** 1. *ferĭmur* 2. *ferĭmĭnī* 3. *feruntur*	***ferrer*** ***ferrēris*** ***ferrētur*** ***ferrēmur*** ***ferrēmĭnī*** ***ferrentur***	2. sg. ***ferre*** } prezent 2. pl. *ferĭmĭnī* } 2. sg. ***fertor*** } 3. sg. ***fertor*** } viitor 2. pl. - 3. pl. ***feruntor*** }	*ferrī*

Celelalte forme derivate de la tema **fer-* (considerată ca temă a prezentului) sunt nomale, la ambele diateze: *ferēbam, -ās* etc.; *feram, ferēs* etc.; *feram, ferās* etc.; *ferens* etc.; *ferendī, ferendō* etc.; *ferēbar, ferar* etc.; *ferendus* etc.

Formele derivate de la temele **tul-* şi *lāt-* prezintă o flexiune regulată: *tŭlĕram, tŭlĕro, tŭlĕrim, tŭlissem, tulisse*; *latus,-a,-um sum* etc.; *latus,-a,-um eram* etc.; *latūrus, -a,-um* etc.

DERIVATELE LUI *FERRE* prezintă, în cursul flexiunii, aceleaşi particularităţi ca şi verbul-bază. În plus, ca urmare a prefixării, au loc numeroase fenomene de asimilare fonetică:

ab-: ***au****fĕro,* ***au****ferre,* ***abs****tŭlī,* ***ab****lātum*, „a lua”, „a ridica”;

ad-: ***af****fĕro,* ***af****ferre,* ***at****tŭlī,* ***al****lātum*, „a aduce”;

cum-/con-: ***con****fĕro,* ***con****ferre,* ***con****tŭlī,* ***col****lātum*, „a aduna”, „a reuni”, „a duce împreună”;

dē-: ***dē****fĕro,* ***dē****ferre,* ***dē****tŭlī,* ***dē****lātum*, „a anunţa”, „a raporta”; „a denunţa”;

dis-: ***dif****fĕro, **dif****ferre, **dis**tŭlī, **d**ī**l**ātum*, „a se deosebi”; „a împrăştia”; „a amâna”;

ex-: ***ef****fĕro, **ef****ferre, **ex**tŭlī, **ē**lātum*, „a lua din”, „a scoate”;

in-: ***in****fĕro, **in****ferre, **in**tŭlī, **il**lātum*, „a duce în”, „a aduce”;

ob-: ***of****fĕro, **of****ferre, **ob**tŭlī, **ob**lātum*, „a aduce”, „a prezenta”, „a oferi”;

prae-: ***prae****fĕro, **prae****ferre, **prae**tŭlī, **prae**lātum*, „a duce în faţă”, „a arăta”; „a pune mai presus”, „a prefera”;

prō-: ***prō****fĕro, **prō****ferre, **prō**tŭlī, **prō**lātum*, „a purta înainte”, „a scoate”

rĕ-: ***rĕ****fĕro, **rĕ****ferre, **re**ttŭlī, **re**lātum*, „a aduce înapoi”; „a aduce la cunoştinţă”, „a raporta” (*rettŭlī* ‹ **retĕtŭlī*, prin sincopare);

sŭb-: ***suf****fĕro, **suf****ferre, **sus**tŭlī, **sub**lātum*, „a pune sub”, „a suporta”, „a răbda”, „a suferi”;

trans-: ***trans****fĕro, **trans****ferre, **trans**tŭlī, **trans**lātum*, „a purta peste”, „a transporta”, „a transfera”.

Verbul de bază nu are descendenţi romanici. O parte din derivatele lui existente în limbile romanice reprezintă împrumuturi culte din latină, intrate de altfel în circuit internaţional, ca neologisme.

3. **VOLO, VELLE, VOLUĪ** ŞI COMPUSELE SALE

PREZENTARE. Verbul *uelle* se construieşte, la formele derivate de la tema prezentului, prin alternanţa vocalei radicalului (apofonia vocalică): *-ĕ-/-ŏ-* (*uĕl-/uŏl-*). La indicativ prezent, formele tematice alternează cu cele atematice: sg. *uolo* (formă tematică); *ūīs* (formă atematică, pornind de la radicalul **uei-/*uī-*); *uult* (formă atematică, pornind de la radicalul **uĕl-* › **uŏl-* › **uul-* + desinenţa **-tĭ* › *-t*); *uŏlŭmus* (formă tematică); *uultis* (arh. *uoltis*: cf. *uolt* › *uult*) provine din gradul Ø al radicalului (**uul-tes* › *uol-tis*); *uolunt* (formă tematică). Gradul normal („plin”) *-ĕ-* al vocalei radicale se păstrează la: conjunctiv prezent (unde se utilizează sufixul de optativ *-ī-* ‹ **-ei-*, ca la conjunctivul prezent *s-i-m* al lui *esse*), conjunctiv imperfect (**uel-sē-m* › *uel-le-m*) şi infinitiv prezent (**uel-sĕ* › *uel-le*), aşadar, înainte de *-l-* palatal şi de *-l-* urmat de o consoană asimilabilă.

Se remarcă, în sfârşit, absenţa următoarelor moduri nominale: gerunziul, participiul viitor pasiv (gerundivul) şi supinul. Absenţa celui din urmă atrage absenţa corespunzătoare a timpurilor / modurilor derivate de la tema supinului. Aceste aspecte caracterizează şi comportamentul morfologic al compuselor lui *uelle*.

PARADIGMA LUI *VELLE*

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	INFINITIV
PREZENT	1. *uŏlŏ* 2. *uīs* 3. *uolt, uult* 1. *uolŭmus* 2. *uoltis, uultis* 3. *uolunt*	*uelim* *uelīs* *uelit* *uelīmus* *uelītis* *uelint*	*uelle*
IMPERFECT	1. *uolēbam* 2. *uolēbās* etc.	*uellem* *uellēs* etc.	
MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	INFINITIV
VIITOR I	1. *uolam* 2. *uolēs* etc.		
PERFECT	1. *uolŭī* 2. *uolŭisti* etc.	*uolŭĕrim* *uolŭĕris* etc.	*uolŭisse*
M.M.C.P.	1. *uolŭĕram* 2. *uolŭĕrās* etc.	*uolŭissem* *uolŭissēs* etc.	
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *uolŭĕro* 2. *uolŭĕris* etc.		

COMPUSELE LUI *VELLE.* Sunt numai două:

nōlŏ, nōlle, nōlŭī, „a nu voi”, „a nu accepta”, „a refuza”;

mālŏ, mālle, mālŭī, „a voi mai bine”, „a voi mai degrabă (curând)”, „a prefera”.

Ambele verbe compuse constituie forme contrase: primul provine din contragerea negaţiei *nĕ-* şi formele verbului „a voi” (*uŏlŏ, uelle* etc.); al doilea din reunirea şi, apoi, contragerea adverbului *magis* împreună cu formele aceluiaşi verb.

PARADIGMA COMPUSELOR LUI *VELLE*:
NŌLO, NŌLLE, NŌLUĪ

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV
PREZENT	1. *nōlŏ* 2. *nēuīs*; *nōn uīs* 3. *nēuolt*; *nōn uolt; nōn uult* 1. *nōlŭmus* 2. *nē uoltis; nōn uoltis; nōn uultis* 3. *nōlunt*	*nōlim* *nōlīs* *nōlit* *nōlīmus* *nōlītis* *nōlint*	*nōlī* *nōlīte*	*nōlle*
IMPERFECT	1. *nōlēbam* 2. *nōlēbās* etc.	*nōllem* *nōllēs* etc.		
VIITOR I	1. *nōlam* 2. *nōlēs* etc.		2. *nōlītō* 3. *nōlītō* 2. *nōlītōte* 3. *nōluntō*	
PERFECT	1. *nōlŭī* 2. *nōlŭistī* etc.	*nōlŭĕrim* *nōlŭĕris* etc.		*nōlŭisse*
M.M.C.P.	1. *nōlŭĕram* 2. *nōlŭĕrās* etc.	*nōlŭissem* *nōluissēs* etc.		
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *nōlŭĕro* 2. *nōlŭĕris* etc.			

MĀLO, MĀLLE, MĀLUĪ

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	INFINITIV
PREZENT	1. *mālo* 2. *māuīs* 3. *māuolt*, *māuult* 1. *mālŭmus* 2. *māuoltis*, *māuultis* 3. *mālunt*	*mālim* *mālīs* *mālit* *mālīmus* *mālītis* *mālint*	*mālle*
IMPERFECT	1. *mālēbam* 2. *mālēbās* etc.	*māllem* *māllēs* etc.	
VIITOR I	1. *mālam* 2. *mālēs* etc.		
PERFECT	1. *mālŭī* 2. *mālŭistī* etc.	*mālŭĕrim* *mālŭĕris* etc.	*mālŭisse*
M.M.C.P.	1. *mālŭĕram* 2. *mālŭĕrās* etc.	*mālŭissem* *mālŭissēs*	
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *mālŭĕro* 2. *mālŭĕris* etc.		

Observaţie:

Spre deosebire de verbul-bază şi de compusul său *nōlle, mālle* nu posedă participiu prezent. În privinţa celorlalte moduri şi timpuri care lipsesc verbului-bază, şi *mālle* se aliniază, ca şi *nōlle*, seriei defective.

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Ca şi în cazul lui *posse*, latina populară din zona carpato-danubiană a refăcut paradigma anomală a lui *uelle* (compusele sale rămânând izolate, slaba lor utilizare în vorbire conducând inevitabil spre dispariţie), astfel încât a fost creată o nouă paradigmă, regularizatoare, după tiparele conjugării a II-a: **uŏleo, -ēre, uŏlŭī*. Au fost moştenite în româna comună şi, de aici, în dialecte următoarele forme:

a) INDICATIV PREZENT

**uŏleo* › drom. *voiŭ* (rom. mod. *voi*), *uelīs* drom. vei;

**uŏlet* › drom. **voare* (prin diftongarea lui *o* sub accent şi rotacizare), *vare* (prin monoftongare ulterioară › *va* (prin scurtarea corpului fonetic);

**uŏlēmus* › drom., arom. megl. *vrem*;

**uŏlētis* › drom. *vreţi*;

uŏlunt (şi nu **uolent*) a fost singura formă moştenită din paradigma clasică a indicativului prezent al lui *uelle*, prin rotacizare şi dispariţia iniţial doar a desinenţei *-nt*, ulterior şi a vocalei scurte *-u*, ajunse în poziţie finală (*vorŭ*).

b) INDICATIV PERFECT

uŏlŭī › drom. *vrui*,

c) INFINITIV (PREZENT)

**uŏlēre* › drom. *vrere*.

4. *ĔO, ĪRE, Ī(V)Ī, ĪTUM*
DERIVATELE ŞI COMPUSELE SALE

PREZENTARE. Şi acest verb oferea, în latina clasică, o flexiune mixtă, atematică (aşa cum va fi fost, probabil, integral la origine, în epoca unităţii IE) şi, simultan, tematică. Radicalul IE de la care s-a alcătuit paradigma acestui verb a fost **ei-*; încă din perioada comunităţii IE, el alterna cu forma redusă **ī*.

Imperfectul indicativului adaugă sufixul direct la radical, deci într-o manieră atematică: *ī-ba-m* etc. La fel şi viitorul aceluiaşi mod, format analogic după imperfect: *ī-b-o* etc.

Prezentul conjunctivului nu provine din optativ, ci este cel autentic IE (*e-a-m* etc.). Imperfectul aceluiaşi mod este cel aşteptat: **ei-sē-m* › *ī-re-m* etc.

La participiul prezent, pentru prima şi ultima oară în limba latină la acest mod, se poate constata alternanţa vocalică *-ĕ-/-ŏ-: ī-e-ns* (‹ **ei-ĕ-nt-s*) la N sg; *ĕ-ŭ-nt-is* (‹ **ei-ŏ-nt-es*) la G sg şi pe acelaşi grad *-ŏ-* în continuare, la celelalte cazuri oblice.

La seria modurilor şi timpurilor derivate de la TPf, sufixul bilabial se reduce aproape întotdeauna, mai ales la nivelul oralităţii (de ex., *īuī* › *iī* etc.).

Deşi este intranzitiv, *īre*, „a merge”, posedă şi forme pentru diateza pasivă, dar numai la persoana a III-a singular, ca verb impersonal: cel mai des folosite sunt formele *ītur*, „se merge”, *ĭtum est,* „s-a mers”, *ĕātur*, „să se meargă”.

PARADIGMA LUI *ĪRE* ACTIV

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNC-TIV	IMPE-RATIV	INFINITIV	PARTICIPIU	GERUN-ZIU	SUPIN
PREZENT	1. *ĕo* 2. *īs* 3. *it* 1. *īmus* 2. *ītis* 3. *eunt*	*ĕam* *ĕās* *ĕat* *ĕāmus* *ĕātis* *ĕant*	*ī* *īte*	*īre*	N sg *iēns* G *ĕuntis* D *ĕuntī* etc.	G *ĕundī* D *ĕundō* etc.	AC *ĭtum* (ABL nefolosit)
IMPER-FECT	1. *ībam* 2. *ībās* 3. *ībat* 1. *ībāmus* 2. *ībātis* 3. *ībant*	*īrem* *īrēs* *īret* *īrēmus* *īrētis* *īrent*					
VIITOR I	1. *ībo* 2. *ībis* 3. *ībit* 1. *ībĭmus* 2. *ībĭtis* 3. *ībunt*		*ītō* *ītō* *ītōte* *euntō*	*ītūrum* *ītūram* *ītūrum* etc. *esse*	*ītūrus (m)* *ītūra (f)* *ītūrum (n)* etc.		
PERFECT	1. *ī(u)ī* 2. *ī(u)istī* 3. *ī(u)it* 1. *ī(u)ĭmus* 2. *ī(u)istis* 3. *ī(u)ĕrunt* *(-ēre)*	*ī(u)ĕrim* *ī(u)ĕris* *ī(u)ĕrit* *ī(u)ĕrĭmus* *ī(u)ĕrĭtis* *ī(u)ĕrint*		*ī(u)isse* *(īsse)*			

VIITOR ANTE-RIOR (II)	1. *ī(u)ĕro* 2. *ī(u)ĕris* 3. *ī(u)ĕrit* etc.						
M.M.C.P.	1. *ī(u)ĕram* 2. *ī(u)ĕrās* 3. *ī(u)ĕrat* etc.	*ī(u)issem* *ī(u)issēs* *ī(u)isset* etc.					

DERIVATELE ŞI COMPUSELE LUI *ĪRE*. MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ

ab-: *abĕo, -īre, abī(u)ī, abĭtum*, „a pleca (de undeva)", „a se duce", „a se îndepărta";

ad-: *adĕo, -īre, adī(u)ī, adĭtum*, „a veni (către / la)", „a se apropia de", „a se îndrepta spre"; „a înfrunta";

circum-: *circumĕo / circueo, -īre, circumī(u)ī, circumĭtum*, „a merge de jur împrejur", „a face înconjurul"; „a încercui"; „a parcurge";

cum- / co-: *cŏĕo,-īre, coī(u)ī, cŏĭtum*, „a se aduna", „a se întruni", „a se uni", „a se alia"; „a se împerechea";

ex-: *exĕo, -īre, exī(u)ī, exĭtum*, „a ieşi", „a pleca"; s-a moştenit în limba română (*exīre* › rom. *ieşire*, cu întreaga paradigmă: *exĕo* › rom. *ies*; *exis* › *ieşi*; *exit* › *iese* etc.; *exi[ē]bam* › *ieşeam* etc.);

in-: *inĕo,-īre, inī(u)ī, inĭtum*, „a intra în", „a pătrunde", „a se duce în /la"; „a începe";

inter-: *interĕo, -īre, interiī, interĭtum*, „a se pierde în", „a dispărea (în)", „a se trece"; „a muri";

ob-: *obĕo, -īre, obī(u)ī, obītum*, „a merge contra", „a veni în faţă", „a se opune"; „a dispărea", „a pieri", „a muri"; „a atinge", „a înfrunta", „a lua asupra sa";

per-: *perĕo, -īre, perī(u)ī, perĭtum*, „a se duce de aici încolo", „a dispărea", „a pieri", „a se distruge", „a muri"; s-a moştenit în limba română, cu întreaga paradigmă uzuală, ca şi *exīre* (cf. *supra*): *perīre* › rom. *pie(r)ire*; *pereo* › *pier*; *peris* › *pieri* etc.; *peri[e]bam* › *pieream* etc.; *perīī* › *pierii* etc.;

praeter-: praeterĕo, -īre, praeterī(u)ī, praeterĭtum, „a trece (mai departe / pe lângă)"; „a lăsa la o parte", „a trece sub tăcere", „a omite"; „a depăşi", „a întrece";

rĕ(d)-: rĕdĕo, -īre, rĕdī(u)ī, rĕdĭtum, „a reveni", „a se întoarce"; „a ajunge până la urmă"; „a trece (asupra)";

sŭb-: *sŭbĕo, -īre, subīī, subĭtum*, „a veni sub", „a intra pe dedesubt", „a pătrunde"; „a lua asupra sa"; „a se apropia (de jos în sus)", „a înainta spre", „a se urca"; „a-şi aminti", „a se gândi". Verbul s-a moştenit, ca şi *perīre*, în română şi în alte limbi romanice, în română cu unul dintre sensurile

bine reprezentate în latină: *subīre* › rom. *suire*; din punct de vedere fonetic, formele din română au pierdut consoana finală a prefixului, ajunsă în poziție intervocalică: *sŭbĕo* › rom. (eu) *sui*; *sŭbit* › (el, ea) *suie* etc.; *subi[ē]bam* › (eu) *sui(e)am* etc.; *sŭbīī* › *suii* etc.;

trans-: *transeo, -īre, transī(u)ī, transĭtum*, „a trece (dintr-un loc într-altul)", „a (se) schimba", „a trece (mai departe)"; „a trece peste", „a traversa", „a străbate"; „a întrece"; „a trece (cu vederea)"; a petrece".

6. **FĪO, FIĔRĪ, FACTUS SUM**

PREZENTARE. Cea mai vizibilă particularitate a acestui verb constă din caracterul mixt al paradigmei sale. La timpurile derivate de la tema primară, a prezentului (TP), verbul se conjugă asemenea unuia normal, din clasa a IV-a de flexiune activă (de exemplu, *fīnīre*), exceptând forma de infinitiv (*fiĕrī*): la aceste timpuri, sensul este pasiv („a fi făcut"). În schimb, la seria perfectului (TPf), verbul posedă forma pasivă, având o structură compusă (PPP al lui *facĕre* + *esse*, la timpurile şi modurile corespunzătoare). Datorită caracterului mixt al paradigmei sale, *fīo, fiĕrī, factus sum* are aparenţa unui verb deponent. El serveşte, în latina literară, încă de la originile cristalizării acesteia, drept forma pasivă a verbului *facio, -ĕre*, care posedă numai paradigmă activă.

PARADIGMA LUI *FIĔRĪ*

TIMPURILE DERIVATE DE LA **TEMA PREZENTULUI**

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV
PREZENT	1. *fīo* 2. *fīs* 3. *fit* 1. *fīmus* 2. *fītis* 3. *fīunt*	*fīam* *fīās* *fīat* *fīāmus* *fīātis* *fīant*	*fī* *fīte*	*fiĕrī*
IMPERFECT	1. *fīēbam* 2. *fīēbās* 3. *fīēbat* 1. *fīēbāmus* 2. *fīēbātis* 3. *fīēbant*	*fiĕrem* *fiĕrēs* *fiĕret* *fierēmus* *fierētis* *fiĕrent*		

VIITOR I	1. *fīam* 2. *fīēs* 3. *fīet* 1. *fīēmus* 2. *fīētis* 3. *fient*		*fītō* *fītō* *fītōte* *fiuntō*	*fore* *(futūrum* *futūram* *futūrum* } *esse)*

TIMPURILE DERIVATE DE LA **TEMA PERFECTULUI ŞI A SUPINULUI**

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	PARTICIPIU	INFINITIV
PERFECT	1. *sum* 2. *factus,-a,-um* { *es* 3. *est* 1. *sumus* 2. *factī,-ae,-a* { *estis* 3. *sunt*	*factus,-a,-um* { *sim*, *sīs*, *sit* *factī,-ae,-a* { *sīmus*, *sītis*, *sint*	*factus, -a,-um* *factī, -ae,-a*	*factum, -am,-um* *esse* *factos,-as, -a esse*
MAI MULT CA PERFECT	1. *eram* 2.*factus,-a,-um* { *erās* 3. *erat* 1. *erāmus* 2. *factī,-ae,-a* { *erātis* 3. *erant*	*factus,-a,-um* { *essem*, *essēs*, *esset* *facti,-ae,-a* { *essēmus*, *essētis*, *essent*		
VIITOR II (ANTERIOR)	1. *ero* 2. *factus,-a,-um* { *eris* 3. *erit* 1. *erĭmus* 2. *factī,-ae,-a* { *erĭtis* 3. *erunt*			*factum īrī*

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Ca atare, verbul nu s-a moştenit în româna comună şi, de aici, în dialecte, întrucât o paradigmă, fie şi parţială, a lui *fiĕrī* nu există în dacoromână sau dialecte.

S-a produs, totuşi, în româna comună – după toate probabilităţile – o integrare a unor forme modal-temporale ale lui *fiĕrī* în paradigma lui *esse*: astfel, conjunctivul prezent *fīam* etc. s-a substituit lui *sim* etc., poate tocmai pentru că acesta din urmă a servit, în latina vorbită, încă din epoca clasică, ca substituent al indicativului prezent al aceluiaşi verb (*sim* în loc de *sum* etc.); *fīam, fīās, fīat* etc. > drom. [să] *fiu*, [să] *fii*, [să] *fie* etc.; acelaşi fenomen de transfer morfologic (metaplasmă) apare atestat şi în dialecte: „În aromână şi megl., 1 şi 2 pl sunt trecute de la conjunctiv la indicativ (*fimus, fitis*): ar. *h'im, h'iţĭ* /.../, megl. *im, iţ* /.../" (Al. Rosetti).

Acestor forme trebuie să le adăugăm infinitivul (lung – ulterior, substantivizat) *fire* (cu corespondentele dialectale sud-dunărene) < lat. *fiĕrī*, cu semantismul fundamental păstrat.

B. ***Anomale cu flexiune incompletă (defective)***

Verbele cu flexiune incompletă alcătuiesc cea de-a doua categorie – destul de bine reprezentată cantitativ şi ca uz în limbă – de verbe anomale. Trăsătura lor cea mai caracteristică, din punctul de vedere al comportamentului morfologic, este de ordin negativ, şi anume absenţa unui anumit număr de forme (moduri şi timpuri), cu alte cuvinte a unei părţi din conjugare. Cum absenţa este întotdeauna resimţită ca o lipsă, aceste verbe au fost denumite de gramaticii latini prin termenul corespunzător care semnifică „lipsa": *uerba dēfectīua* (< *dēficĕre*, „a lipsi").

La rândul lor, verbele cu flexiune incompletă sau defectivă se pot grupa după criteriul specificului respectivei absenţe formal-semantice. Prin urmare, se pot distinge 3 tipuri de anomale cu flexiune incompletă:

a) anomale *defective de seria prezentului*

În număr de 4, aceste verbe se conjugă numai la timpul perfect şi la cele derivate de la tema lui. Este vorba de verbele:

a.1. *coepī, coepisse, coeptus sum*, „a începe"

Paradigma existentă este următoarea:

MODUL / TIMPUL	DIATEZA ACTIVĂ			
	INDICATIV	CONJUNCTIV	PARTICIPIU	INFINITIV
PERFECT	1. *coepī*[*] 2. *coepistī* 3. *coepit* 1. *coepĭmus* 2. *coepistis* 3. *coepērunt* (*coepēre*)	*coepĕrim* *coepĕris* *coepĕrit* *coeperĭmus* *coeperĭtis* *coeperint*		*coepisse*
M.M.C.P.	1. *coepĕram* 2. *coepĕrās* 3. *coepĕrat* 1. *coeperāmus* 2. *coeperātis* 3. *coepĕrant*	*coepissem* *coepissēs* *coepisset* *coepissēmus* *coepissētis* *coepissent*		
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *coepĕro* 2. *coepĕris* 3. *coepĕrit* 1. *coeperĭmus* 2. *coeperĭtis* 3. *coepĕrint*		*coeptūrus, -a,-um* *coeptūrī, -ae,-a*	*coeptūrum,-am, -um esse* *coeptūrōs,-ās,-a esse*

MODUL / TIMPUL	DIATEZA MEDIO-PASIVĂ			
	INDICATIV	CONJUNCTIV	PARTICIPIU	INFINITIV
PERFECT	*coeptus,-a,-um* 1. *sum* 2. *es* 3. *est* etc.	*coeptus,-a,-um* *sim* *sīs* *sit* etc.	*coeptus,-a,-um* etc.	*coeptum,-am, -um esse*
M.M.C.P.	*coeptus,-a,-um* 1. *eram* 2. *erās* 3. *erat* etc.	*coeptus,-a,-um* *essem* *essēs* *esset* etc.		
VIITOR ANTERIOR (II)	*coeptus,-a,-um* 1. *ero* 2. *eris* 3. *erit* etc.			

[*] „am început” etc.

a.2. *memĭnī, meminisse*, „a-şi aduce aminte”, „a-şi aminti”

Acest verb şi următoarele două, deşi au forme numai din seria perfectului, se traduc prin prezent şi timpurile gravitând în sfera prezentului (imperfect, viitor). Paradigma acestui verb este următoarea:

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV
PERFECT	1. *memĭnī* [*] 2. *meministī* 3. *memĭnit* 1. *meminĭmus* 2. *ministis* 3. *meminērunt* (*meminēre*)	*meminĕrim* *meminĕris* *meminĕrit* *meminerĭmus* *meminerĭtis* *meminĕrint*		*meminisse*
M.M.C.P.	1. *meminĕram* 2. *meminĕrās* 3. *meminĕrat* 1. *meminerāmus* 2. *meminerātis* 3. *meminĕrant*	*meminissem* *meminissēs* *meminisset* *meminissēmus* *meminissētis* *meminissent*		
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *meminĕro* 2. *meminĕris* 3. *meminĕrit* 1. *meminerĭmus* 2. *meminerĭtis* 3. *meminĕrint*		*mementō* *mementō* *mementōte*	

a.3. *nōuī, nōuisse*, „a cunoaşte”

Paradigma existentă este următoarea:

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	INFINITIV
PERFECT	1. *nōuī* [**] 2. *nōuistī* 3. *nōuit* 1. *nōuĭmus* 2. *nōuistis* 3. *nōuērunt*/*nouēre*	*nōuĕrim* *nōuĕris* *nōuĕrit* *nōuerĭmus* *nōuerĭtis* *nōuĕrint*	*nōuisse*

[*] „îmi amintesc” etc.
[**] „cunosc” etc.

M.M.C.P.	1. *nōuĕram* 2. *nōuĕrās* 3. *nōuĕrat* 1. *nōuerāmus* 2. *nōuerātis* 3. *nōuĕrant*	*nōuissem* *nōuissēs* *nōuisset* *nōuissēmus* *nōuissētis* *nōuissent*	
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *nōuĕro* 2. *nōuĕris* 3. *nōuĕrit* 1. *nōuerĭmus* 2. *nōuerĭtis* 3. *nōuĕrint*		

a.4. *ōdī, ōdisse*, „a urî”

Prezintă următoarea paradigmă:

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	PARTICIPIU	INFINITIV
PERFECT	1. *ōdī* [*] 2. *ōdistī* 3. *ōdit* 1. *ōdĭmus* 2. *ōdistis* 3. *ōdērunt*	*ōdĕrim* *ōdĕris* *ōdĕrit* *ōderĭmus* *ōderĭtis* *ōdĕrint*	*ōsus,-a,-um* *ōsī,-ae,-a*	*ōdisse*
M.M.C.P.	1. *ōdĕram* 2. *ōdĕrās* 3. *ōdĕrat* 1. *ōderāmus* 2. *ōderātis* 3. *ōdĕrant*	*ōdissem* *ōdissēs* *ōdisset* *ōdissēmus* *ōdissētis* *ōdissent*		
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *ōdĕro* 2. *ōdĕris* 3. *ōdĕrit* 1. *ōderĭmus* 2. *ōderĭtis* 3. *ōdĕrint*		*ōsūrus,-a,-um* *ōsūrī,-ae,-a*	*ōsūrum,-am,-um esse* *ōsūrōs,-ās,-a esse*

[*] „urăsc” etc.

b. anomale *defective de seria perfectului*

Verbele din această categorie şi-au pierdut TPf (ca şi pe aceea a supinului, de altfel), ele conjugându-se – şi aşa, incomplet – doar la anumite moduri/timpuri derivate de la tema primară, a prezentului. Toate aceste verbe aparţin, din punct de vedere semantic, sferei comunicării orale, exprimând, cu diverse nuanţe, actul locuţionar.

b.1. *aio*, „spun", „zic", „afirm"

PARADIGMA

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV
PREZENT	1. *aio* 2. *ais* } SG 3. *ait* } *aiunt* PL	2. *aiās* } SG 3. *aiat* } *aiant* PL	2. *ai*
IMPERFECT	1. *aiēbam* 2. *aiēbās* 3. *aiēbat* 1. *aiebāmus* 2. *aiebātis* 3. *aiēbant*		
PERFECT	3. *ait*		

PARTICIPIU PREZENT
N *aiens* G *aientis* etc.

b.2. *inquam*, „zic", „spun"

PARADIGMA

MODUL /TIMPUL	INDICATIV	IMPERATIV
PREZENT	1. *inquam* 2. *inquis* 3. *inquit* 1. *inquĭmus* 2. *inquĭtis* 3. *inquiunt*	2. *inque*
IMPERFECT	3. *inquiēbat* 3. *inquiēbant*	
VIITOR (I)	2. *inquiēs* 3. *inquiet*	2. } *inquĭtō* 3.

PERFECT	1. *inquam* (refăcut: *inquiī*) 2. *inquistī* 3. *inquit*	

b.3. *(for), fārі, fātus sum*, „a vorbi", „a spune", „a grăi"

PREZENTARE. Este un verb cu înfățișare aparentă de deponent; în realitate, indicativul prezent *for* este ca şi inexistent, nefiind uzitat. Rădăcina verbului este *fā-* (scurtată ulterior pe cale internă). Forma *fātur* reprezintă urma vechii flexiuni atematice. Izolat, există şi forme similare celor nomale şi tematice (*fābor, fābĭtur*). Nu se flexionează decât la diateza medio-pasivă.

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	IMPERATIV	GERUNZIU	PARTICIPIU	SUPIN	INFINITIV
PREZENT	3. *fātur*[*]	2. *fāre*		N *fans* G *fantis* etc.		*fārī*
VIITOR	1. *fābor* 2. *fābĭtur*					
PERFECT	*fātus,-a -um* 1. *sum* 2. *es* 3. *est* *fātī,-ae,-a* 1. *sūmus* 2. *estis* 3. *sunt*			*fātus,-a, -um* *fātī,-ae, -a*		
M.M.C.P.	*fātus,-a,-um* 1. *eram* 2. *erās* 3. *erat* *fātī,-ae,-a* 1. *erāmus* 2. *erātis* 3. *erant*					
			G *fandī* D *fandō* etc.		ABL *fātū*	

[*] „(el, ea) vorbeşte"

c) verbe utilizate *unipersonal*, cu valoare *impersonală.*

Se pot distinge următoarele 4 subclase:

c.1. uni- şi impersonale care exprimă fenomene naturale

fulget,	perf. *fulsit*, „fulgeră”
fulgŭrat	*fulgurāuit*, „id.”
fulmĭnat	*fulminăuit*, „id.”; „trăzneşte”
gelat	*gelāuit*, „îngheaţă”
grandĭnat	*grandinăuit*, „bate/cade grindina”
hiemat	*hiemăuit*, „e frig de iarnă”, „dă gerul”, „geruieşte”
(il)lūcescit	*(il)lūxit*, „începe să (stră)lucească”; „se luminează de ziuă”; „se face ziuă”
(lūciscit)	
ningit/ninguit	*ninxit*, „ninge”, „cade ninsoare”
pluit	*plū(u)it*, „plouă”, „cade ploaia”
rōrat	*rōrāuit*, „cade/se lasă rouă”
tonat	*tonāuit* „tună”
(ad)uesperascit	*(ad)uesperāuit,* „se face seară, „se înserează”, „se înnoptează”

c.2. uni- şi impersonale cu subiect exprimat prin verb la infinitiv sau propoziţie

accĭdit	perf. *accidit* (+ *ut / ne*, „se întâmplă” + *quod*)
constat	*constĭtit*, „e cunoscut”, „e clar”, „e evident”, „e sigur”, „e ştiut”
contingit	*contĭgit* (+ *ut*), „este dat”, „se întâmplă”, „ajunge”, „are parte de”, „are norocul să ...”
conuĕnit	*conuēnit* (± *ut*), „este lucru convenit”, „este acord deplin”, „este stabilit”, „se convine”
decet	*decuit*, „stă bine”, „se potriveşte”, „se cuvine”, „se cade”
ēuĕnit	*ēuēnit* (+ *ut*), „are un rezultat (bun/rău)”, „iese (bine / rău)”
fit	*factum est* (+ *ut*), „se întâmplă”

libet/lubet	*libuit / libĭtum est*, „place", „face plăcere", „există motiv"
licet	*licuit / licĭtum est*, „este permis / îngăduit", „este voie", „se poate"
oportet	*oportuit*, „se cuvine", „se cade", „trebuie"
placet	*placuit* (+ D obiectului; + *ut*; + prop. infinitivală) / *placitum est*, „este / sunt de părere", „cred(e) de cuviință", „socoteş-te/-esc (de bine)" „hotărăşte/-ăsc", „decid(e)", „susțin(e)"

c.3. uni- şi impersonale de afect

misĕret	*miseruit* (+ AC obiectului şi G cauzei), „este milă", „are milă", „se face milă"
paenĭtet	*paenituit* (+ AC obiectului şi G cauzei; + propoziție infinitivală), „se căieşte", „îi pare rău", „regretă"
piget	*piguit / pigĭtum est* (+ AC obiectului şi G cauzei; ± propoziție infinitivală), „(îi) este silă", „este dezgustat", „este nemulțumit", „(îi) pare rău", „regretă", „se ruşinează"
pudet	*puduit / pudĭtum est* (+ AC obiectului şi G cauzei; ± propoziție infinitivală), „(îi) este ruşine", „se ruşinează"
taedet	*taeduit/ taesum est* (+ AC obiectului şi G cauzei; ± propoziție infinitivală), „(îi)este silă/greață", „este dezgustat".

c.4. impersonale pasive

Valoare impersonală deține şi o serie de verbe aflate la diateza pasivă şi la persoana a III-a singular, numai atunci când nu au un subiect determinat: *auditur*, „se aude (că)", *creditur*, „se crede (că)", *dicĭtur*, „se zice", „se spune", „circulă vorba", *fertur*, „se povesteşte", „se spune" etc.

Conjugarea prin perifrază

În afara paradigmei exprimate prin formele verbale diatezice (activă şi medio-pasivă), latina utiliza şi alte forme verbale în vederea redării anumitor nuanțe lingvistice. S-a creat, astfel, un dublu sistem

perifrastic, special şi distinct, în cadrul căruia verbului copulativ *esse* i s-au asociat, ca nume predicative, participiul viitor activ (PVA) şi, respectiv, (medio-) pasiv (PVP), ultimul cunoscut şi sub denumirea de gerundiv. Această dublă construcţie perifrastică a fost denumită (pornind de la terminologia gramaticală latină antică), în tratatele moderne, conjugare prin perifrază sau perifrastică, activă, respectiv pasivă (lat. *coniūgātiō periphrastica actīua uel passīua*).

2.1. Conjugarea prin perifrază activă (perifrastica activă) exprima intenţia, gândul stăruitor sau iminenţa realizării acţiunii / stării exprimate de verbul respectiv: *cantātūrus,-a,-um sum*, „am intenţia / de gând să cânt", „sunt pe punctul de a cânta". Verbul-copulă se conjugă numai la modurile indicativ, conjunctiv şi infinitiv, numele predicativ (reprezentat de PVA) acordându-se în chip firesc cu subiectul propoziţiei, în gen, număr şi caz.

La conjunctiv, perifrastica activă exprima ideea de posterioritate, iar la infinitiv era utilizată pentru a exprima, simultan, ideea de viitor, de potenţial şi de non-real.

2.2. Conjugarea prin perifrază pasivă (perifrastica pasivă) dădea expresie nuanţelor complementare de necesitate, obligaţie, datorie: *amandus,-a,-um sum*, „trebuie să fiu iubit(ă)"; *faciendus,-a,-um est*, „trebuie /se cade / e necesar / e bine să fie făcut(ă)". Verbul-copulă se conjugă la modurile semnalate mai sus, la timpurile cunoscute în conjugarea normală. Gerundivul (PVP) se acordă, ca şi PVA, cu subiectul propoziţiei, la aceleaşi repere morfologice.

CAPITOLUL XI

MORFOLOGIA NEFLEXIBILELOR

GENERALITĂŢI. Cea de-a doua mare clasă a unităţilor morfologice care alcătuiesc inventarul general al părţilor discursului – tradiţional numitele părţi de vorbire – este reprezentată de ***neflexibile***. Trăsătura lor fundamentală este dată de ***caracterul invariabil*** al acestor părţi ale discursului, independente de categoriile care alcătuiesc reperele flexibilităţii: genul, numărul, cazul, diateza, modul, timpul etc.

Se grupează în această clasă a părţilor discursului din ansamblul limbilor IE (antice şi moderne) 4 tipuri de unităţi morfologice sau morfosintactice: adverbul, prepoziţia, conjuncţia şi interjecţia.

I. **ADVERBUL**

DEFINIŢIE ŞI ROL MORFOSINTACTIC. Este partea de vorbire parţial neflexibilă care, determinând o altă parte de vorbire – în general şi preponderent, un verb, dar şi un substantiv, un substitut al acestuia, un adjectiv sau un alt adverb –, îi scoate în evidenţă o trăsătură caracteristică, de regulă prin circumstanţierea înţelesului general al părţii de vorbire respective. Adverbul îndeplineşte, din punct de vedere sintactic, funcţia de complement, prin excelenţă.

CRITERIUL ISTORIC DE CLASIFICARE A ADVERBULUI LATIN. Adverbele formate pe baza încetării funcţionării unuia dintre cazurile (concrete, dar nu numai) din IE comună au devenit în limba latină *adverbe primare*. Pe de altă parte, latina, ca oricare altă limbă IE antică, şi-a creat singură adverbe noi şi proprii, prin intermediul derivării cu sufixe sau prin transformare morfologică (adverbializare). Aceste *adverbe noi*, derivate cu sufixe sau provenind din alte părţi de vorbire, alcătuiesc, prin urmare, cea de-a doua clasă de adverbe latine, din perspectiva formării lor istorice. Le vom trece pe ambele rapid în revistă.

ADVERBE PRIMARE. Majoritatea acestor adverbe, vechi şi uzuale în latină, prezintă corespondente în alte limbi IE antice: *ante*,

„înainte”; *cōram*, „în față”, „de față”, „în persoană”; *herī* / *here*, „ieri”; *iam*, „acum”, „deja”; *immō*, „dimpotrivă”, „ba chiar”, „mai mult” (formație, în plus, expresivă); *ita*, „în acest fel”, „astfel”, „așa” etc.

ADVERBE NOI: I. DERIVATE. În epoca istorică, procedeul cel mai frecvent utilizat de formare de noi adverbe a fost acela de *derivare cu sufixe*, foarte productiv datorită comodității oferite vorbitorilor prin stereotipia aplicării elementului formativ, sufixul.

Încă din epoca arhaică s-au creat noi adverbe prin intermediul sufixului *-tus*, modelul fiind oferit de câteva adverbe vechi, conținând un sufix (*-t-*) reperabil în plan IE:

– *intus*, „înăuntru”, „dinăuntru” (*in* + *-tus*);

– *subtus*, „dedesubt” (*sub* + *-tus*);

– *tim* denominativ, în *tribūtim*, „pe triburi” (‹ *tribus,-ūs*); *proprītim*, „conform cu trăsăturile sale specifice” (‹ *proprius,-a,-um*); *fortunātim*, „în chip fericit” (‹*fortunatus, -a, -um*);

– *tim* deverbativ, în *carptim*, „separat”, „parțial” (‹ *carpĕre*); *contemptim*, „disprețuitor” (‹ *contemnĕre*); *raptim*, „în mare grabă”, „în fugă” (‹ *rapĕre*); *certātim*, „pe întrecute” (*certāre*); *nōmināt̆im*, „indicând numele”, „pe nume” (‹ *nōmināre*).

Unul dintre cele mai productive sufixe în crearea de adverbe, din epoca arhaică până în aceea imperială târzie, a fost şi *-(ĭ)ter*.

Modelul formativ este probabil să fi fost dat de adverbul modal-comparativ *aliter*, „altfel”. După modelul lui *alĭter*, prin atracție semantică şi paralelism, s-a creat *parĭter*, „la fel”, „în mod egal”, „asemănător”; sufixul *-ter* s-a extins apoi la adjectivele de declinarea a III-a, care îl conțineau pe *-i-* în temă (*acrĭter, fortĭter, grauĭter, lēnĭter, turpĭter* etc.).

ADVERBE NOI: II. CREATE PRIN TRANSFORMARE. Foarte frecvent utilizat în epoca istorică a fost şi procedeul *transformării în adverbe* a anumitor forme cazuale aparținând unor adjective (inclusiv participii cu valoare adjectivală) şi substantive.

1) instrumentalul singular, desinența *-ē*

Procedeul a fost curent la temele nominale în *-o-/-e-*: *benē* (‹ *bonus,-a,-um*), *clārē* (‹ *clārus,-a,-um*), *līberē* (‹ *līber,-a,-um*), *pulchrē* (‹ *pulcher,-ra,-rum*), *ual(ĭ)dē* (‹ *ualĭdus,-a,-um*) etc.

2) ablativul singular, desinența *-ō*

Cele mai numeroase adverbe s-au format de la ablativul temelor în *-o-/-e-*, respectiv de la adjectivele corespunzătoare, ca şi de la participii, numerale, pronume: *continuō* (‹ *continuus,-a, -um*), *perpetuō* (‹ *perpetuus,-a,-um*), *rārō* (‹ *rārus,-a, -um*).

3) acuzativul singular, desinența *-m*

De la forma de AC sg de genul neutru – aşa-numitul acuzativ de relație sau de calificare – al temelor în *-o-/-e-*, în cea mai mare parte adjective sau numerale cu formă adjectivală, s-au creat şi au funcționat de-a lungul întregii latinități numeroase adverbe cu valoare modal-cantitativă, precum: *ceterum*, „de altminteri", „dar, de fapt", „dar totuşi" (‹ *ceterus,-a,-um*, „celălalt"); *multum*, „(prea) mult", „foarte", „cu mult" (‹ *multus,-a,-um*, „mult").

Acuzativul adverbial a fost productiv şi la temele în *-i-*, ale adjectivelor de declinarea a III-a, precum: *facĭle*, „uşor" (coincizând direct cu forma de neutru singular), *difficĭle*, „greu", *dulce*, „plăcut", „cu farmec", *sublīme*, „în aer", „în înălțime", „(pe) sus", *suāue*, „plăcut", „încântător" etc.

CRITERIUL SEMANTIC DE CLASIFICARE A ADVERBULUI LATIN

Marea majoritate a adverbelor din latină prezintă un semantism legat de circumstanțe concrete:

a) adverbe de ***loc***

1. spațiul general

hic, „aici"; *ibī*, „acolo"; *ibīdem*, „tot acolo", „în acelaşi loc"; *istic*, „în acest loc", „colea"; *illic*, „în acel loc";

2. punctul / spațiul de pornire

hinc, „de aici", „din acest loc"; *illinc*, „de acolo", „din partea aceea"; *istinc*, „de acolo", „de-acolea"; *inde*, „din locul acesta", „de aici", „de acolo" (polarizare demonstrativă);

3. direcția

hūc, „încoace", „spre acest loc"; *illūc*, „într-acolo", „spre acel loc"; *istuc* / *isthūc*, „într-acolo"; *eō*, „acolo", „în / la / spre locul acela"; *eōdem*, „spre acelaşi loc", „tot într-acolo";

4. traseul ales

hāc, „pe aici”; *illāc*, „pe acolo”, „de partea aceea”; *istāc*, „pe acolo”, „prin partea aceea”; *eā*, „pe aici / pe acolo”;

b) adverbe de ***timp***

1. timpul general

nunc, „acum”, „în momentul acesta”; *hodiē*, „azi”, „astăzi”, „în prezent”, „în ziua de azi”; *cras*, „mâine”; *nūper*, „adineaori”, „nu e multă vreme de când”, „de curând”, „mai înainte”;

2. momentul inițial (pornirea în timp)

dūdum, „de multă vreme”; „de puțin timp” (polarizare semantică), „de curând”, „adineaori”; *iam*, „deja”, „deja de”;

3. durata

diū, „mult timp”, „multă vreme”; *tam diū / tamdiū*, „atâta timp”, „aşa de multă vreme”; *parumper*, „pentru puțin timp”, „puțină vreme”, „o clipă”; „în scurt timp”;

c) adverbe de ***cantitate***

1. cantitatea propriu-zisă

multum, „mult”, „foarte”; *parum*, „puțin”; *plus*, „mai mult”; *minus*, „mai puțin”; *plūrĭmum*, „foarte mult”, „în foarte mare cantitate”; *minĭmum*, „foarte puțin”, „cel (mai) puțin”;

2. măsura

multō, „cu mult”; *paruē*, „(cu) puțin”; *nimiō*, „peste măsură de mult”, „extraordinar”, „cu mult prea mult”; *tantō opĕre / tantōpĕre*, „în aşa măsură”, „până-ntr-atâta”, „atât de mult”;

3. frecvența

semel, „o (singură) dată”; „(pentru) prima oară”, „mai întâi”; *bis*, „de două ori”.

Numeroase adverbe latineşti oferă şi un semantism asociat unor c i r c u m s t a n ț e a b s t r a c t e:

A) adverbe ***generale*** de ***mod***

Indică circumstanța modală cea mai largă, în cadrul căreia se desfăşoară acțiunea / starea exprimată de verb, fără specificații precise:

– modale în *-ē: auārē*, „cu sete de câştig"; *aptē*, „strâns", „potrivit"; *benē*, „bine";

– modale în *-ō*: *merĭtō*, „pe drept", „pe bună dreptate"; *sēcrētō*, „separat", „în secret", „pe ascuns";

– modale cu finala dublă *(-ē/-ō)*: *certē / certō*, „sigur", „cu siguranță", „desigur", „fără îndoială"; *rārē / rārō*, „rar", „rareori"; „din loc în loc";

– modale în *-(ĭ)ter: alacrĭter*, „cu vioiciune"; *ferōcĭter*, „cu sălbăticie";

– alte terminații: *-tus* (*hūmānĭtus*, „după soarta omului"), *-tim* (*raptim*, „repede"; *furtim*, „pe furiş"; *gregātim*, „în turmă", „în masă" etc.), *-sim* (*uicissim*, „la rândul său"; *exim*, „apoi" etc.), *-īs* (*grātīs*, „pe degeaba" ‹ *gratiīs; imprīmīs*, „mai întâi de toate", „în primul rând" ‹ *in prīmīs [rēbus],inprīmīs* etc.) etc.

B) adverbe ***speciale*** de ***mod***

1. dubitative

forte, „din întâmplare", „întâmplător" (ABL sg ‹ *fors,-rtis*, „întâmplare", „soartă"); *fortasse*, „poate", „cumva"; „cam";

2. interogative

-ne, „oare?", „oare nu ?" (enclitic, în interogaţii directe); „dacă", „sau" (enclitic şi corelativ în interogații indirecte)

nonne, „nu-i aşa că?", „oare nu?", „nu-i adevărat?" (în interogații directe, când se aşteaptă un răspuns afirmativ sau o confirmare); „dacă nu" (în interogații indirecte) (‹ *non* + *-ne*);

3. de afirmare / confirmare / întărire

ita, „astfel", „aşa [este]", „da": apare singur sau însoțit de adverbele modale de întărire *uērō*, „într-adevăr", „desigur"; „da, desigur" (‹ ABL sg *uērus,-a,-um*);

4. de negare

non, „nu” (poate nega orice parte de vorbire, mai puțin interjecția); *haud* / *haut* / *hau*, „nu”, „nu tocmai”, „deloc”.

COMPARAȚIA ADVERBULUI. Posedă grade de comparație în primul rând adverbele formate de la adjective, iar după modelul acestora şi o serie restrânsă de adverbe primare.

Gradele / treptele de comparație ale adverbului sunt aceleaşi cu cele ale adjectivului: pozitivul (sau forma de bază, nivelul Ø al comparației), comparativul (numai de superioritate) şi superlativul (ca şi la adjectiv, fără distincție între varianta semantică „relativă” şi cea „absolută”).

Pentru exprimarea comparativului adverbial s-a utilizat sufixul formei de neutru a comparativului adjectival (la NACV sg), *-ius*, ataşat radicalului adverbului respectiv (obținut prin eliminarea sufixului adverbial *-ē* sau *-ō*):

POZITIV	RADICAL	COMPARATIV
aptē	*apt-*	*aptius*
fēcundē	*fēcund-*	*fēcundius*
misĕrē	*misĕr-*	*miserius*
tūtō	*tūt-*	*tūtius*

Pentru exprimarea superlativului adverbial s-a apelat la superlativul adjectivului corespunzător, a cărui terminație de N sg (*-us,-a,-um*) a fost înlocuită de sufixul specific adverbial *-ē* (‹ arhaic *-ed*):

SUPERLATIV	
ADJECTIVAL	ADVERBIAL
altissĭmus,-a,-um	*altissĭmē*
breuissĭmus,-a,-um	*breuissĭmē*
facillĭmus,-a,-um	*facillĭmē*
celerrĭmus,-a,-um	*celerrĭmē / celerrĭmō*
fēlīcissĭmus,-a,-um	*fēlīcissĭmē*

MOŞTENIREA ADVERBULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ.

Prezentăm, în încheiere, lista principalelor formaţii adverbiale moştenite de limba română (şi, uneori, de anumite dialecte sud-dunărene ale acesteia) din inventarul adverbelor latine – unele doar reconstituibile –, precum şi, când se impune, câteva corespondente romanice occidentale:

abia ‹ lat. *aduix*;

aci ‹ *eccum hic* (varianta *aici* ‹ *ecce hic*): cf. arom. *atsia*, istrorom. *tŝi*; it. *ci*, fr. *ici*, *ci*, prov. *aissi*;

acolo ‹ *eccum illoc*: cf. arom. *akolo*, istrorom. *kolo* (după Al. Rosetti), etimonul latin este *eccumhoc*, în continuarea căruia s-ar afla drom. *acole, acoloş* şi arom. *aco*;

acum ‹ *eccum modo*: cf. arom. *akmu*, istrorom. *akmo*, friul. *cumo*, log. *como*;

afară ‹ *ad foras, ad faras* (forma *faras* este atestată epigrafic: *CIL* VI, 13070): cf. arom. *afoară*, istrorom. *afore*; it. *affuori*, span. *afuera*;

aiure(*a*) ‹ *aliubī rē*;

altminteri ‹ *alterā mente*;

apoi ‹ *ad post*;

aproape ‹ *ad prŏpe*;

aşa ‹ *eccum sic* (*ad sic*, după Al. Rosetti): cf. arom. *ašitse*, istrorom. *aŝo*; it. *così*, lomb., gen. *asi*, fr. *ainsi*, prov. *aissi*, span. *aici*;

atât(a) ‹ *eccum tantum*: cf. arom. *ahtăntu, ahtântu*;

atunci ‹ *ad tunc(ce)*: cf. arom. *atumtsia*, istrorom. *atuntŝ*; etimonul latin apare atestat literar (*Peregrin*. *Aeth*. XVI), sub forma *ad tunc*;

azi ‹ *hāc diē*;

bine ‹ *benĕ*: cf. it. *bene*, fr., sp. *bien* etc.;

chiar ‹ *clārum*;

când ‹ *quando*: cf. it. *quando*, fr. *quand* etc.;

cum ‹ *quomodo*: cf. arom., istrorom. *kum*, it. *como*, v.fr., prov. *com*, span., port. *como*;

(o)dinioară ‹ *dē ūnā hōrā*, cu *o*- probabil analogic (cf. *odată* faţă de *dată*, *o datā*);

după ‹ *dē post* / *dēpost* (ultima formă apare atestată epigrafic, *CIL* VIII, 9162): cf. arom. *dupo*, istrorom. *dupe*; it. *dopo*, fr. *depuis*, port. *depois*, prov. *depois*;

foarte ‹ *forte*;

ieri ‹ *herī*: cf. it. *ieri*, fr. *hier* etc.;

înainte ‹ *inabante*: epigrafic apare atestată forma *inante* (*CIL* III, 961); cf. it. *innanzi*, prov. *enan(s)*, v. span. *enante*;

înapoi ‹ *in ad post*;

încă ‹ *unquam* (cu o interesantă deplasare semantică, de la circumstanța temporală, „vreodată”, din latină, la cea modală, din română);

încoace ‹ *in eccum hocce*;

încotro ‹ *in contrā ubī*;

îndărăt ‹ *dēretō*, *in(de)retō*;

jos ‹ *deorsum*;

lăuntru ‹ *illāc intrō* (*înăuntru* ‹ *în lăuntru*);

mai ‹ *magis* (arhaic *mage*);

mâ(i)ne ‹ *māne*;

nemic(a), nimic(a) ‹ *ne(c) mīca*, „nicio fărâmă”, „niciun pic”;

nu ‹ *non*;

numai ‹ *non magis* (atestat la glosatori, la care apare şi sintagma *nē magis*): cf. eng. *nomma*, friul., ven. *nome*, gen., lomb. *noma* (aşadar, în câteva dialecte italiene);

sus ‹ *sursus* / *sursum*, printr-o formă intermediară, atestată la Cato şi Plautus, *sūsum*; în latina târzie, ea devine curentă, fiind întâlnită frecvent la Tertullianus şi Augustinus;

unde ‹ *unde*, cu modificare semantică („de unde” → „unde”).

II. **PREPOZIȚIA**

DEFINIȚIE ŞI ROL MORFOLOGIC. Dacă nu este unicul sau cel mai important criteriu, absența flexiunii, a variabilității formale, morfologice, rămâne, cu toate acestea, un reper major în definirea prepoziției (ca, de altfel, şi în aceea a conjuncției şi a interjecției), pornind cel puțin de la stadiul limbilor IE antice spre cele moderne.

PERSPECTIVA ISTORICĂ ÎN CLASIFICAREA PREPOZIȚIILOR DIN LIMBA LATINĂ. Se pot distinge două mari clase de prepoziții, surprinse în formarea şi evoluția lor:

1^0 prepozițiile de origine IE

Sunt, desigur, formațiile prepoziționale cele mai vechi din limba latină. Dintre aceste prepoziții, curent sau foarte curent utilizate de-a lungul întregii latinități, fac parte: *ab, ad, ante, cis, cum, dē, e(x), in, inter, ob, per, post, prae, prō, secus, sine, sub*, *super, trans*.

O bună parte dintre aceste prepoziții sunt, în acelaşi timp, şi adverbe. Datorită ambivalenței unora dintre prepozițiile vechi în latină, de origine IE, s-a presupus, cu suficient temei, că utilizarea prepozițională derivă din cea adverbială.

2^0 prepoziţiile create în interiorul limbii latine

Şi în cazul lor, pentru o bună parte se constată dubla utilizare, adverbială şi prepoziţională, încă din cele mai vechi texte. Prin urmare, şi pentru prepoziţiile create în interiorul limbii latine originea adverbială este de presupus, în cazul în care sunt ambivalente. Exemple pentru acestea din urmă, nu întâmplător numite şi adverbe-prepoziţii, sunt, între altele, următoarele: *aduersus, circā, circum, insŭper* (primul exemplu cunoscut din limba latină de prepoziţie compusă), *intrā, praeter, procul, secundum, subter* etc.

CLASIFICAREA PREPOZIŢIILOR DUPĂ CRITERIUL RECŢIUNII. Încă din epoca arhaică, prepoziţiile şi-au manifestat solidaritatea cu numele sau substituenţii acestuia, solidaritate exprimată prin selectarea unui caz sau altul ori de câte ori apărea utilizată prepoziţia în cauză. Acest fenomen morfologic, înţeles rapid de vorbitori ca o „impunere" cu caracter obligatoriu a cazului de către prepoziţie, este cunoscut sub denumirea generică de *recţiune*.

I. ***PREPOZIŢII MONOCAZUALE***

1. cu regim de **ACUZATIV**

ad	*ergā*	*pōne*
aduersus	*extrā*	*post*
ante	*infrā*	*praeter*
apud	*inter*	*prope*
circā	*intrā*	*propter*
circum	*iuxtā*	*secundum*
cis	*ob*	*suprā*
citrā	*penes*	*trans*
contrā	*per*	*uersus*
		ultrā

2. cu regim de **ABLATIV**

a (ab,abs)	*ē (ex)*
absque	*prae*
cōram	*prō*
cum	*sine*
dē	

3. cu regim de **GENITIV**

causā
ergō
gratiā

II. *PREPOZIȚII BICAZUALE*

1. cu regim de **ACUZATIV** şi de **ABLATIV**

clam
in
sub
subter
super

2. cu regim de **GENITIV** şi de **ABLATIV**

tenus

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Prezentăm mai jos lista principalelor prepoziții latineşti moştenite în limba română (cu adăugarea, unde se impune, a unor paralele dialectale sud-dunărene şi a corespondentelor romanice semnificative):

a ‹ *ad*;
asupra ‹ *ad suprā*; cf. arom. *asupra*;
către (arh. şi pop. *cătră*) ‹ *contrā*;
câte ‹ *cata*;
cu ‹ *cum*; poziția lui *-m* final a fost debilă în toate epocile latinității;
de ‹ *dē*;
deasupra ‹ *de suprā*;
despre ‹ *dēsŭper*;
(de)desubt ‹ *dēsubtus*: cf. it. *(di) sotto*, fr. *dessous*, prov. *desotz*;
din ‹ *dein* (‹ *de in*);
dintre ‹ *deinter* (= *dē inter*);
drept ‹ *dīrectum* sau *dīrectō*;
după ‹ *dē post*;
fără ‹ *forās*;
în ‹ *in*: arom. *n*, meglen. *ăn*, istrorom. *on*; it. *in* (plus nenumăratele dialecte italiene), fr. *en*, prov. *en*, span. *en*, port. *en*, catal. *en* etc.;
între ‹ *inter*;
întru ‹ *intrō*: arom. *ntru*, *tru, tu*; meglen. *tru*;

la ‹ *illāc*, cu schimbarea valorii gramaticale (adverb → prepoziție);

lângă ‹ *longō*, sau, mai curând, după noi, **longā* (› **langā*);

pe ‹ *per*, cu o notabilă modificare semantică, cf. şi arom. *pre, pi*, meglen. *pri*;

pentru ‹ *per intrō*, prin compunere şi sudare;

peste ‹ *per extrā* (după etimologia propusă de Al. Rosetti, *ibid.*): se aduc în discuție şi formele vechi româneşti (de secol XVI) *preste, pestre*, comparabile cu meglen. *pristi*;

până ‹ *paene* (*ad*);

prin ‹ *per in* (apoi, sudat, *perin*): arom., istrorom. *prin*;

printre ‹ *per inter* (ulterior sudat);

spre ‹ *super* (care a preluat o parte din valorile lui *in*; Densusianu, *ibid.*);

stră- ‹ *extrā*; în româna nord-dunăreană s-a transformat în prefix (*strămoş, străbun, străbunic* etc.), sudându-se complet cu substantivul-bază; cf. şi arom. *stră-*, meglen. *stră, stri*;

sub ‹ *sub*;

subt, supt (arh.) ‹ *subtus*, „dedesubt", cu corespondente în aromână: *suptu, suntu, sun, sum* (Rosetti, *ibid.*).

III. **CONJUNCȚIA**

DEFINIȚIE, TRĂSĂTURI ŞI ROL MORFOSINTACTIC. În raport cu prepoziția, conjuncția constituie clasa conectorilor complecşi, întrucât funcționează pe un dublu plan: cel al prepoziției şi cel al frazei. În ambele situații, conjuncția se prezintă ca un cuvânt invariabil, trăsătură fundamentală care o leagă de categoria prepoziției.

În consecință, în raport cu cele două planuri sau nivele la care funcționează, conjuncția se prezintă ca un conector care: a) ***la nivelul propoziției*** leagă două părți ale discursului în sens restrâns (deci, două părți de vorbire) şi, în acest caz, ***rolul sintactic*** al conjuncției este ***nul***, iar conjuncția este un ***conector*** exclusiv ***coordonator***; b) ***la nivelul frazei***, conjuncția funcționează simultan ca un ***conector coordonator***, dacă face legătura între două propoziții de acelaşi tip (independente, respectiv subordonate), şi ca un ***conector subordonator***, dacă realizează legătura între două propoziții de tip diferit.

TIPOLOGIA CONJUNCȚIILOR. ORIGINEA ŞI EVOLUȚIA CONJUNCȚIILOR ÎN LIMBA LATINĂ. Unul dintre criteriile operante în clasificarea conjuncțiilor din limba latină este cel al structurii lor.

Se pot distinge 3 tipuri de formații conjuncționale:

1. conjuncții **simple**: *at, aut, cum, dum, et, nam, nē, ut* etc.; ele pot fi mono-, bi- sau polisilabice: *ergō, quandō, igĭtur, cetĕrum* etc.

2. conjuncții **compuse**: elementele lor formative (adverbe, prepoziții, alte conjuncții, substantive, pronume etc.) sunt analizabile; spre exemplu: *postquam, quōmĭnus, quōmodo, sīcut, uelut* etc. Elementele de compunere ale unor atari conjuncții erau clar perceptibile, ele însă erau sesizate şi funcționau ca unități morfolexicale de sine stătătoare.

3. **locuțiuni conjuncționale**: alcătuiau formațiile cele mai complexe, bi- sau plurimembre; de exemplu: *ac sī, cum / ut prīmum.*

ORIGINEA. În ceea ce priveşte originea, respectiv proveniența lor, semnalăm 3 direcții principale:

a. conjuncții provenite din teme pronominale, de exemplu:

cum < tema pronumelui relativ *qui* (mai exact, **quo-m* > *quum*);

quam < pronumele relativ la AC feminin sg;

b. conjuncții provenite din verbe (forme verbale pietrificate), de exemplu: *uel* < *uolo, uelle, uolu*ī: imperativ prezent II sg activ;

licet < *liceo, -ēre, licu*ī: indicativ prezent III sg activ;

quamuis < *quăm* + *uīs*: combinație adverbial-verbală, indicativ prezent activ, II sg < *uelle*;

c. conjuncții provenite din adverbe, precum:

modo, postea, qualiter, quantum, quātĕnus / quātĭnus, quotiē(n)s, ubī etc.

TABLOUL PRINCIPALELOR UNITĂȚI CONJUNCȚIONALE

A. *COORDONATOARE*

1. *COPULATIVE*

et, *ac*, *-que*, *nĕque* (redus la *nec*).

2. ***ADVERSATIVE***

at singur sau locuțional (*at uērō, at enim, at etiam), atquī*, *autem*, *cētĕrum*, *sed* (cea mai frecvent utilizată conjuncție, puternic încărcată semantic).

3. ***DISJUNCTIVE***

aut, *sīue, seu*, *-uel*
Disjunctive corelative:
aut /.../aut, „fie/.../fie", „ori/.../ori", „sau/.../sau"; după negații: „nici/.../nici"
sīue /.../ sīue „fie (că) /.../ fie (că)"
seu /.../ seu „sau (dacă) /.../ sau (dacă)"

4. ***CAUZAL – EXPLICATIVE***

ĕnim, nămque, nempe

5. ***CONCLUSIV – CONSECUTIVE***

ergo, idcircō, *ideō*, *ĭgĭtur*, *ĭtăque*

B. ***SUBORDONATOARE***

1. ***COMPLETIVE***

a. *conjunctivale*: *ŭt(ī), nē, nē/.../nōn, quīn, quōmĭnus*
b. *interogative indirecte*: *-nĕ, nŭm, nonnĕ* (interogativa simplă); *utrum, -nĕ* (I) /.../ *an, -ne* (II) (interogativa dublă sau disjunctivă); *sī* (prin transfer)
c. *cu indicativul*: *quŏd*

2. ***CIRCUMSTANȚIALE***

a. *temporale*: *cŭm* (+ INDICATIVUL / CONJUNCTIVUL)
dŭm, dōnĕc, quoad, quamdiu/quandiu
antĕquam, priusquam
post(eā)quam
ŭbī, ŭt (+ INDICATIVUL), *quandō; ŭbī/ŭt prīmum, cŭm prīmum, sĭmŭl (± ăc/atque)*

b. *cauzale*: *cŭm* (+ CONJUNCTIVUL)
quŏd, quia, quŏniam, quandō, quandŏquĭdĕm, sĭquĭdĕm

c. *finale*: *ŭt* (+ CONJUNCTIVUL)
nē, nē nōn, neue, neu
quō
quōmĭnus

d. *consecutive*: *ŭt* (+ CONJUNCTIVUL); *quăm ŭt* (+ CONJUNCTIVUL)
ŭt nōn
quīn
nēdŭm

e. *modal – comparative*: *ŭt* (+ INDICATIVUL)
uĕlŭt/ uĕlŭtī
sīcŭt/ sīcŭtī
quĕmadmŏdum
ăc
atque
ĕt (de regulă, cu elipsa verbului; uz restrâns)
} prin transfer de utilizare, de la conjuncțiile coordonatoare
quăm
quō
} de origine adverbială
ŭt sī
uĕlŭt sī
tam/nquam (± sī)
quăsĭ
proinde/perinde / aeque/nōn sĕcŭs ăc sī
proinde /perinde quăsĭ

f. *condiționale* (*ipotetice*): *sī* (± *forte / autem/modo*)
sīn (± *autem*)
nĭsĭ (rar, *nĭsĭ sī*; ± *fortĕ/uērō*)
nī
sī nōn
quŏd sī/quodsī
quŏd nĭsĭ
dŭm
mŏdŏ
dummŏdŏ/dŭm mŏdŏ
dŭm nē
mŏdŏ nē
dummŏdŏ nē
sĭquĭdĕm

g. *concesive*:

quamquam
cŭm (+ CONJUNCTIVUL)
ŭt (+ CONJUNCTIVUL)
quamuīs, *quamlĭbĕt*, *lĭcĕt* } de origine verbală (cf., *supra*, p. 206)
etsī
tămetsī
tămĕnetsī/tamen etsī
ĕtiamsī/ ĕtiam sī
sī (prin transfer sintactico-semantic)

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ

au: utilizare populară, restrânsă azi la sintagma conjuncţional-adverbială *au ba*, „sau nu” < lat. *aut* ; cf. arom. *a*;

ca < *quăm*: cf. sard., sicil. *ca*;

că < *quŏd*: conjuncţia a fost moştenită cu certitudine în limba română şi probabil în romanicele occidentale: în italiană, forma *che*, în franceză, spaniolă şi portugheză *que* nu par a proveni, după unii autori, din *quod*, ci din *quam* sau *quia*; corespondentul sard, respectiv sicilian al lui *che / que* este *ca*;

ci < *quĭd*, prin schimbarea completă a clasei morfologice; forma românească veche este *ce*;

când < *quandō*; conjuncţia *cum* cu valoare temporală nu a fost moştenită în nicio limbă romanică.

cum < *quōmŏdŏ*; cu valoare temporală, este atestat încă din epoca preromanică, unde îl concurează pe *quandō*, după cum o dovedesc numeroase texte creştine (începând chiar cu secolul al II-lea p.Ch.);

e (arhaic, dispărut ulterior) < *ĕt*; este atestat în textele de secol XVI; în aromână îi corespunde aceeaşi formă (*e*);

nici < *nĕquĕ*;

să < *se* (atestat în surse de latină vulgară) < *sī*;

şi < *sīc*, prin schimbarea clasei morfologice.

IV. **INTERJECŢIA**

DESCRIERE, TRĂSĂTURI SPECIFICE, ROL MORFOSINTACTIC. Din clasa generală a unităţilor morfologice neflexibile sau invariabile, interjecţia este limpede că ocupă şi delimitează un teritoriu propriu, mult mai puţin accesibil decât în cazul celorlalte neflexibile.

Față de acestea din urmă, interjecția constituie, în cel mai înalt grad, rezultatul unei duble evoluții:

a) **spontane**, ca marcă lingvistică a afectivității

Prin intermediul ei se pot exprima sentimente oarecare, cu încărcătură pozitivă şi/sau negativă, uneori aceeaşi interjecție oferind expresie unor stări afective contrarii; pentru latină, câteva exemple:

ā, āh, „a!", „ah!";
ēheu, „vai!" (redus adesea la *heu*, „id.");
ĕhŏ (amplificat *ĕhŏdŭm*), „o(h)!", „a(h)!", „vai!";
eī/hei, „vai!", „o(h)!";
hĕm, „a(h)!", „o(h)!", „aha!", „ă?!", „hm!";
ō/prō(h), „o(h)!", „a(h)!";
uae, „vai!", „ah!".

Interjecțiile din categoria celor **spontane** pot fi numite şi **primare**, întrucât înapoia lor nu se situează nicio altă categorie/clasă morfologică. Ele cuprind variante tipologice pe care le putem denumi, în funcție de încărcătura semantică pe care o poartă, interjecții afective, indictive, apelative, confirmative, onomatopeice etc.

b) **gramatical-morfologice**

Prin schimbarea clasei morfologice, părți de vorbire, care au continuat să evolueze ulterior în conformitate cu legile proprii categoriilor respective, au devenit la un moment dat invariabile, deci neflexibile, ca urmare a unei împietriri datorate excesului de încărcătură semantică – respectiv, de afectivitate – acumulat în contexte particulare. Astfel de interjecții, indiscutabil mai recente în limbă față de celelalte, pot fi denumite **secundare**.

Distingem la acest nivel două tipuri, în funcție de originea lor morfologică:

1. formate *în interiorul limbii latine*

1.1. de origine nominală

– simple: *hercŭlēs / hercŭle / hercle*, „pe Hercules!"; provine din transformarea cazului N, respectiv V, într-o interjecție invocativă;

– compuse prin sudare: *mehercŭlēs / mehercŭlē* (şi în grafie separată: *mē hercŭlē/mehercle*), „pe Hercules!", „zău", „pe cinstea/legea mea!", formulă de jurământ tipic şi exclusiv masculină;

1.2. de origine verbală

După cum s-a arătat, legătura dintre modul imperativ al verbelor (active, desigur) şi interjecţie este evidentă în toate limbile IE şi, prin urmare, ea trebuie presupusă şi în limba-sursă, IE comună. Următoarele imperative (II sg, dar şi pl) ale timpului prezent au devenit interjecţii:

ēm „iată, uite!", „na!" (< *ĕmĕ*, „cumpără!", „câştigă!", „ia!");

ăgĕ (amplificat, *ăgĕdŭm*: „hai!", „curaj!", „ei bine!", „ah!"; „fie";

ăgitĕ (amplificat, *ăgitĕdŭm*), „haideţi!", „ei bine!" (şi celelalte sensuri ale lui *ăgĕ*);

ī, „hai!" (propriu-zis, „cară-te!", „du-te!" < *eo, īrĕ*);

iŭbē, „rogu-te" (< *iŭbeo, -ēre*), în latina târzie, utilizat în exprimarea rugăminţilor sau a cererilor;

uĭdē, „vezi", „uite!" (< *uĭdeo, -ēre*).

2. *împrumuturi* din greacă

attăt (formă redusă), *attătae / attătē, attatatae* < ’αττατα῀ι, „ah!", „vai", ’αττατα῀ιττα, „id". Este o interjecţie care exprimă durerea şi suferinţa (în poezia tragică greacă), uneori parodiate (la Aristophanes).

băbae < βαβαί, „oh!" (de regulă repetat: βαβαὶ βαβαί, „oh! oh!") exprima în greacă admiraţia şi uimirea.

RECŢIUNEA INTERJECŢIEI. Dependenţa cazual-sintactică a altor părţi de vorbire faţă de interjecţie este un fapt izolat.

Singura interjecţie pentru care se poate presupune un regim cazual (deci, o recţiune) relativ constant(ă) a fost *uae*, „vai!", „oh!", prin care se exprima nemulţumirea, compătimirea, în general reacţia verbală la o durere, indiferent de natura ei. De aici, o aparentă recţiune, cu AC (rar) şi cu D (cel mai frecvent). El este însoţit de nuanţa compătimirii atunci când interjecţia apare urmată de un nume sau înlocuitor al lui aflat la cazul D: *uae mĭhĭ* (Terentius), „vai mie!"; *uae mĭsĕrō mĭhĭ* (Plautus), „vai nenorocitului / nenorocitul de mine!"; *uae tergō meō* (Plautus), „vai de spinarea mea!"; *uae uictīs* (Titus Livius).

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Produs morfologic al unei reacţii generalmente spontane prin caracterul ei excepţional afectiv, interjecţia este greu de presupus că a putut rezista în procesul transformării latinei în limbile şi dialectele romanice. Aici, ea s-a refăcut intern, prin mijloacele

specifice fiecărei limbi şi la date diverse. Unele se creează şi azi, sub ochii noştri: este vorba, în special, de interjecţiile imitatoare de sunete diverse, aşa-numitele onomatopei, cea mai productivă categorie interjecţională. Nu este exclus, totuşi, să descoperim – fie şi surprinzător – perpetuarea în română a unei străvechi şi constant utilizate interjecţii, exact aceea (şi unica, de altfel) întrebuinţată pentru a exprima compătimirea (ironică sau nu) şi, respectiv, ameninţarea: lat. *uae* sub forma rom. *vai*.

Alte cazuri similare nu ne sunt cunoscute.

CONCLUZII GENERALE

Evoluţia morfologiei latine a cunoscut, reduse la esenţial, trei mari **direcţii de dezvoltare**, proprii aproximativ unui mileniu şi jumătate de existenţă vie, istorică, a acestui idiom IE antic:

1^0 **expansiunea lingvistică**

Proporţional cu expansiunea istorică a statului roman, a instituţiilor şi administraţiei acestuia, limba în ansamblul ei şi morfologia în particular au cunoscut o dezvoltare a tuturor compartimentelor funcţionale, ceea ce a avut drept rezultat punerea la punct, în timp, a unui mecanism morfosintactic din ce în ce mai perfecţionat, capabil să răspundă, progresiv, în mod superior, tuturor necesităţilor de comunicare ale unei societăţi aflate într-o constantă şi complexă creştere şi diversificare economică, social-politică, instituţională, culturală, demografică.

2^0 **progresul lingvistic**

S-a manifestat prin rezultatele finale ale evoluţiei istorice a latinei, atât la nivelul cult, cât şi la acela al exprimării vii, orale, directe. Progresul lingvistic pe care l-a cunoscut idiomul iniţial al Romei, apoi al întregii lumii civilizate europene şi extraeuropene (un adevărat *commonwelth* al romanităţii oficiale, înglobând şi teritoriile originar nelatinofone), poate fi definit prin următoarele trei trăsături de bază, la nivelul în special al morfologiei:

a) simplificarea flexiunii şi, de aici, a exprimării

b) sistematizarea flexiunii, pe tipuri şi paradigme: tendinţa spre anulare a anomalismelor (formele „neregulate", „supletive" etc.)

c) clarificarea generală a exprimării, realizată printr-o permanentă înnoire a mijloacelor de expresie (morfologică şi, în egală măsură, sintactică)

3^0 **eficacitatea comunicării** prin intermediul latinei

Greaca vorbită în Antichitate s-a perpetuat ulterior numai pe teritoriile originar elenofone ale indo-europenității, şi anume exclusiv în Peninsula Helladică şi în insulele aferente. Expansiunea antică a limbii greceşti în afara acestui spațiu – în Asia Mică, în Egipt, în sudul Italiei şi în Sicilia, în sudul Galliei şi al Hispaniei, spre a numi reperele geografice cele mai importante – s-a dovedit, în mileniul întâi al erei noastre, neviabilă. Greaca antică nu s-a perpetuat sub forma unei complexe şi unitare familii de limbi neogreceşti. Ea şi-a rămas sieşi suficientă. Închisă în spațiul ei propriu, devenit rapid acela al unei religii victorioase – creştinismul în aria lui orientală –, şi aici greaca (medie) fiind puternic concurată de idiomul slavilor creştinați spre sfârşitul aceluiaşi mileniu. Închiderea porților Academiei de la Atena (529 p. Chr.) din ordinul împăratului Iustinianus a însemnat, mai devreme sau mai târziu, închiderea limbii greceşti, intrate deja în faza sa medie de evoluție, între fruntariile credinței lui Hristos, de la care a început şi pentru noi o lume nouă.

Cu totul alta a fost situația limbii latine. Ea s-a deschis tot timpul tuturor şi oricărei forme de comunicare, fără să se lase în vreun fel dominată de acestea. Nu creştinismul a „înghițit" limba latină, transformând-o într-o unealtă a vorbirii rapide şi perfect inteligibile, ci invers, latina s-a deschis în fața creştinismului, i-a permis să se comunice, l-a „comunicat", cum „comunicase" anterior şi atâtea alte experiențe cultural-literare, filosofice, politice, religioase etc. Latina a înglobat, deci, fenomenul creştin, l-a transformat într-unul din sectoarele ei de cel mai înalt interes. Latina nu a încetat să fie ea însăşi, ceea ce fusese şi înainte de experiența creştină.

Dacă trăieşte şi azi, în substanța şi expresia limbilor neolatine, toate îngemănate şi vii, este pentru că latina s-a multiplicat în oglinzile Istoriei, rămânând însă peste tot şi pentru totdeauna ea însăşi, cu întreaga ei structură genetică şi faptură interioară, repetată în spații geografice diverse. Latina este prima şi ultima, adevărata pasăre Phoenix a Istoriei.

PARTEA A II-A

SINTAXA

SINTAXA PROPOZIȚIEI
ŞI A PĂRȚILOR DE PROPOZIȚIE

Capitolul I

GENERALITĂȚI DESPRE PROPOZIȚIE

Propoziția este cea mai simplă unitate sintactică, ea reprezintă o comunicare în care există un singur predicat.

În latină, propozițiile se pot clasifica utilizând aceleaşi criterii de tipologizare operante în limba română.

Criteriul **scopului comunicării** clasifică propozițiile în: **enunțiative**, **interogative** şi **exclamative**.

După **forma** sub care se prezintă comunicarea, propozițiile pot fi **afirmative** sau **negative**.

În funcție de **elementele** din care este alcătuită, propoziția poate fi **simplă** sau **dezvoltată**.

Sensul (**înțelesul**) propozițiilor în cadrul comunicării (enunțului) le clasifică în propoziții **principale** şi **secundare** (**subordonate**).

La nivelul propozițiilor principale (independente), cele mai frecvente sunt propozițiile:

1) ENUNȚIATIVE, redate în general prin modul *indicativ* (modul realității), pentru enunțarea unui fapt real:

Ille discessit.

(Acela a plecat.)

2) INTEROGATIVE, care sunt de două tipuri:

directe simple:

Quis uenit ?

(Cine a venit ?)

directe duble:

Utrum legis an scribis ?

(Citeşti sau scrii ?)

fiind redate, de asemenea, prin modul *indicativ*.

3) EXCLAMATIVE: acestea sunt propoziții prin care se exprimă mânia, indignarea, disprețul, admirația:

Quam multa passus est Ulixes!

(Câte de multe [nenorociri] a pătimit Ulise!)

Ele folosesc, de asemenea, modul *indicativ*, dar şi modul *infinitiv* (cu valoare exclamativă).

Forma afirmativă sau negativă a propozițiilor latineşti poate fi cel mai bine receptată prin exemplificări din categoria propozițiilor enunțiative.

1. Propoziția AFIRMATIVĂ constată, afirmă sau întăreşte o stare de fapt:

Romanum imperium a Romulo exordium habet.

(Statul roman îşi are începutul de la Romulus.)

2. Propoziția NEGATIVĂ tăgăduieşte, neagă o situație-stare, o realitate:

Magister pigros discipulos non amat.

(Profesorul nu-i iubeşte pe elevii leneşi.)

Spre deosebire de română şi de alte limbi romanice, negația în latină se exprimă printr-un singur adverb sau printr-un singur cuvânt negativ; dacă în propoziția respectivă există două negații, sensul propoziției nu mai este negativ, ci devine unul puternic afirmativ:

Non possum non loqui.

(Nu pot a nu vorbi = pot vorbi.)

În sfârşit, propozițiile formate numai din elementele fundamentale de expresie sintactică, subiectul şi predicatul, se numesc PROPOZIȚII SIMPLE. Atunci când în afara acestor două părți principale de propoziție se află şi altele, secundare şi numite ca atare – atribut, complement –, avem de-a face cu PROPOZIȚII DEZVOLTATE.

Capitolul II

SINTAXA PĂRȚILOR DE PROPOZIȚIE

A. **SUBIECTUL (*SVBIECTVM*)**

Aşa cum s-a menționat anterior, este partea principală de propoziție care arată CINE săvârşeşte acțiunea verbală (indicată de verbul predicativ la diateza activă), sau CINE o suferă (când verbul predicativ este la diateza pasivă), sau CUI i se atribuie o însuşire sau o caracteristică (atunci când predicatul este nominal).

În latină, subiectul poate fi exprimat printr-un substantiv sau printr-o oricare altă parte de vorbire sau grup de cuvinte cu valoare de substantiv (adjectiv substantivizat, pronume, numeral substantivizat, verb la modul participiu, la modul infinitiv, adverb, sau chiar o propoziție întreagă):

– substantiv:

Caesar uenit.
(A venit Caesar.)

– adjectiv:

Audaces uincunt.
(Cei îndrăzneți învinș.)

– pronume (personal, posesiv, demonstrativ, interogativ sau nedefinit):

Nos legimus.
(Noi citim.)
Alii fugiebant.
(Alții fugeau.)

– numeral:

Quindecim milia Gallorum occisa sunt.
(Au murit cincisprezece mii de galli.)

– verb:

Errare humanum est.
(A greşi este omenesc.)

– adverb:

Bene est aduerbium.
(„Bine” este adverb.)

– o propoziție:

Optatur ut pater ueniat.
(Se doreşte să vină tatăl.)

Şi în latină există situaţii când SUBIECTUL este NEEXPRIMAT:

a) când subiectul este nedeterminat, pentru că se exprimă o gândire generală. Acest lucru se realizează fie printr-un verb la diateza pasivă cu valoare impersonală: *Sic itur ad astra*. (Aşa se merge la stele / se ajunge la glorie); fie prin folosirea persoanei a III-a pl a verbelor: *dicunt* (se spune, subînţeles *homines*); fie prin folosirea persoanei a II-a sg: *crederes* (ai crede, subînţeles *tu*), *dicas* (ai zice, subînţeles *tu*).

b) când subiectul ar trebui să fie un pronume personal, dar el se subînţelege în persoana verbului (indicată prin desinenţa personală): *audio* (aud), subiectul este „eu"; *uidemus* (vedem), subiectul este „noi".

c) când subiectul a fost deja exprimat anterior şi se subînţelege:

Hostis aduentat; ad arma currit.
(Duşmanul soseşte; se repede la arme.)

Subiectul *hostis* (duşmanul) se subînţelege şi în a doua propoziţie.

d) când predicatul este un verb impersonal, care denumeşte un fenomen al naturii: *pluit* (plouă), *fulminat* (fulgeră), *gelat* (îngheaţă), *uesperascit* (înserează) etc.

Şi latina face distincţie între SUBIECTUL GRAMATICAL şi SUBIECTUL LOGIC.

1. SUBIECTUL GRAMATICAL, în mod obişnuit, se află la cazul NOMINATIV, atunci când predicatul este exprimat printr-un verb la diateza activă sau pasivă, la un mod personal:

Pyrrhus Epirum occupauit.
(Pyrrhus a ocupat Epirul.)
Corinthus a Lucio Mummio deleta est.
(Corintul a fost distrus de către Lucius Mummius.)

2. SUBIECTUL LOGIC poate fi exprimat prin alte cazuri decât nominativul:

a) prin cazul ABLATIV (de agent, al autorului) exprimând persoana care săvârşeşte acţiunea unui verb la diateza pasivă:

Corinthus a Lucio Mummio deleta est.

b) prin cazul ACUZATIV, când predicatul este un verb impersonal, care exprimă anumite stări sufleteşti (verbe impersonale, de afect):

Numquam me paenituit.
(Niciodată nu m-am căit.)

N.B. De văzut SINTAXA cazului ACUZATIV.

c) prin cazul DATIV, însoțit de forme ale verbului *esse*: *mihi somnus est* (mi-e somn) sau prin același caz DATIV (de agent, al autorului), în situația predicatului exprimat prin verb la conjugarea perifrastică pasivă:

Patria omnibus amanda est.
(Patria trebuie [să fie] iubită de toți.)

N.B. Vezi SINTAXA CAZULUI DATIV.

B. **PREDICATUL (*PRAEDICATVM*)**

Este a doua parte esențială a propoziției, care exprimă o acțiune, o stare sau o existență a subiectului din propoziția respectivă.

În latină (ca și în limba română), predicatul este de două tipuri:

1. PREDICAT VERBAL, exprimat printr-un verb la un mod personal (INDICATIV, CONJUNCTIV, IMPERATIV), la diateza activă sau pasivă:

Milites pugnant.
(Ostașii luptă.)
Virtus laudatur.
(Virtutea este lăudată.)

Verbele care formează singure predicatul se mai numesc și verbe predicative, iar cele trei moduri personale enumerate – moduri predicative. Se impune observația că, în latină, în povestiri și în scrieri istorice, se întrebuințează și modul INFINITIV (mod nepersonal), la timpul prezent, cu valoare predicativă:

Hostes decurrĕre, lapides conicĕre.
(Dușmanii alergau, aruncau cu pietre.)

Este un infinitiv așa-numit istoric sau narativ, cu valoare de indicativ imperfect (după cum reiese și din traducere).

2. PREDICAT NOMINAL, alcătuit dintr-un verb auxiliar, ca VERB COPULATIV (nepredicativ), însoțind un NUME PREDICATIV.

NUMELE PREDICATIV poate fi un substantiv, un adjectiv, un pronume, un adverb, un verb la modul participiu sau la modul infinitiv.

VERBUL COPULATIV cel mai des întrebuințat este *esse*. Dar, câteodată, chiar și verbul *esse*, atunci când exprimă ideea de existență, poate forma singur predicatul, devenind predicativ:

Frater est intus = Fratele există / se află înăuntru.

Mai întâlnim, însă, în latină şi alte verbe care, spre a forma un predicat, au nevoie de o întregire predicativă, exprimată printr-un nume predicativ: *fiĕri* (a deveni), *euadĕre* (a ieşi, a scăpa din), *existĕre* (a exista), *manēre* (a rămâne). De asemenea, unele verbe la diateza pasivă: *dici*, *appellari*, *nominari*, *uocari* (a fi numit, a fi chemat), *creari*, *elĭgi*, *designari* (a fi ales, a fi proclamat), *habēri* (a fi socotit, a fi considerat), *uidēri* (a părea), *nasci* (a se naşte).

Sapientia semper mirabilis fuit.
(Înțelepciunea a fost totdeauna vrednică de admirat.)
Incolae Italiae Romani appellabantur.
(Locuitorii Italiei se numeau romani.)
Cicero optimus orator habetur.
(Cicero este socotit cel mai bun orator.)
Augustus imperator factus est.
(Augustus a devenit /s-a făcut comandantul armatei.)

ACORDUL PREDICATULUI CU SUBIECTUL

Se realizează în limba latină după aceleaşi reguli şi principii ca şi în română (există, însă, mici deosebiri, determinate de anumite particularități morfologice latineşti).

1. ACORDUL PREDICATULUI CU UN SINGUR SUBIECT

a) Predicatul verbal şi verbul copulativ se acordă cu subiectul în număr şi persoană:

Omnia mutantur.
(Toate [lucrurile] se schimbă.)
Leges sunt patronae ciuium.
(Legile sunt apărători ai cetățenilor.)

b) Numele predicativ cu valoare adjectivală (adjectiv, numeral, pronume, participiu) se acordă cu subiectul în gen, număr şi caz:

Haec filia orba matre est.
(Această fiică este lipsită de mamă.)

Dar, atunci când numele predicativ este un substantiv (fără să fie mobil), se acordă cu subiectul numai în caz:

Sapientia summum bonum est.
(Înțelepciunea este cel mai important bun.)

2. ACORDUL PREDICATULUI CU MAI MULTE SUBIECTE (SUBIECT MULTIPLU)

a) Dacă există mai mulți termeni cu funcție sintactică de SUBIECT, predicatul stă de obicei la plural (acordul logico-gramatical):

Animus, fortitudo, aetas me hortantur.

(Curajul, vitejia, vârsta mă îndeamnă.)

b) Câteodată, acordul predicatului cu subiecte multiple se poate face şi cu subiectul cel mai apropiat (acordul prin atracție):

Tu et omnes homines id sciunt.

(Tu şi toți oamenii ştiu acest lucru.)

c) Dacă subiectul este multiplu şi se află la persoane diferite, persoana I are prevalență asupra celorlalte, persoana a II-a asupra persoanei a III-a, atunci când se face acordul predicatului verbal sau al verbului copulativ:

Tu et nos una in forum iuimus.

(Tu şi noi am mers împreună în for.)

d) Dacă subiectul este multiplu, exprimat prin substantive de gen diferit, predicatul nominal va sta la plural, acordul numelui predicativ făcându-se cu prevalența genului masculin asupra femininului şi neutrului, şi a genului feminin asupra neutrului:

Filius et filia parentibus cari sunt.

(Fiul şi fiica sunt dragi părinților.)

e) Dacă subiectul este multiplu, exprimat prin nume de lucruri de gen diferit, predicatul nominal va sta la plural, acordul numelui predicativ făcându-se cu pluralul neutru:

Libertas, diuitiae, decus in oculis sita sunt.

(Libertatea, bogăția, onoarea se află sub ochii voştri.)

3. ACORDUL PREDICATULUI DUPĂ ÎNȚELES (*AD INTELLECTVM*)

Reprezintă o particularitate a acordului sintactic din limba latină, fiind vorba despre un acord logic, realizat după sensul enunțului, nu gramatical, realizat după formă.

În această situație, predicatul se utilizează de obicei la numărul plural (deşi subiectul este unic, având formă de singular):

– subiectul este exprimat printr-un substantiv colectiv: *multitudo* (mulțime), *turba* (gloată), *exercitus* (oaste), *legio* (legiune), *uulgus* (norod), *plebs* (popor de rând) etc.:

Multitudo in uestibŭlo stant.

(Mulțime de oameni stau la intrare.)

– subiectul este exprimat printr-un pronume nedefinit, ca: *uterque* (şi unul şi altul), *quisque* (fiecare) etc.:

Uterque ducum signum pugnae dant.

(Fiecare dintre comandanți /şi unul şi altul dau semnalul de luptă.)

Aşa cum s-a arătat anterior, distincția dintre propoziția simplă şi cea dezvoltată rezidă în faptul că cea de-a doua cuprinde, pe lângă părțile principale – SUBIECTUL şi PREDICATUL –, şi părți secundare de propoziție: ATRIBUTUL ŞI COMPLEMENTUL.

C. **ATRIBUTUL (*ATTRIBVTVM*)**

Este partea secundară de propoziție care determină un substantiv. În funcție de partea de vorbire prin care se exprimă, atributul este în limba latină de două feluri:

1. ATRIBUTUL ADJECTIVAL, exprimat în principal printr-un adjectiv, dar şi prin alte părți de vorbire care pot avea funcționalitate de adjectiv: pronume adjectival, numeral, verb la modul participiu.

Bono duci milites parent.

(Soldații se supun unui comandant bun.)

Hic discipulus magistro oboedit.

(Acest şcolar ascultă de profesor.)

Quindecim uiri rempublicam curauerunt.

(Cincisprezece bărbați s-au îngrijit de treburile statului.)

Homines aquam bibentes sani sunt.

(Oamenii care beau apă sunt sănătoşi.)

Cea mai importantă particularitate a atributului adjectival, moştenită şi în limba română, este faptul că se acordă în caz, număr şi gen cu substantivul determinat (aşa cum putem observa în toate exemplele notate anterior).

De altfel, în latină regăsim aceleaşi situații de realizare a acordului atributului cu substantivul determinat, pe care le-am moştenit şi

în limba română. Astfel, dacă atributul adjectival se raportează la mai multe substantive, el se aşază numai pe lângă ultimul dintre ele şi se acordă cu acesta în caz, număr şi gen:

Romanis maria terraeque cunctae patent.
(Romanilor le stau la dispoziţie toate mările şi toate pământurile.)

2. ATRIBUTUL SUBSTANTIVAL, după cum se vede din terminologie, este exprimat printr-un substantiv.

Acest tip de atribut cunoaşte, la rândul său, două subclase:

a) ATRIBUTUL SUBSTANTIVAL în cazul GENITIV, care exprimă mai multe valori sintactice: posesia, originea, dependența, calitatea, întregul din care se extrage o parte:

templum Iouis
(templul lui Iupiter)
homo magnae prudentiae
(om de mare prevedere)
magna pars ciuium
(o mare parte dintre cetățeni)

N.B. Aceste nuanţe sintactice ale atributului în cazul GENITIV vor fi tratate în capitolul SINTAXA CAZURILOR.

b) ATRIBUTUL SUBSTANTIVAL, care se află în acelaşi caz cu substantivul determinat, APOZIŢIA. Prin urmare, spre deosebire de limba română, unde apoziția stă în cazul nominativ (de regulă), indiferent de cazul substantivului determinat, în limba latină ea poate apărea la oricare caz gramatical, în acord cu cazul substantivului determinat:

Persuādet Cicerōni, celeberrĭmo oratōri /.../
(Îl convinge pe Cicero, cel mai vestit orator /.../)

D. **COMPLEMENTUL (*COMPLEMENTVM*)**

Este definit ca partea secundară de propoziție care întregeşte, completează (< lat. *compleo*, *-ēre*, *complēui*, *complētum*, „a întregi”, „a umple”) înțelesul verbului predicativ.

Şi în limba latină, această parte de propoziție cunoaşte câteva tipuri de bază:

1) COMPLEMENTUL DIRECT, care indică obiectul gramatical (ființă sau lucru) afectat, atins în mod direct de conceptul verbal.

Acest tip de complement era determinat, în general, de verbe tranzitive cu formă activă sau deponente. Îl întâlnim numai în cazul ACUZATIV, putând exprima diverse valori şi nuanţe sintactice (a se vedea SINTAXA CAZURILOR, ACUZATIVUL):

Libros utĭles legĭmus.
(Citim cărţi folositoare.)
Imitatur patrem suum.
(Îl imită pe tatăl său.)

Părţile de vorbire prin care se poate exprima COMPLEMENTUL DIRECT sunt: substantivul, adjectivul (substantivizat), pronumele, numeralul, şi chiar verbul la modul infinitiv:

Hostes eruptionem facere conabantur.
(Duşmanii încercau a face o ieşire.)

2) COMPLEMENTUL INDIRECT, care indică fiinţa sau lucrul pentru care se face ceva, căruia i se dă (atribuie) ceva (o acţiune, o stare, o caracteristică). Acestei funcţii sintactice îi este specific cazul DATIV, cu toate tipurile de valori sintactice pe care le poate reda: dativul de atribuire, al folosului sau pagubei, dativul final, dativul posesiv, dativul autorului, în legătură cu care se va discuta pe larg în secţiunea iniţială, despre SINTAXA CAZURILOR (a se vedea CAZUL DATIV).

În latină, însă, COMPLEMENTE INDIRECTE vom întâlni şi în cazul GENITIV, determinate de anumite categorii verbale, precum: verbele memoriei, cele care arată preţul (aprecierea, cântărirea), verbele judiciare, cele care indică sentimente şi afecte, verbele interesului, despre care vom face o serie de referiri în capitolul SINTAXA CAZURILOR (vezi CAZUL GENITIV).

Tot complemente indirecte, exprimate prin acelaşi caz GENITIV, întâlnim în limba latină ca fiind determinate şi de anumite categorii de ADJECTIVE, din sfera celor care indică priceperea, cunoaşterea, ignoranţa, dorinţa sau aversiunea, amintirea sau uitarea, participarea sau excluderea. Şi acestea sunt discutate în secţiunea SINTAXA CAZURILOR (CAZUL GENITIV).

3) COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL, care exprimă felurite împrejurări sau circumstanţe de realizare a acţiunii / stării

verbale. În limba latină, complementele circumstanțiale sunt, ca şi în limba română, de mai multe tipuri:

a) COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE LOC, exprimat prin cazul ACUZATIV, dar şi ABLATIV, redat atât cu prepoziție, cât şi fără prepoziție, diferențiază variate valori sintactice, precum: locul (locația) în interiorul căruia / căreia se petrece acțiunea verbală, direcția, punctul de plecare a acțiunii verbale, spațiul străbătut, nuanțe sintactice prezentate pe larg în secțiunea SINTAXA CAZURILOR (vezi CAZURILE ACUZATIV ŞI ABLATIV).

b) COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE TIMP, pentru exprimarea căruia se recurge tot la cazurile ACUZATIV şi ABLATIV, precedate sau nu de prepoziții; sunt prezentate sau redate mai multe valori sintactice: momentul (surprins) al desfăşurării acțiunii, durata acesteia, momentul începerii sau declanşării acțiunii / stării verbale, despre care vom vorbi în aceeaşi secțiune SINTAXA CAZURILOR (a se vedea CAZURILE ACUZATIV şi ABLATIV).

c) COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE MOD (MODAL), bogat exprimat în limba latină, prin aceleaşi cazuri ACUZATIV şi ABLATIV, cu mențiunea că în cazul ACUZATIV se întâlneşte, în plus, o nuanță sintactică datorită căreia complementul modal se apropie de COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL INSTRUMENTAL; drept care, în secțiunea SINTAXA CAZURILOR (vezi CAZUL ACUZATIV), apare redat cu o terminologie specifică, aceea de ACUZATIV MODAL-INSTRUMENTAL.

d) COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL INSTRUMENTAL, pe care îl vom întâlni bine reprezentat la cazul ABLATIV (caz la care au fost transferate valorile sintactice ale străvechiului caz indo-european INSTRUMENTALUL, dispărut ca atare în limba latină şi nemoştenit de ea datorită acțiunii fenomenului de SINCRETISM CAZUAL), dar şi la cazul ACUZATIV, aşa cum am menționat deja (de văzut SINTAXA CAZURILOR, ACUZATIVUL şi ABLATIVUL).

e) COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE CAUZĂ, care apare la aceleaşi cazuri, ACUZATIV şi ABLATIV, însoțite sau nu de prepoziții; pentru explicații suplimentare, se va consulta capitolul indicat (CAZUL ACUZATIV şi CAZUL ABLATIV).

Aceste tipuri de complemente circumstanțiale sunt cele mai reprezentative în limba latină, cu atât mai mult cu cât toate **s-au moştenit** în limba română. O mențiune specială s-ar putea adăuga pentru alte două valori sintactice: acuzativul relației şi ablativul relației, care au determinat exprimarea şi dezvoltarea în limba română a COMPLEMENTULUI CIRCUMSTANȚIAL DE RELAȚIE.

De asemenea, în limba latină mai există şi un ABLATIV SOCIATIV (dezvoltat din valoarea instrumentală), având aceeaşi funcționalitate pe care o deține COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL SOCIATIV în limba română.

CAPITOLUL III

SINTAXA CAZURILOR

I. **NOMINATIVUL** (*NOMINATIVVS CASVS*)

Nominativul este cazul care serveşte spre a numi (< *nominare*, „a spune pe nume"); este un *casus rectus* („caz drept") în opoziție cu celelalte cazuri, *casus obliqui* („cazuri oblice", „aplecate" în raport cu nominativul), cazul „vertical", deoarece nominativul, ca şi vocativul, nu poate avea, spre deosebire de celelalte cazuri, statut de complement, deci de parte de propoziție secundară.

Funcțiile sintactice ale nominativului, în propoziție, sunt:

1. SUBIECT al unui predicat verbal sau nominal:
   Sol lucet.
   (Soarele străluceşte.)
   C. Gracchus maxime popularis fuit.
   (C. Gracchus a fost foarte popular.)

2. NUME PREDICATIV al unui predicat nominal:
   Alexander fuit filius Philippi.
   (Alexandru a fost fiul lui Filip.)
   Pietas erga parentes maxima uirtus habetur.
   (Respectul față de părinți este considerat cea mai aleasă calitate.)
   Cicero pater patriae appellatus est.
   (Cicero a fost numit părintele patriei.)
   Consules declarantur M. Tullius et C. Antonius.
   (M. Tullius şi C. Antonius sunt declarați consuli.)

Pe lângă exemplele citate anterior, în care numele predicative alcătuiesc predicatul nominal întrebuințând şi alte verbe copulative în afară de verbul *esse* (de exemplu, pasivul verbelor *appellare, declarare, habere* etc.), menționăm existența în latină a ELEMENTULUI

PREDICATIV SUPLIMENTAR, de fapt un fel de COMPLEMENT DE MOD exprimat în cazul nominativ:

Milites domum laeti reuerterunt.
(Soldaţii s-au întors veseli acasă.)
Amicus epistulam infelix legebat.
(Prietenul citea nefericit scrisoarea.)

3. ATRIBUT ADJECTIVAL AL SUBIECTULUI:

Discipulus bonus laudatur.
(Elevul silitor este lăudat.)
Haec duo templa altissima sunt.
(Aceste două temple sunt foarte înalte.)
Urbs condita oppugnatur.
(Cetatea întemeiată este asediată.)
Rex clarus mortuus est.
(Vestitul rege a murit.)

4. ATRIBUT SUBSTANTIVAL AL SUBIECTULUI (APOZIŢIA SUBIECTULUI):

Cicero consul senatui imperabat.
(Cicero consulul poruncea senatului.)
Iuppiter, rex deorum, deos regit.
(Iuppiter, fruntaşul zeilor, îi guvernează pe zei.)

În limba latină, adeseori în opoziţie cu limba română, apoziţia se acordă totdeauna în caz cu substantivul pe care îl determină (la care se raportează), exprimându-se şi la genitiv, dativ, acuzativ sau ablativ:

Admiratio Corneliae, matris Tiberii et Gai, magna erat.
(Admiraţia pentru Cornelia, mama lui Tiberius şi Gaius, era mare.)

Laudamus Vergilium poetam Romanorum.
(Îl lăudăm pe Vergilius, poetul romanilor.)

O funcţie secundară a cazului nominativ este cea EXCLAMATIVĂ. Nominativul, precedat sau nu de interjecţia *o*, se întâlneşte şi în exclamaţii, situaţie în care îl denumim nominativ(ul) exclamativ:

Indigna homine dubitatio!
(Îndoială nedemnă de un om!)
Fabulae! Nugae! O tempora, o mores!
(Poveşti! Fleacuri! O, ce timpuri, ce moravuri!)

Acest tip de nominativ exclamativ va determina o deplasare a cazului spre domeniul interpelării, specific cazului vocativ, fapt care

va determina eliminarea acestui din urmă caz, treptată dar constantă, din câmpul realității morfologice a flexiunii nominale, ajungând astfel să se identifice cu cazul nominativ.

Funcțiile și valorile sintactice ale nominativului latin **s-au moștenit**, așa cum ne putem da seama din exemplificările anterioare, cu multă acuratețe în limba română.

II. VOCATIVUL (*VOCATIVVS CASVS*)

Vocativul este cazul chemării, al strigării (< lat. *uocare*, „a chema pe cineva", „a striga"), cazul fără funcție sintactică, întrucât nu poate îndeplini rolul niciunei părți de propoziție. Exprimă o chemare adresată cuiva, ființă sau lucru personificat, atrage atenția asupra unei comunicări.

Vocativul latin prezintă o topică mai fixă decât cea moștenită în limba română.

De obicei apare pe la mijlocul propoziției, totdeauna după verb, dacă acesta se află la persoana a II-a:

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?
(Până când vei mai abuza de răbdarea noastră, Catilina?)

Mai rar, se găsește, însă, și la începutul propoziției:

Quintili Vare, redde mihi legiones!
(Quintilius Varus, dă-mi înapoi legiunile!)
Miser Catulle, desinas ineptire /.../
(Nefericitule Catullus, încetează de a mai fi nebun /…/)

Nu rareori apare precedat și de interjecția *o*:

O fortunate adulescens!
(O, tinere norocos!)
O fons Bandusiae /.../
(O, fântână a Bandusiei /…/)

Dacă substantivul la vocativ este determinat de un adjectiv pronominal posesiv, acesta va apărea antepus, posedând, în special în scrisori, sensul de „iubit" sau „drag":

Conficior maerore, mea Terentia.
(Mă sfârșesc de durere, dragă Terentia.)

Se cuvine să menționăm, însă, că, atât în limba latină, cât şi în română, vocativul se desparte prin virgulă de restul propoziției din care face parte, şi că acest caz are capacitatea de a imprima comunicării o anumită stare afectivă (exprimând dojana, revolta, mânia, bucuria) prin intonație sau atunci când este însoțit de interjecție.

III. GENITIVUL (*GENITIVVS CASVS*)

Denumirea acestui caz gramatical provine de la verbul latinesc *gignĕre* (supin *genĭtum*), indicând apartenența prin naştere sau prin origine, de unde ideea de posesie.

În plan sintactic, un cuvânt la genitiv poate determina un substantiv sau un înlocuitor al acestuia, având valoare adnominală, deci o funcție atributivă, sau poate determina anumite tipuri de verbe sau adverbe (câteodată adjective), având valoare adverbală şi îndeplinind funcția de complement. Cu toate acestea, funcția sintactică fundamentală a cazului genitiv este cea de determinare a unui substantiv, deci funcția de ATRIBUT, în cadrul căreia pot fi sesizate diverse valori (raporturi sintactice) sau tipuri de genitiv.

1. GENITIVUL POSESIV, care arată persoana sau obiectul căreia / căruia îi aparține sau la care se referă ceva:

Hic uersus non est Plauti.
(Acest vers nu este al lui Plautus.)
Vis consuetudinis magna est.
(Puterea obişnuinței este mare.)

Uneori, genitivul posesiv este însoțit de verbul *esse*, arătând o însuşire, o datorie, o sarcină a unei persoane sau a unui lucru, traducându-se prin: „este o însuşire a …", „este datoria…", „este sarcina…" etc. Acest tip de genitiv se numeşte al **caracterizării:**

Est adulescentis maiores natu uereri.
(Este datoria unui tânăr să respecte pe cei mai vârstnici.)

2. GENITIVUL DEPENDENȚEI exprimă raporturi de filiație şi de rudenie. Uneori, pe lângă un genitiv posesiv exprimat printr-un nume propriu se subînțelege unul din substantivele: *filius, filia, uxor, seruus, serua,* prin care se stabilesc raporturi de filiație şi rudenie cu substantivul (de asemenea, nume propriu) determinat:

Caecilia (filia) Metelli
(Cecilia [fiica] lui Metellus)
Seruilia (uxor) Claudii
(Servilia [soția] lui Claudius)

3. GENITIVUL PARTITIV arată întregul căruia îi aparține o parte. Această parte poate fi desemnată prin:

a) substantive colective: *pars, numerus, multitudo, copia, legio, exercitus* etc.

Crassus magnum habuit seruorum et uillarum numerum.
(Crassus a avut un mare număr de sclavi şi de vile.)

b) gradul superlativ al adjectivelor şi adverbelor:

Gallorum omnium fortissimi sunt Belgae.
(Cei mai viteji dintre toți galii sunt belgii.)
Caesar omnium oratorum Latine loquebatur elegantissime.
(Dintre toți oratorii, Caesar vorbea limba latină cu cea mai mare eleganță.)

c) numerale:

Duo milia militum in proelio ceciderunt.
(Două mii de soldați au murit în luptă.)

d) pronume substantivate indicând o persoană, de tipul: *quis, aliquis, solus, nemo, alter, alius, neuter* etc.

Quis uestrum hoc ignorat?
(Care dintre voi nu ştie acest lucru?)

e) pronume şi adjective neutre substantivate, de tipul: *id, hoc, illud, quod, quid, aliquid, quidquid, multum, tantum, quantum, plus, plurimum, minus, minimum* etc.

Quod auri, quod argenti in urbibus Siciliae erat, id Verres abstulit.
(Verres a luat tot ce era aur, ce era argint în oraşele Siciliei.)

f) adverbe cu valoare de substantiv, de tipul: *satis, ubi, ubinam, ubicumque, eo, usquam, nusquam* etc.

Ubinam gentium?
(Între ce neamuri?)
Nusquam loci.
(În niciun loc.)

4. GENITIVUL EXPLICATIV (AL DEFINIRII) are funcția de a defini sau de a explica un substantiv cu sens general printr-un substantiv cu sens special.
Exemple:

periculum mortis
(primejdie de moarte)
nomen Hannibalis
(numele de Hannibal)
uox uirtutis
(cuvântul virtute)
nomen pacis
(numele păcii)
crimen auaritiae
(păcatul lăcomiei)

5. GENITIVUL CONȚINUTULUI sau al MATERIEI poate fi considerat un fel de genitiv din sfera semantică a explicativului, întrucât precizează sau indică materia din care este confecționat un obiect ori conținutul său.

Exemple:
sebi et picis gleba
(bulgăre de seu şi smoală)
montes auri
(munți de aur)
flumina lactis
(fluvii de lapte)
aula argenti
(oală de argint)
alimenta frugum carnisque
(alimente constând în grâu şi carne)

6. GENITIVUL CALITĂȚII arată o însuşire a unei persoane sau a unui lucru, constând dintr-un substantiv în cazul genitiv însoțit de un atribut adjectival. Prin această valoare sintactică se pot indica:

a) însuşiri caracteristice:

puer magni ingenii
(copil de mare talent)

b) rangul sau clasa socială căruia / căreia îi aparține o persoană:

homo infimi generis

(om din rangul/clasa cel / cea mai de jos)

c) vârsta, durata, măsura, greutatea, numărul:

puer nouem annorum

(copil de nouă ani)

Observație: Calitatea poate fi exprimată și prin cazul ablativ. Genitivul se întrebuințează totdeauna când este vorba de greutate, spațiu, timp, ca unități de măsură, sau când se exprimă calități sufleteşti permanente.

7. GENITIVUL SUBIECTIV determină un substantiv de origine verbală, având funcția de subiect al acțiunii conținute în sensul substantivului:

consulum aduentus

(sosirea consulilor = consulii sosesc)

spes imperatoris

(speranța comandantului = comandantul speră)

cupiditas hominis

(pofta omului = omul pofteşte)

ira Iunonis

(ura Iunonei = Iunona urăşte)

consuetudo pueri

(obiceiul copilului = copilul obişnuieşte)

8. GENITIVUL OBIECTIV, de asemenea, determină un substantiv de origine verbală, având însă funcția de obiect (complement direct) al acțiunii conținute în sensul substantivului:

spes uictoriae

(speranța victoriei = speranța de a învinge; a spera victoria)

narratio rerum

(povestirea faptelor = povesteşte faptele)

laus uirtutis

(lauda virtuții = laudă virtutea)

laudator pacis

(lăudător al păcii = laudă pacea)

Aşa cum am arătat, cazul genitiv poate îndeplini şi funcţia sintactică de COMPLEMENT. Cuvintele în genitiv pot fi determinate de verbe, adverbe, adjective (de origine verbală) al căror complement se află în latină în cazul genitiv. În astfel de situaţii, complementul în cazul genitiv poate exprima nuanţe şi valori sintactice identice cu cele deja prezentate în cadrul funcţiei adnominale, de atribut, a acestui caz.

Genitivul obiectiv este valoarea sintactică cea mai frecvent întâlnită pe lângă verbele latineşti. În funcţie de sfera semantică din care fac parte aceste verbe, se va conferi şi respectivului genitiv o anumită terminologie.

După verbele care exprimă amintirea sau uitarea vom întâlni un **genitiv al memoriei**: *memini hominum* (îmi aduc aminte de oameni); *obliuiscor malorum* (uit de nenorociri).

Complementul verbelor care exprimă preţul, aprecierea, valoarea este considerat un **genitiv al preţului**: *oratores magni aestimamus* (îi preţuim mult pe oratori); de obicei, pe lângă verbele menţionate se subînţelege substantivul *pretium* (de fapt, genitivul acestuia, *pretii*), aşa încât apare exprimat doar genitivul unor adjective arătând gradul preţuirii: *magni, tanti, multi, parui.* Exemple:

Villas parui aestimo.
(Socotesc moşiile de mică valoare.)

În latină întâlnim şi un **genitiv al vinei (al delictului)** determinat de verbe care exprimă ideea de acuzare, dare în judecată, condamnare, dar şi achitare:

Miltiades proditionis accusatus est.
(Miltiade a fost acuzat de trădare.)
Hunc furti condemnabat.
(Îl condamna [pe acesta] pentru furt.)

Complemente cu valoare de genitiv obiectiv întâlnim în latină cerute şi de **verbe impersonale** (cu formă unipersonală) care exprimă un sentiment. Acest tip de verbe se construieşte cu subiectul (logic), respectiv persoana care are sentimentul, în cazul acuzativ, în timp ce motivul care provoacă sentimentul se află în cazul genitiv:

Me paenitet culpae.
(Mă căiesc de greşeală.)
Te exercitus pudet.
(Te ruşinezi de armată.)

Există şi o categorie de verbe impersonale, aşa-numitele verbe ale interesului, care determină la rândul lor complemente în cazul genitiv, dar valoarea sintactică a acestora este de genitiv subiectiv. Este vorba de un genitiv subiectiv al persoanei în interesul căreia se realizează acţiunea verbală:

Quid Milonis interest?
(Ce-l interesează pe Milo?)
Caesaris refert.
(Pe Caesar îl interesează.)

Cu funcţie sintactică de complement, având valoare de genitiv obiectiv, sunt considerate substantivele aflate la acest caz, având ca determinante o serie de adjective sau de verbe la modul participiu (cu valoare adjectivală), precum:

a) cele care exprimă dorinţa sau aversiunea: *auĭdus, cupĭdus, studiōsus, fastidiōsus* etc.
Exemplu:
auĭdus imperii
(dornic de putere)

b) cele care arată priceperea, cunoaşterea, ignoranţa: *perītus, imperītus, gnarus, ignarus, prūdens, imprūdens*; de exemplu:
perītus rei publicae
(priceput la treburile publice)

c) cele care semnifică amintirea sau uitarea: *memor, immemor* etc.; de exemplu:
memor beneficii
(care-şi aduce aminte de o binefacere)

d) cele care au sensul de participare sau de excludere: *partĭceps, expers, inops, plenus, proprius, commūnis, compos* etc.; de exemplu:
Solus est homo rationis partĭceps.
(Numai omul este înzestrat cu raţiune.)

În privinţa **moştenirii în limba română** a celor două funcţii sintactice definitorii ale cazului genitiv, cea adnominală (de atribut) şi cea adverbală (de complement), dar mai ales a multitudinii de tipuri şi valori sintactice specifice acestui caz în latină, se impun următoarele observaţii.

Genitivul şi-a păstrat funcţia sintactică de atribut şi, de asemenea, cele mai reprezentative valori, nuanţe sintactice precum: genitivul posesiv (*cartea elevului*), genitivul dependenţei (*Pan, fiul Pepelei*), genitivul definirii sau explicativ (*frumuseţea naturii*, redat în română ca un genitiv de calificare),

genitivul subiectiv (*cântecul păsărelelor*), genitivul obiectiv (*strânsul recoltei*), dar există şi situaţii când limba română a preferat exprimarea unor tipuri de atribute în cazul genitiv prin atribute în cazul acuzativ, făcând adesea uz de prepoziţii. S-a continuat, astfel, o tendinţă a limbii latine populare care, datorită pierderii desinenţelor cazuale, s-a văzut nevoită, pentru a evita confuziile, să apeleze masiv la prepoziţii, ca instrumente foarte precise în exprimare, să facă, aşadar, apel în principal la două cazuri, tradiţional prepoziţionale, acuzativul şi ablativul. Aşa se explică de ce o serie de tipuri, valori specifice cazului genitiv din latină, se redau în română prin cazul acuzativ însoţit de prepoziţii (ţinând cont şi de pierderea cazului ablativ în toate limbile romanice, ca urmare a procesului de sincretism dintre acesta şi cazul acuzativ).

Se exprimă prin atribute în cazul acuzativ însoţite de prepoziţii: genitivul calităţii (*om de onoare, copil de nouă ani*), genitivul materiei (*munţi de aur*, *râuri de lapte*), genitivul partitiv (*o mulţime de oameni, două mii de soldaţi, cei mai buni dintre ei*, *câţiva dintre aceştia*). Câteodată, şi genitivul explicativ (deşi s-a moştenit în română ca genitiv de calificare) se redă de preferinţă prin cazul acuzativ însoţit de prepoziţia *de*: *popor de viteji, adiere de vânt, oraş de munte*. De asemenea, întâlnim astfel de formulări (acuzativ însoţit de prepoziţia *de*) şi pentru redarea genitivului obiectiv: *dragostea de patrie, lăcomia de mâncare, dorinţa de putere.*

Limba română a moştenit şi cea de-a doua funcţie sintactică a cazului genitiv în limba latină, cea de complement (apreciat de gramaticile moderne ca fiind unul INDIRECT). Prin urmare, vom întâlni în română complemente indirecte în cazul genitiv pe lângă un verb, cerut de anumite prepoziţii şi locuţiuni prepoziţionale: *luptăm împotriva minciunii, zburăm în jurul oraşului, mînţim din cauza fricii.*

IV. LOCATIVUL

Este un caz arhaic în flexiunea nominală latină, păstrat sporadic, întrucât funcţiile sale au fost preluate de cazul ablativ. Rolul său este acela de a indica locul unde se desfăşoară acţiunea (sau se petrece starea) exprimată de verb.

Doar câteva nume proprii de oraşe şi insule mici de declinarea I şi a II-a, la singular, sunt considerate vechi locative: *Romae, Florentiae, Tusculi, Brundisii, Pompeii, Sunii,* cu remarca evidentă că locativul avea desinenţe (terminaţii) cazuale foarte asemănătoare cazului genitiv.

De asemenea, şi substantivele comune *domus* (casă), *humus* (pământ), *rus* (ţară, sat) păstrează vechiul caz locativ: *domi* (acasă), *humi* (pe pământ, la pământ), *ruri* (la ţară). Sintagmele *domi bellique* şi *domi militiaeque* (în timp de pace şi în timp de război) sunt considerate exemple tipice de exprimare a cazului locativ, pe care îl regăsim de asemenea şi în formele substantivale *uiciniae* (în vecinătate), *tempori* (la timp), *heri* (ieri), *Carthagini* (la Cartagina, nume propriu de declinarea a III-a) etc.

Din exemplele anterioare reiese valoarea sintactică din limba latină a acestui vechi caz indo-european: este un complement circumstanţial de loc care răspunde la întrebarea *ubi?* (unde?), funcţie sintactică bine păstrată în limba română, dar nu prin realitatea sintactică a arhaicului caz locativ, dispărut de timpuriu chiar din latină.

V. DATIVUL (*DATIVVS CASVS*)

Reprezintă cazul gramatical al atribuirii, al acordării (*datiuus* < *do, -are, dedi, datum*, „a da").

Funcţia sintactică de bază a dativului este de complement indirect, dar poate asuma cel puţin trei tipuri de valori sintactice de mare importanţă. Dativul exprimă persoana sau lucrul (prin extensie) căreia / căruia i se atribuie o acţiune, o însuşire, o caracteristică, poate arăta şi scopul acţiunii verbale sau poate să indice fiinţa sau lucrul în folosul (interesul) sau în paguba (dauna) căreia / căruia are loc acţiunea verbală.

Aşadar, cazul dativ prezintă cel puţin **trei valori sintactice** esenţiale: dativul de atribuire, dativul final (de scop) şi dativul interesului sau al daunei, în cadrul cărora şi / sau pe lângă care vom menţiona şi alte nuanţe sintactice de mai mică importanţă.

1. DATIVUL DE ATRIBUIRE răspunde la întrebarea *cui*?, indică fiinţa sau lucrul căreia / căruia i se acordă (dă) ceva, la care se referă indirect acţiunea verbală (mai este denumit şi dativul obiectului indirect). Este determinat de diverse categorii de verbe latineşti:

a) TRANZITIVE: *dare* (a da), *mittĕre* (a trimite), *dicĕre* (a zice), *scribĕre* (a scrie), *ostendĕre* (a arăta), *imperare* (a porunci), *facĕre* (a face) etc.

Amico scribis.
(Îi scrii unui prieten.)

b) INTRANZITIVE: *resistĕre* (a opune rezistență), *repugnare* (a respinge), *cedĕre* (a ceda), *parēre* (a se supune), *oboedire* (a da ascultare) etc.

Vir sapiens cupiditatibus non seruit.
(Înțeleptul nu slujește pasiunilor.)

c) IMPERSONALE: *libet* (face plăcere), *licet* (este îngăduit), *debet* (trebuie), *conuĕnit* (se cuvine), *accĭdit* (se întâmplă) etc.

Quod licet Ioui non licet boui.
(Ce-i este îngăduit lui Iuppiter nu-i este îngăduit boului.)

d) INTRANZITIVE în latină, dar TRANZITIVE în română: *suadēre* (a sfătui), *persuadēre* (a convinge), *studēre* (a se strădui, a se ocupa cu) etc.

Ciuitati persuadet.
(El convinge cetatea.)

e) DERIVATE (COMPUSE) cu prepozițiile: *ad-, ante-, cum- (con-), inter-, ob-, post-, prae-, sub-, super-,* care pot avea un complement indirect (dativ de atribuire, în varianta așa-numitului dativ de regim), fără a repeta prepoziția cu cazul cerut de ea:

Caesar munitioni Labienum praefecit.
(Caesar l-a numit comandant al fortificației pe Labienus.)

Din sfera sintactico-semantică a dativului de atribuire se poate accepta că face parte DATIVUL CU *ESSE* sau DATIVUL POSESIV, care exprimă persoana sau lucrul căreia / căruia îi aparține ceva:

Sunt mihi duae sorōres.
(Am [îmi sunt] două surori.)

În exprimarea posesiei se întrebuințează verbul *esse* (a fi), justificându-se astfel valoarea dativului care are, de fapt, rol de subiect logic, ca în sintagmele româneşti *mi-e foame, mi-e lene, mi-e dor* etc. Dativul cu *esse* este echivalent ca sens cu o propoziție având subiectul la cazul nominativ şi ca predicat verbul *habēre* (a avea), drept care se mai numeşte şi SVM PRO HABEO. Revenind la exemplul anterior, el s-ar putea reformula: *Habeo (ego) duas sorores.*

2. DATIVUL FINAL (DE SCOP) arată finalitatea, „ținta" spre care se îndreaptă acțiunea verbală, răspunzând la întrebările: *pentru ce?, la ce?, în ce scop?* Acest tip de dativ este totdeauna exprimat printr-un nume de lucru / substantiv abstract la numărul singular: *usui*

(spre folosință), *muněri, dono* (în dar), *auxilio* (spre ajutor), *salūti* (pentru salvare), *colloquio* (pentru întâlnire), *ludibrio* (în bătaie de joc), *curae, cordi* (în grijă), *honōri* (spre onoare). Este determinat mai ales de verbe precum: *dare* (a da), *tribuĕre* (a atribui), *ducĕre* (a duce), *habēre* (a avea), *accipĕre* (a primi), *mittĕre* (a trimite), *esse* (a fi), *uertĕre* (a se întoarce), *uenīre* (a veni). Exemple:

auxilio
solacio ⟩ *esse* (a fi spre ajutor, consolare, salvare)
saluti

dono
muneri ⟩ *accipĕre, mittĕre* (a primi /a trimite în dar, drept cadou spre folosință)
usui

Există situații când dativul final mai este însoțit de un alt dativ (de obicei al folosului), formând împreună un DATIV DUBLU:

Pausanias uenit Atheniensibus auxilio.
(Pausanias le-a venit atenienilor în ajutor.)

3. DATIVUL INTERESULUI (AL FOLOSULUI) sau al DAUNEI (AL PAGUBEI) exprimă persoana în folosul sau dauna căreia are loc acțiunea verbală. Întrebarea la care răspunde este: *pentru cine?* Acest tip important de dativ este determinat de verbe care afectează în bine sau în rău persoana în al cărei folos sau spre paguba căreia se realizează acțiunea verbală:

a) *fauēre* (a favoriza), *prodesse* (a fi de folos), *medēri* (a vindeca), *cauēre* (a avea grijă), *succurrĕre* (a veni în ajutor), *ignoscĕre* (a ierta) etc.; prin sfera semantică din care provin, vor determina dative ale folosului:

Dominus seruis fauet.
(Stăpânul îi ocroteşte pe sclavi.)

b) *obesse, obstare* (a se împotrivi), *nocēre* (a face rău, a dăuna), *minari* (a amenința), *irasci* (a se înfuria), *inuidēre* (a privi cu ochi răi) etc. vor determina, datorită sensului, dative ale pagubei:

Magister discipulis irascitur.
(Profesorul se înfurie pe elevi.)

Dependente sintactic de exprimarea folosului sau a pagubei pot fi considerate şi alte două tipuri de dativ: dativul punctului de vedere şi dativul etic.

4. DATIVUL PUNCTULUI DE VEDERE (DATIVUL DE RELAȚIE) indică persoana din al cărei punct de vedere sau după judecata căreia are loc acțiunea verbală (respectiv, se face o afirmație). Se exprimă de obicei printr-un verb la participiu prezent sau printr-un pronume:

Montes procul intuentibus pares sunt.
(Pentru cei care-i văd de departe, munții sunt egali.)
Ille mihi mortuus est.
(Acela este mort pentru mine.)

5. DATIVUL ETIC arată persoana care este (sau se presupune că este) interesată în mod deosebit de acțiunea verbală, participarea afectiv-morală a acesteia la desfăşurarea relatării. Se întâlneşte mai frecvent în poezie, precum şi în limbajul popular, colocvial, exprimat prin formele pronominale: *mihi, tibi, nobis, uobis.* Exemple:

Tu mihi istius audaciam defendis?
(Tu îmi aperi îndrăzneala acestuia?)

Dativul etic prezintă valențe mai degrabă stilistice decât sintactice şi, de aceea, el poate lipsi din propoziție.

6. DATIVUL AUTORULUI (DATIVUL DE AGENT) exprimă persoana care are obligația de a îndeplini acțiunea verbală, manifestându-se la nivelul propoziției cu statut de subiect logic. Apare determinat de verbe:

a) aflate la conjugarea perifrastică pasivă:
Patria omnibus amanda est.
(Patria trebuie să fie iubită de toți.)

b) aflate la participiu perfect pasiv (în locul unui ablativ de agent):
Accepi epistulam tibi (= a te) scriptam.
(Am primit scrisoarea redactată de tine.)

c) cu verbul *quaeri* (a se căuta):
Gloria quaeritur multis.
(Gloria este căutată de mulți.)

Cazul dativ mai poate fi determinat şi de **adjective,** situație în care îl considerăm DATIV DE REGIM care indică:

a. bunăvoința sau duşmănia: *amicus* (prietenos), *fidus* (credincios), *carus* (drag, iubit), *beneuŏlus* (favorabil), *gratus* (iubitor) etc.; sau, dimpotrivă: *inimicus* (duşmănos), *aduersus* (potrivnic), *infidus* (infidel), *inuisus* (nesuferit) etc.:

Quam tibi fidelis fuerim.
(Cât de credincios ți-am fost.)

b. folosul sau paguba: *utĭlis* (folositor), *commŏdus* (util), *opportūnus (*binevenit), *salutāris* (salvator) etc.; sau, dimpotrivă: *inutĭlis* (inutil), *noxius* (dăunător), *perniciōsus* (primejdios) etc.:

Homini cibus utilissimus simplex.
(Mâncarea simplă este cea mai folositoare omului.)

c. asemănarea sau deosebirea: *simĭlis* (asemănător), *par* (egal), *aequalis* (identic), *dissimĭlis* (deosebit), *impar* (inegal), *contrārius* (contrar, deosebit) etc.:

Aristides aequalis fere fuit Themistocli.
(Aristides a fost cam de aceeaşi vârstă cu Themistocle.)

d. potrivirea sau nepotrivirea: *aptus* (potrivit), *idoneus* (potrivit, adecvat), *congruens* (identic) etc. sau *ineptus, incongruens* (diferit, nepotrivit) etc.:

Galli apti bello erant.
(Galii erau potriviți pentru acțiuni războinice.)

e. apropierea sau vecinătatea: *uicīnus, finitĭmus* (vecin, apropiat), *propinquus* (apropiat, rudă), *proxĭmus* (cel mai apropiat) etc.:

Belgae proximi sunt Germanis.
(Belgii sunt foarte apropiați de germani.)

Funcția sintactică a dativelor determinate în latină de categoriile de adjective enumerate mai sus este de **complement indirect** (răspunde la întrebările *cui? pentru cine? pentru ce?*).

Cu aceeaşi funcție sintactică, gramaticile latineşti consemnează situații de dativ determinate de interjecții:

Vae capiti tuo!
(Vai de capul tău!)
Vae uictis !
(Vai celor învinşi!)

Funcția sintactică definitorie a cazului dativ **s-a moştenit** în limba română: complement indirect.

De altfel, în cazul dativ, regăsim în română şi anumite tipuri sau valori sintactice specifice limbii latine, precum: dativul de atribuire (sau de adresare): *I-am telefonat mamei; profesorul le explică studenților.*

Tot aşa, persoana în folosul sau paguba căreia se face acţiunea verbală se poate exprima în română prin cazul dativ: *boala face rău (dăunează) oamenilor; soarele foloseşte sănătăţii.*

Aceeaşi tendinţă a limbii latine populare de a folosi elementele prepoziţionale şi cazurile gramaticale specifice acestora, determinată de altfel de nevoia de claritate şi de evitare a confuziilor (ca urmare a pierderii desinenţelor cazuale, marcatorii funcţiei sintactice), va duce în final la exprimarea acestui tip de dativ prin cazul acuzativ însoţit de prepoziţia *pentru*: *munceşti pentru mine.*

În aceeaşi situaţie se află şi dativul final latinesc care a dispărut în limba română sau mai degrabă a fost asimilat (în urma procesului de sincretism al cazurilor) de cazul acuzativ însoţit de prepoziţii sau locuţiuni prepoziţionale cu valoare finală (*la, pentru, spre, în, în vederea, în scopul, cu scopul)* şi având funcţia sintactică de complement circumstanţial de scop (*în dar, pentru onoare, în ajutor)*. Deşi în limba română nu există dativ de agent, subiectul logic al verbelor aflate la diateza pasivă se exprimă prin complemente de agent, aflate la acelaşi caz specific prepoziţional latinesc, acuzativul, însoţit de prepoziţiile *de* sau *de către.* Tot prin cazul acuzativ însoţit de prepoziţii, dar având funcţia sintactică de complement circumstanţial de relaţie, se redă vechiul dativ al punctului de vedere. Exemplu: *Pentru vânători (= din punctul de vedere al vânătorilor) contează prada.*

S-a păstrat în limba română, identic ca valoare (stilistică) şi ca formă de exprimare, dativul etic: *Trântindu-mi-l odată pe zmeu /.../ mi ţi-l ardea /.../*

Limba română a moştenit, aşa cum am arătat deja, şi construcţia latină a dativului cu *esse*, regăsită în exprimări însoţite de verbul *a fi,* precum: *mi-e dor, ţi-e milă* etc., în care complementul indirect în cazul dativ are valoare de subiect logic (*mi*, *ţi*), iar substantivele *dor* şi *milă* sunt subiecte gramaticale.

Putem aduce aici în discuţie şi existenţa în română a dativului posesiv, care însă îl continuă doar terminologic pe cel menţionat, în acest capitol, în limba latină; aceasta, deoarece dativul posesiv din română are o cu totul altă valoare sintactică. Este vorba despre un atribut pronominal, legat de substantive, în sintagme de tipul: *faţa-mi, mâna-ţi, chipu-i,* în care formele pronominale *-mi, -ţi, -i,* înlocuiesc, de fapt, pronumele posesive *mea, ta, lui, ei,* ultimele nefiind, în mod evident, în cazul dativ.

Menţionăm, de asemenea, moştenirea în limba română a complementului indirect determinat de adjective, înrudite sau foarte apropiate ca sens celor menţionate deja ca având acelaşi regim în limba latină (*prietenos, prielnic, favorabil, asemănător, similar, util* etc.).

Continuând aceeaşi situaţie din latină, complementul indirect în cazul dativ mai poate avea ca termen regent şi interjecţiile: *Bravo fruntaşilor la învăţătură!*

VI. ACUZATIVUL (*ACCUSATIVVS CASVS*)

Terminologia acestui caz provine de la verbul latin *accusare*, „a învinui", „a acuza", a cărui etimologie trebuie căutată în substantivul *causa*, la origine un termen juridic, „proces". Prin urmare, acuzativul indică persoana sau lucrul asupra căreia / căruia se exercită în mod nemijlocit acțiunea verbală, care este atinsă, afectată în mod direct de conceptul verbal. **Funcția sintactică** fundamentală şi, totodată, cea mai veche a acestui caz este cea de **complement direct** (lucru reflectat de altfel şi de terminologia sa) sau de **obiect direct**, dacă facem referire la faptul că acuzativul se opune simetric nominativului, cu care se află în corelație directă în raport cu acțiunea verbului: acuzativul = obiect, nominativul = subiect. Dar în jurul acestei funcții sintactice predominante gravitează şi alte valori sintactice pe care le-am putea subordona unei a doua funcții sintactice, **complementul circumstanțial**.

Aşadar, în limba latină ca şi în română, cazului acuzativ îi sunt specifice două funcții sintactice principale: complementul direct şi complementul circumstanțial.

I. COMPLEMENTUL DIRECT, aşa cum a fost deja definit, l-am putea considera un:

1. ACUZATIV – OBIECT DIRECT, pentru că asupra lui se răsfrânge acțiunea verbului, fiind determinat de următoarele categorii verbale:

a) verbe tranzitive (< lat. *transire*, „a trece la", „a transfera"), a căror acțiune trece direct asupra obiectului (ființă sau lucru), aflate la diateza activă sau făcând parte din categoria verbelor deponente (cu înțeles activ):

Brutus Urbem liberauit.
(Brutus a eliberat cetatea Roma.)

Caesar milites hortatur.
(Caesar îi îndeamnă pe soldați.)

Atunci când verbul tranzitiv trece la diateza pasivă, complementul direct devine subiect, iar subiectul trece la cazul ablativ (însoțit de

prepoziția *a*, *ab*, dacă este nume de persoană, şi fără prepoziție, dacă este nume de lucru):

Urbs a Bruto liberata est.
(Cetatea Roma a fost eliberată de către Brutus.)

b) verbe tranzitive în latină, dar intranzitive (sau reflexive) în română: *fugĕre*, *effugĕre* (a fugi), *cauēre* (a se păzi), *uitare*, *euitare* (a evita), *deficĕre* (a lipsi), *abdicare* (a renunța) etc.:

Themistocles inuidiam suorum non effugit.
(Themistocles n-a scăpat de invidia alor săi.)
Voluntas iuuenes deficit.
(Voința le lipseşte tinerilor.)

c) verbe care exprimă o stare sufletească sau o manifestare a ei, de obicei tranzitive în latină, dar intranzitive în română: *timēre*, *metuĕre*, *uerēri* (a se teme), *mirari* (a se mira), *ridēre* (a râde), *dolēre* (a suferi), *flēre* (a plânge), *horrēre* (a se îngrozi), *gemĕre* (a geme) etc.:

Metuo insidias.
(Mă tem de capcane.)
Omnes nomen Romanorum horrebant.
(Toți se îngrozeau de numele de roman.)

d) verbe compuse cu prepoziții, de fapt verbe de mişcare (sau de stare) compuse cu prepozițiile: *ad*, *cum*, *circum*, *in*, *per*, *praeter*, *trans*, care devin în latină tranzitive: *adire aliquem* (a vizita pe cineva), *conuenire aliquem* (a se întâlni cu cineva), *circumstare aliquid* (a înconjura ceva), *ingredi uiam* (a începe călătoria), *peragrare regiones* (a străbate ținuturile), *transilire murum* (a sări peste zid) etc.:

Caesar oppidum uallo circumuenire constituit.
(Caesar a hotărât să înconjoare cetatea cu un val de pământ.)

O categorie sintactică specială a complementului direct o reprezintă în latină:

2. ACUZATIV DUBLU. Se prezintă ca un dublu complement de obiect (direct), pe care îl putem analiza în două moduri:

2.1. un acuzativ obiect direct (exprimând mai frecvent persoane) însoțit de un al doilea acuzativ care completează înțelesul verbului, asemenea unui nume predicativ. Acest dublu acuzativ poate fi determinat de variate categorii verbale:

– verbe copulative tranzitive la diateza activă: *nominare* (a numi), *declarare* (a declara), *creare* (a crea), *efficĕre* (a face) etc.:

Ciceronem uniuersus populus consulem declarauit.

(Întregul popor l-a proclamat pe Cicero consul.)

– verbe tranzitive active cu sensul de „a avea", „a da", „a lua", „a primi", „a cere", „a refuza" (*habēre, dare, adhibēre, sumĕre, accipĕre, petĕre, relinquĕre* etc.):

Filio meo patrimonium relinquam memoriam nominis mei.

(Fiului meu îi voi lăsa patrimoniu amintirea numelui meu.)

– verbe care înseamnă „a se arăta", „a se comporta" (*se praestare, se ostendĕre, se praebēre, se offerre* etc.):

Praebebo me attentum auditorem.

(Eu mă voi arăta un ascultător atent.)

2.2. un acuzativ al persoanei (ca obiect direct) însoţit de un al doilea complement direct, acuzativul lucrului. Şi acest tip de acuzativ dublu este determinat de anumite categorii verbale:

– verbe care arată instrucţia şi educaţia: *docēre, edocēre* etc.

– verbe care arată rugămintea şi cererea: *orare, rogare* (a ruga), *petĕre, poscĕre, flagitare* (a cere, a pretinde, a reclama) etc.

– verbe formate cu prepoziţie-prefix, de exemplu *trans*: *transportare* (a transporta), *traicĕre, traducĕre* (a trece dincolo) etc.:

Catilina iuuentutem mala facinŏra edocebat.

(Catilina îi învăţa pe tineri fapte rele.)

Multa eum rogaui.

(L-am rugat multe lucruri.)

Caesar flumen exercitum traduxit.

(Caesar a trecut armata peste fluviu.)

3. ACUZATIV AL OBIECTULUI INTERN (ACUZATIVUL INTERN)

Este un complement direct care exprimă conţinutul acţiunii unui verb (frecvent intranzitiv), dar cu care se află într-o foarte strânsă relaţie, fie lexicală, fie semantică. Prin urmare, există două tipuri de acuzative interne:

a) cel care face parte din aceeaşi familie de cuvinte cu verbul care îl determină: *cenam cenare* (a lua masa), *dolorem dolēre* (a avea durere), *pugnam pugnare* (a lupta o luptă), *seruitutem seruire* (a sluji

ca sclav), *somnium somniare* (a visa un vis) etc. Acest tip de acuzativ intern se mai numeşte şi **figura etimologică** (cu valenţe stilistice în latină);
b) acuzativul intern care face parte din aceeaşi sferă de sens cu verbul al cărui complement direct este: *aetatem uiuere* (a trăi o perioadă a vieţii), *uiam ire* (a merge o cale), *prœlia pugnare* (a lupta / a da o bătălie) etc. Aşa cum observăm, acuzativul complement direct este înrudit doar sinonimic cu verbul, drept care sintagma se mai numeşte şi **figura sinonimică**.

4. ACUZATIV ADVERBIAL. Se numeşte astfel, deoarece anumite forme de acuzativ apar în latină având utilizare adverbială. Astfel, neutrul singular al unor pronume şi adjective care indică o anumită cantitate sunt considerate, din punct de vedere sintactic, acuzative adverbiale: *aliquid, paulum, minus, minimum, aliquantum, multum, plus, plurimum, tantum, quantum* etc. De asemenea, adjective adverbializate care arată succesiunea: *primum, posterius, postremum* etc.

Eo die populus nihil uidit.
(În acea zi, poporul n-a văzut nimic.)
Eo die postremum Caesar uisus erat.
(În acea zi, Caesar fusese văzut pentru ultima dată.)

Exemple de acuzativ adverbial sunt considerate formele de acuzativ întâlnite în locuţiunile adverbiale: *partim ... partim*, „în parte ... în parte”; *magnam (maiorem, maximam) partem*, „în mare (mai mare, cea mai mare) parte”.

Nostra oratio magnam partem ex iambis constat.
(Cuvântarea mea constă în mare parte din iambi.)

De asemenea, în sintagmele *id genus, quod genus* (de acest fel, tip), *id temporis, id aetatis* (în această vreme, epocă).

5. ACUZATIV DE RELAŢIE. Este un complement al unor verbe intranzitive prin care se face o referire limitativă la îndeplinirea acţiunii / stării verbale sau la existenţa calităţii unui adjectiv. Ca modalităţi de exprimare este destul de sărac.

Acuzativul singular neutru al pronumelor demonstrative (sau relativ-interogative cu valoare demonstrativă) determinat de verbe intranzitive este frecvent acuzativ de relaţie: *id* (în această privinţă), *quod* (în ceea ce priveşte faptul că) etc.:

Legati Romam id ueniebant.

(Solii veneau la Roma în legătură cu acest lucru.)

În al doilea rând, substantive denumind părți ale corpului omenesc, determinate în general de adjective sau participii verbale cu rol de adjective, apar de asemenea cu valoare de acuzativ de relație. Se impune aici precizarea că astfel de sintagme, cu valențe mai degrabă stilistice, se pare că au fost preluate, prin imitație, din greaca veche, drept care se mai numesc şi acuzative greceşti: *mulieres perculsae corda* (femei lovite în suflet); *nudata pectus* (goală la piept, cu pieptul gol); *uelox pedem* (iute de picior); *miles fractus membra* (soldat lovit la picioare).

6. ACUZATIVUL EXCLAMAȚIEI este tot un fel de complement direct; el arată persoana sau lucrul care reprezintă obiectul exclamației. Se întrebuințează chiar mai frecvent decât nominativul şi vocativul, pentru că exclamația implică şi o anumită stare de spirit.

Acuzativul exclamativ poate să se exprime fie singur:

Me felicem !

(Fericitul de mine !)

fie, mai des, însoțit de o interjecție (cu rol emfatic):

O uirum magnum dignumque !

(O, bărbat viteaz şi demn !)

7. ACUZATIV – SUBIECT LOGIC. Există în latină o categorie specială de verbe impersonale, de afect (pentru că exprimă sentimente), al căror subiect logic se utilizează în cazul acuzativ (pentru că este, de fapt, un complement direct, de obiect, din punct de vedere gramatical): *me miseret* (mi-e milă), *me paenitet* (mă căiesc), *me piget* (îmi pare rău), *me pudet* (mi-e ruşine), *me taedet* (mi-e silă) etc.

Me miseret fratris.

(Mi-e milă de frate.)

De asemenea, şi alte tipuri de verbe impersonale prezintă acelaşi regim în privința exprimării subiectului în cazul acuzativ: *me fallit, me fugit, me praeterit* (îmi scapă, trec cu vederea), *me decet, me dedecet* etc.

Me fugit rescribere.

(Mi-a scăpat [am uitat] să-ți scriu.)

II. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL îl întâlnim în cazul acuzativ ca purtător al unei singure valori sintactice, aşa cum limba latină moştenise din indo-europeană: exprimarea extinderii acțiunii verbale. Ulterior, se va face o dublă raportare a acestei străvechi nuanțe sintactice la axa timpului, respectiv la cea a spațiului, determinând apariția funcțiilor de complement circumstanțial de t i m p şi de complement circumstanțial de l o c, funcții sintactice în cadrul cărora vom semnala o serie de valori specifice limbii latine.

COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE TIMP are ca funcționalitate fundamentală indicarea ideii de desfăşurare (extindere) în timp a acțiunii verbului; valoarea sintactică specifică este ACUZATIVUL DURATEI, care la rândul ei prezintă trei nuanțe temporale:

a) exprimă perioada de timp cât durează acțiunea verbului, răspunzând la întrebarea *quamdiu*? (cât timp?) şi fiind formulat însoțit de prepoziția *per* sau fără prepoziție:

Decem annos Troia oppugnata est.
(Troia a fost asediată timp de zece ani.)
Pluit continenter per tres dies.
(Plouă fără încetare de trei zile.)

b) exprimă timpul (momentul) de când durează acțiunea verbală, răspunde la întrebarea *ex quo tempore* ? = de când ? şi este formulat cu ajutorul adverbului *iam* (deja) însoțit de numerale ordinale:

Pax iam tertium annum durabat.
(Pacea dura deja de doi ani împliniți.)

c) poate exprima şi vârsta (acuzativul vârstei), atunci când este formulat cu ajutorul unuia din participiile verbale *natus* sau *agens* însoțite de numerale cardinale sau ordinale:

Alexander mortuus est triginta tres annos natus.
(Alexandru a murit la vârsta de treizeci şi trei de ani.)

COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE LOC are ca principală funcționalitate exprimarea extensiunii în spațiu a acțiunii verbale, existând cel puțin două valori sintactice specifice:

1. ACUZATIVUL DIRECȚIEI, care indică punctul (ținta) spre care se îndreaptă acțiunea verbală, determinată de verbe de mişcare sau deplasare (reală sau figurată), răspunzând la întrebarea *quo* ?

(încotro ?). În formularea acestei valori sintactice există următoarele reguli principale:

a) substantivele comune şi substantivele proprii, nume de ţări şi insule mari, se construiesc cu acuzativul însoţit de prepoziţiile *ad* sau *in*:

ad urbem ire (a merge în oraş)
in aedes intrare (a intra în templu)
proficisci in (ad) Graeciam (a pleca spre Grecia)

b) substantivele proprii nume de oraşe, insule mici, precum şi substantivele comune *domus*, *humus*, *rus* se construiesc în cazul acuzativ fără prepoziţie:

peruenire Romam (a ajunge la Roma)
redire domum (a se întoarce acasă)
proficisci rus (a pleca la ţară)

2. ACUZATIVUL SPAŢIULUI STRĂBĂTUT redă, fără prepoziţie, spaţiul parcurs:

Caesar noctu milia passum circiter duodecim progressus est.
(Caesar a înaintat în timpul nopţii circa douăsprezece mii de paşi.)

De asemenea, poate indica şi distanţa dintre două puncte (punctul de plecare şi cel de sosire), tot fără prepoziţie:

Hostes aberant a Caesaris castris quinque milia et ducentos passus.
(Duşmanii erau la o depărtare de cinci mii două sute de paşi de tabăra lui Caesar.)

În afara celor două valori sintactice menţionate, acuzativul se poate utiliza şi pentru a indica dimensiunile de lungime, lăţime, înălţime, adâncime, mai ales însoţit de adjectivele: *longus*, *latus*, *altus* şi cu verbul *patēre* (a se întinde):

Fossa lata erat quinquaginta tres pedes.
(Şanţul era lat de cincizeci şi trei de picioare.)

Pe lângă cele două tipuri principale de complemente circumstanţiale moştenite de latină din indo-europeană, COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL DE TIMP şi COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL DE LOC, în cadrul valorii sintactice originare a extensiunii acţiunii verbale, semnalăm şi alte situaţii şi exemple de folosire a cazului acuzativ cu funcţii şi valori sintactice foarte apropiate de alte funcţii sintactice circumstanţiale, precum cea finală, modal-instrumentală sau cauzală.

Precedate de prepozițiile *ob* sau *propter*, în exemple ca:

Hostis ob timorem fugit.

(Duşmanul fuge de teamă.)

Terra propter frigus gelat.

(Pământul îngheață de frig.)

avem de-a face cu acuzative cauzale (complemente circumstanțiale de cauză).

Precedate de prepoziția *per*, acuzativele din propozițiile:

Milites per uim pugnant.

(Soldații luptă cu forță.)

Imperatores per hanc artem uincunt.

(Comandanții învinge prin această măiestrie.)

pot fi considerate nişte complemente circumstanțiale instrumentale şi modale.

Tot astfel, adjectivele care exprimă o anumită înclinație sau disponibilitate către ceva, atunci când sunt însoțite de prepoziția *ad*, determină acuzative cu valoare sintactică finală:

Homo natus (pronus, propensus) ad malas res.

(Om născut / înclinat spre lucruri rele.)

Cele două funcții sintactice principale ale acuzativului **s-au moştenit** în mod semnificativ în limba română.

Complementul direct, ca şi în latină, prezintă acelaşi regim de determinare al verbelor tranzitive, doar modalitatea de exprimare fiind diferită, prin utilizarea prepoziției *pe*, în situația numelor comune sau proprii exprimând persoane.

Acuzativul dublu se regăseşte în sintaxa limbii române: *Profesorul îi învață pe copii gramatica*, un exemplu care ilustrează folosirea acuzativului persoanei însoțit de acuzativul obiectului.

De asemenea, acuzativul intern s-a moştenit în română, fiind un complement direct intern, determinat de verbe intranzitive, exprimat printr-un substantiv care are aceeaşi rădăcină cu verbul respectiv (*Ați luptat luptă deşartă.*) sau face parte din aceeaşi sferă semantică cu acesta (*Om trăi viață dulce*.).

Cu funcție de complement circumstanțial, multe din valorile sintactice ale cazului acuzativ le regăsim moştenite în română. Complementul circumstanțial de loc exprimă în română nuanțe sintactice specifice acuzativului direcției (*Apoi iar vine la fereastră.*) şi acuzativului spațiului străbătut

(*Umblu ţara jumătate*.). Complementul circumstanţial de timp, prin valorile pe care le exprimă în limba română – durata, răstimpul (*Nu vorbesc cu nimeni câte o săptămână. Trei ani de-a rândul ieşise premiant*. etc.) –, continuă prin moştenire ambele nuanţe sintactice ale acuzativului duratei din limba latină. Tot aici se cuvine să menţionăm şi acele sintagme prin care se redă vârsta (*la şaisprezece ani; la nouă ani*).

Şi complementul circumstanţial de cauză, pe care îl folosim în limba română, moşteneşte în bună parte valorile sintactice specifice exprimate de cazul acuzativ, cu menţiunea că, în situaţia acestuia, trebuie să ţinem seama şi de aportul cazului ablativ (prin valoarea sa de ablativ de cauză) în configurarea anumitor sintagme şi construcţii (mai ales în folosirea prepoziţiilor).

Aceleaşi observaţii le putem face şi cu privire la moştenirea în limba română a complementului circumstanţial de mod, a complementului circumstanţial instrumental şi chiar a complementului circumstanţial de relaţie, deoarece toate continuă deopotrivă valori şi nuanţe sintactice pe care limba latină le exprima atât prin cazul acuzativ, cât şi prin cazul ablativ.

VII. **ABLATIVUL** (*ABLATIVVS CASVS*)

Denumirea acestui *casus Latinus*, cum îl califica ilustrul savant enciclopedist roman Marcus Terentius Varro, provine de la verbul *aufero, auferre, abstŭli, ablātum* (a scoate, a separa, a îndepărta), de la care, prin derivare (de la modul supin), celebrul profesor de retorică, de la sfârşitul secolului I p.Chr., Marcus Fabius Quintilianus, i-a atribuit definitiv numele de *ablatiuus*.

Aşa cum reflectă şi terminologia, ablativul este cazul care indică locul de pornire a unei acţiuni sau locul din care este îndepărtat(ă) sau separat(ă) o fiinţă sau un lucru. În cele mai multe situaţii, ablativul este determinat de verbe, iar funcţia sa principală este cea de complement circumstanţial. Trei sunt tipurile de complemente circumstanţiale care guvernează structura sintactică a acestui caz: complementul circumstanţial separativ, funcţia sa fundamentală, cu care s-a moştenit din indo-europeană şi căreia i se datorează şi terminologia; complementul circumstanţial instrumental, funcţie sintactică preluată de la un foarte vechi caz indo-european, instrumentalul (dispărut, nemoştenit în limba latină, în urma fenomenului de sincretism al cazurilor); complementul circumstanţial cu funcţie locală (de plasare a acţiunii verbale în timp şi spaţiu), preluat de asemenea de la un alt caz indo-

european, locativul, dispărut şi el în latină (se păstrează sporadic, parțial, în epoca istorică, având forme morfologice proprii doar în paradigma singularului; cf. *supra*, { } p. 238), ca urmare a acțiunii aceluiaşi proces de sincretism cazual.

Revenind la **funcția sintactică originară**, fundamentală, a cazului ablativ (ablativul propriu-zis), aceea care exprimă **separația**, îndepărtarea subiectului sau a obiectului acțiunii verbale dintr-un anumit loc, într-un cuvânt punctul de pornire a acțiunii verbale, vom deosebi în cadrul ei mai multe valori şi nuanțe sintactice.

1. ABLATIVUL SEPARAȚIEI (SEPARATIV) se comportă în principiu asemenea unui complement circumstanțial de loc: este determinat de verbe de mişcare, răspunde la întrebarea *unde* ? = de unde ?, indică locul de pornire a acțiunii verbale.

Este redat cu ajutorul prepozițiilor: *e, ex, a, ab, de*, atunci când exprimă nume de țări, insule mari sau substantive comune:

Ex Africa uenit.
(A venit din Africa.)
A Sicilia profectus est.
(A plecat din Sicilia.)
A foro regressus est.
(S-a întors din for.)

Atunci când indică nume de oraşe, insule de mici dimensiuni sau sunt folosite substantivele *domus, humus, rus,* ablativul nu se construieşte cu prepoziții:

Roma abiit.
(A plecat de la Roma.)
Rure rediit.
(S-a întors de la țară.)

Ablativul separativ poate exprima şi sensuri abstracte, fără legătură cu complementul circumstanțial de loc, fiind determinat de o serie de verbe specifice din categoriile următoare:

a) verbe care arată separarea, despărțirea, deosebirea: *secernĕre* (a distinge), *separare, segregare* (a separa), *seiungĕre, diuidĕre* (a despărți), *discernĕre, distinguĕre* (a deosebi) etc.:

Alpes Italiam a Gallia seiungunt.
(Alpii despart Italia de Galia.)

b) verbe care indică eliberarea: *liberare, soluĕre, absoluĕre* (a elibera, a dezlega, a achita) etc.:

Exsules patriam a hostibus liberauerunt.

(Exilaţii şi-au eliberat patria de duşmani.)

c) verbe care exprimă alungarea, îndepărtarea, retragerea: *mouēre, remouēre* (a alunga), *pellĕre, expellĕre* (a goni), *excludĕre, deicĕre* (a îndepărta):

Hamilcar hostes a muris remouit.

(Hamilcar i-a alungat pe duşmani de pe metereze.)

d) verbe compuse cu prepoziţii specifice cazului ablativ: *ab, a* (*abire, abscedere*: a pleca, a părăsi), *de* (*deicĕre*: a îndepărta), *ex*, *e* (*exīre*, *expellĕre*: a ieşi, a goni) etc.:

Ciues hostes urbe expellunt.

(Cetăţenii îi gonesc pe duşmani din oraş.)

2. ABLATIVUL ORIGINII se subordonează aceleiaşi valori separative generice, indicând părinţii, familia, neamul, rangul etc., din care se trage cineva, într-un cuvânt originea şi proveniența. Este determinat de verbe cu înţeles specific acestei nuanţe sintactice: *nasci, oriri, gigni* (a se naşte, a apărea, a proveni), foarte frecvent de participii verbale care înseamnă „originar din”, „născut”: *genĭtus, procreātus, prognātus, ortus, nātus*:

Marius loco humili natus erat.

(Marius se născuse dintr-o familie umilă.)

Familia, neamul, starea socială se exprimă prin ablativ fără prepoziţie (după cum se vede din exemplul de mai sus), în vreme ce numele tatălui sau al mamei se exprimă prin ablativ şi prepoziţia *ex*:

ex Ioue natus

(născut din Iuppiter)

ex serua natus

(născut dintr-o sclavă)

3. ABLATIVUL CAUZEI arată cauza sau motivul, pretextul etc., pentru care se produce acţiunea verbală, deci tot un fel de punct de pornire, de determinare a acesteia.

Modalitatea cea mai frecventă de exprimare este aceea care nu implică însoţirea de către o prepoziţie:

Hostes metu fugiunt.

(Duşmanii fug de frică.)

Verbele care exprimă anumite sentimente: *gaudēre, laetāri* (a se bucura), *dolēre, maerēre* (a avea păreri de rău, a fi trist) etc. determină adesea ablative ale cauzei:

Consul pace gaudet.

(Consulul se bucură de pace.)

Deseori, ablativul cauzei se exprimă prin substantive verbale de tipul: *iussu, iniussu* (la porunca, fără porunca), *rogatu* (la cererea), *permissu* (cu permisiunea), *hortatu* (la îndemnul): *iussu imperatoris* (la porunca / din ordinul comandantului).

Ablativul cauzei se poate reda şi însoţit de prepoziţii, de exemplu:

Hostes ex uulnerĭbus perierunt.

(Duşmanii au murit din cauza / de pe urma rănilor.)

În propoziţiile cu regim negativ sau atunci când cauza este o piedică în calea desfăşurării acţiunii verbale, ablativul este însoţit de prepoziţia *prae*:

Scribĕre prae lacrimis non possum.

(Nu pot să scriu din cauza lacrimilor.)

4. ABLATIVUL AUTORULUI (ABLATIVUL DE AGENT) indică fiinţa sau lucrul de către care este îndeplinită acţiunea verbală la diateza pasivă. Reprezintă subiectul logic al propoziţiei (cu predicatul, repetăm, exprimat printr-un verb la diateza pasivă), cel care determină pornirea sau declanşarea acţiunii verbale. Regimul de redare a acestei valori sintactice în privinţa folosirii prepoziţiilor este diferit:

a) când acţiunea verbală este îndeplinită de o persoană (agentul este o fiinţă), se utilizează prepoziţiile *ab, a* (de, de către):

Hannibal a(b) Scipione uictus est.

(Hannibal a fost învins de către Scipio.)

Discipulus a magistro laudatur.

(Elevul este lăudat de către profesor.)

b) când autorul acţiunii verbale este un lucru, o noţiune abstractă, ablativul nu este însoţit de prepoziţii:

Omnia sole collustrantur.

(Toate sunt scăldate în lumină de către soare.)

5. ABLATIVUL COMPARAȚIEI exprimă ființa sau lucrul cu care se realizează comparația, termenul de referință, punctul de pornire a comparației, realizată prin intermediul comparativului unui adjectiv sau adverb. Se mai numeşte şi al doilea termen al comparației şi se redă întotdeauna fără prepoziție:

Pax certa est melior sperata uictoria.
(O pace sigură este mai bună decât o victorie sperată.)
res clarior luce
(un lucru mai limpede ca lumina zilei)

Se foloseşte această modalitate de redare mai ales atunci când primul termen al comparației se află la cazul nominativ sau acuzativ. Însă, atunci când primul termen al comparației se află la cazurile genitiv, dativ, ablativ, se preferă un alt mod de redare a complementului comparativului, în locul ablativului comparației:

Noctes aestate sunt breuiores quam hieme.
(În timpul verii, nopțile sunt mai scurte decât în timpul iernii.)

Aşadar, în această situație se utilizează adverbul *quam* (decât, ca), urmat de cazul primului termen al comparației (*hieme, aestate*).

Aşa cum s-a menționat deja, cazul ablativ mai exprimă, în afara valorilor sintactice enumerate anterior şi care decurg din funcția sa sintactică originară (de separație, a ablativului propriu-zis), funcțiile şi valorile sintactice preluate (prin acumulare) de la străvechiul caz indo-european **instrumentalul**. De la acest caz, dispărând cu totul ca forme şi realități morfologice în limba latină, vom menționa în continuare cele mai numeroase şi interesante valori (tipuri) sintactice:

1) ABLATIVUL INSTRUMENTAL (propriu-zis) indică mijlocul (ființa sau lucrul) prin intermediul căruia/căreia se realizează acțiunea verbală. Categoriile de verbe determinante sunt numeroase şi vizează sfere semantice diferite:

a instrui, a educa, a deprinde (*edocēre*, *erudīre, instituĕre, exercēre*)
a schimba, a transforma (*mutare, commutare, permutare*)
a înconjura, a îngrădi (*cingĕre, saepīre, circumdare*)
a acoperi, a învеli (*tegĕre, operīre, uestīre*)
a hrăni, a alimenta (*alĕre, pascĕre, pasci*)

Caesar legionem siluis occultat.
(Caesar ascunde o legiune în pădure.)

O sumă de verbe deponente (şi compuse ale lor): *uti* (a se folosi), *frui* (a se bucura), *fungi* (a îndeplini), *potiri* (a pune stăpânire), *uesci* (a se hrăni) etc. determină ,de asemenea, complemente circumstanţiale cu valoare de ablativ instrumental:

Galli Roma potiti sunt.

(Galli au pus stăpânire pe Roma.)

Să reţinem că, atunci când instrumentul de realizare a acţiunii verbale este un lucru (cu valoare concretă sau abstractă), exprimarea se face prin ablativ instrumental fără prepoziţie (aşa cum se poate vedea şi din exemplele date mai sus).

Dacă instrumentul este o persoană, există posibilitatea redării complementului circumstanţial instrumental prin ablativul substantivului *opera* însoţit de genitivul numelui de persoană:

Respublica Ciceronis opera conseruata est.

(Statul a fost salvat prin meritul lui Cicero.)

2) ABLATIVUL DE MOD (MODAL) arată felul, modalitatea de desfăşurare a acţiunii verbale, făcând parte, prin înţelesul şi semantica valorii sale sintactice, tot din sfera instrumentalului.

Ca modalitate de redare, mai frecvent folosit este cazul ablativ fără prepoziţie, ilustrat de două situaţii:

a) substantive care exprimă prin însuşi sensul lor modalitatea: *modus* (mod), *ritus* (obicei), *ratio* (raţiune), *consilium* (hotărâre, plan), *lex* (lege), *fraus* (fraudă), *uis* (forţă):

Iniuria fit duobus modis, aut ui aut fraude.

(Nedreptatea se face în două moduri, sau prin violenţă sau prin înşelăciune.)

Iudicamus lege.

Judecăm după lege / în conformitate cu legea.)

b) substantive însoţite de adjective care se acordă cu ele:

Diuiciacus maximis lacrimis obsecrauit.

(Diviciacus l-a rugat cu foarte multe lacrimi.)

Dar ablativul modal se poate reda şi însoţit de prepoziţia *cum*, atunci când se exprimă printr-un substantiv fără nicio determinare atributivă (neînsoţit de adjectiv):

Hoc cum periculo, cum labore fecisti.

(Ai făcut acest lucru cu primejdie, cu trudă.)

3) ABLATIVUL SOCIATIV indică ființa sau lucrul care însoțește subiectul (sau obiectul) la îndeplinirea acțiunii verbale (asemenea unui instrument care ajută la realizarea acesteia).

Se exprimă însoțit de prepoziția sociativă *cum* (forma negativă fiind *sine*: fără, despre care cf. *infra*, subpunctul 8):

Ciues cum militibus aduenērunt.

(Cetățenii au sosit împreună cu soldații.)

Totuși, ablativul sociativ poate omite prepoziția *cum* dacă se exprimă prin substantive care arată mulțimea, colectivitatea (*comitatus* = ceată, *agmen* = trupă, *exercitus* = armată, *multitudo* = mulțime), determinate de un atribut adjectival:

Consules magno comitatu profecti erant.

(Consulii plecaseră cu un mare alai.)

4) ABLATIVUL DE RELAȚIE (DE LIMITARE) exprimă lucrul (obiectul sau noțiunea) la care se referă acțiunea verbală, mai precis aspectul sub care trebuie considerată aceasta, de unde provine cea de-a doua terminologie a respectivei valori sintactice, de limitare sau limitație, deoarece funcția sa este de restrângere a sferei semantice a unei noțiuni. Se subordonează aceleiași funcții sintactice a instrumentalului, nu apare niciodată însoțit de prepoziții, răspunde la întrebările *sub ce raport* ?, *în ce privință* ? și se traduce în română prin sintagmele: „în ceea ce privește", „în privința", „în materie de", „referitor la":

Cicero ceteros Romanos eloquentia superauit.

(Cicero i-a întrecut pe ceilalți romani în ceea ce privește elocința.)

Prin sfera semantică pe care o ilustrează, o serie de substantive, însoțite fie de adjective pronominale, fie de atribute substantivale, sunt considerate ablative de relație: *iudicio, sententia, opinione ciuitatis* (referitor la / în ceea ce privește / după judecata / părerea/ opinia cetății).

5) ABLATIVUL CALITĂȚII este considerat, de asemenea, o valoare sintactică derivativă a instrumentalului, deși determinatul nu este un verb, ci un nume sau un înlocuitor al lui. Se exprimă printr-o sintagmă formată dintr-un substantiv și un adjectiv acordat, în cazul ablativ fără prepoziție; ablativul calității arată, asemenea genitivului calității (cu care, de altfel, concurează), însușirile fizice (sau morale)

ale unei ființe ori ale unui lucru (exterioare sau materiale). În general, distincția în utilizarea celor două valori care exprimă calitatea este realizată de caracterul permanent sau trecător: cazul ablativ exprimă calități fizice, ale corpului (deci trecătoare):

Capillo et barba promissa erat.
(Era cu părul şi barba lungă.)

sau calități sufleteşti trecătoare:

Ea mente non semper fuisti.
(Nu ai fost totdeauna cu acest gând.)
mulier magna pulchritudine, magnae mentis
(femeie de mare frumusețe, de o mare inteligență)

6) ABLATIVUL PREȚULUI exprimă instrumentul de realizare a acțiunii acelor verbe care aparțin unei sfere semantice specifice noțiunii de preț: *aestimare* (a prețui, a aprecia), *emĕre* (a cumpăra), *uendĕre* (a vinde), *constare* (a costa), *conducĕre*, *locare* (a închiria). Nu foloseşte prepoziții.

Viginti talentis orationem Isocrates uendēbat.
(Isocrate vindea o cuvântare cu douăzeci de talanți.)

7) ABLATIVUL PROSECUTIV (al locului de trecere) este, de asemenea, un derivativ al instrumentalului şi exprimă, ca şi acuzativul spațiului străbătut, locul pe unde se desfăşoară acțiunea verbală. Intră şi în sfera complementului circumstanțial de loc, răspunzând la întrebarea *quā* ? (pe unde ?). Se exprimă prin cazul ablativ neînsoțit de prepoziții, atunci când este reprezentat de substantive dintr-o sferă semantică specifică, cele care indică o cale de acces: *porta* (poartă), *ianua* (intrare, uşă), *fenestra* (fereastră), *uadum* (vad), *uia* (cale, drum), *pons* (pod), *terra* (pământ), *mare* (mare).

Catilina Aurelia uia profectus est.
(Catilina a plecat pe via Aurelia.)

8) ABLATIVUL PRIVATIV se consideră, în general, ca făcând parte din aria sintactică a ABLATIVULUI SOCIATIV (cf. *supra*, sub-punctul 3), fiind apreciat ca exprimând sociativul cu aspect negativ, întrucât realizarea acțiunii verbale are loc fără nicio însoțire, şi acest lucru se specifică prin valoarea privativă (tot o derivație a funcției instrumentalului). Se redă cu ajutorul prepoziției *sine* (fără), antonimul lui *cum* (cu), elementul marcator al ablativului sociativ.

Sine uirtute amicitia non esse potest.
(Prietenia nu poate exista fără virtute.)
Sine amicis habitat.
(Locuieşte fără prieteni.)

9) ABLATIVUL ABUNDENŢEI (BELŞUGULUI) sau al LIPSEI este o derivaţie mai specială de sens din cadrul complementului circumstanţial instrumental, prin faptul că are ca elemente determinante verbe cu sens specific ideii de belşug sau de lipsă:
a) verbe care semnifică bogăţia, abundenţa, belşugul: *abundare* (a fi din abundenţă), *complēre* (a umple), *redundare* (a fi din plin), *affluĕre* (a curge spre), *circumfluĕre* (a avea din abundenţă), *locuple-tare* (a îmbogăţi), *explēre* (a completa, a umple) etc.

Germania riuis et fluminibus abundat.
(Germania abundă în râuri şi fluvii.)

b) verbe care semnifică sărăcia, nevoia, lipsurile: *carēre, egēre* (a fi lipsă), *uacare* (a goli), *orbare* (a lipsi), *priuare* (a priva), *spoliare*, *fraudare* (a deposeda) etc.

Non egeo medicina.
(N-am nevoie de medicină.)

De la străvechiul caz indo-european **locativul**, limba latină a preluat şi exprimă prin cazul ablativ funcţia sintactică de localizare în timp şi în spaţiu a acţiunii verbale. Plasarea, respectiv determinarea spaţială a acţiunii / stării verbului, se redă prin:

1° ABLATIVUL LOCULUI, care indică locul unde se întâmplă (deci, se îndeplineşte) acţiunea verbului sau există ceva.

Răspunde la întrebarea *ubi* ? (unde ?) şi se exprimă:
a) prin cazul ablativ fără prepoziţie, numele de oraşe (de declinarea I, a II-a – numai cu forme de plural –, precum şi cele de declinarea a III-a); de asemenea, acele substantive care semnifică ideea de loc: *regio* (regiune), *litus* (ţărm), *locus* (loc), *pars* (parte) etc.:

Syracusis obiit Dio.
(Dio a murit la Siracuza.)
Alexander Babylŏne morte consumptus est.
(Alexandru a murit la Babilon.)
Plano litore naues constituit.
(A oprit corăbiile la ţărm drept.)

b) prin cazul ablativ însoţit de prepoziţiile *in* (în) sau *sub* (sub, dedesubt), substantivele comune, numele de ţări, regiuni, continente, insule mari:

Regulus in Africa captus est.
(Regulus a fost făcut prizonier în Africa.)
In uia Appia Clodius occisus est.
(Clodius a fost ucis pe calea Appia.)
Sub monte consedit.
(S-a aşezat la poalele muntelui.)

c) numele de oraşe şi insule mici, de declinarea I şi a II-a (cu flexiune numai la singular), precum şi substantivele comune *domus* (casă), *humus* (pământ), *rus* (sat, ţară) folosesc, aşa cum s-a arătat deja la SINTAXA LOCATIVULUI, vechile forme de locativ:

Domi manere malo.
(Prefer să rămân acasă.)
Meus frater ruri habĭtat.
(Fratele meu locuieşte la ţară.)

Determinarea temporală a acţiunii / stării verbale, plasarea în timp a acesteia, se exprimă în latină prin:

2° ABLATIVUL TIMPULUI, în cadrul căruia se pot distinge două nuanţe sintactice:

a) ablativul momentului, care indică, după cum îi arată şi denumirea, momentul desfăşurării acţiunii verbale şi răspunde la întrebarea *quando* ? (când ?); în general, nu se redă cu prepoziţie, mai ales în cazul substantivelor care conţin în sensul lor ideea de timp: *tempus* (timp), *annus* (an), *aetas* (vârstă), *mensis* (lună), *dies* (zi), *nox* (noapte), *hora* (oră) etc.

Hoc hieme multum niuis fuit.
(În această iarnă a fost multă zăpadă.)
Media nocte peruenērunt.
(Au sosit la miezul nopţii.)

Ablativul momentului se poate reda şi însoţit de prepoziţia *in* (în, în timpul, pe timpul), atunci când se exprimă o anumită perioadă a vieţii (*in pueritia*, în copilărie; *in adulescentia,* în adolescenţă; *in senectute*, la bătrâneţe) sau funcţii publice (*in consulatu* = în timpul consulatului), cu condiţia să nu fie însoţite de elemente determinante.

b) ablativul duratei (perioadei), care indică în cât timp se desfăşoară acţiunea verbală, răspunde la întrebarea *quanto tempore* ? (în cât timp?) şi implică oarecum sensul durativ, întrucât precizează limitele temporale ale desfăşurării acţiunii verbului. Se exprimă prin cazul ablativ fără prepoziţie, dar însoţit, de obicei, de un numeral:

Bellum nouem annis gessit.
(A purtat războiul în nouă ani.)
Tribus horis domum redibitis.
(Peste trei ore vă veţi întoarce acasă.)

Cazul ablativ **nu a fost moştenit** în limba română şi în nicio altă limbă romanică. Procesul de sincretism cazual semnalat din timpuri străvechi (din momentul formării limbii latine, al desprinderii ei din trunchiul comun indo-european) şi materializat prin dispariţia cazurilor instrumental şi locativ (simultană cu transferarea funcţiilor şi valorilor sintactice specifice acestor cazuri către cazul ablativ) va continua şi în cadrul formării limbilor romanice. Astfel, în ciuda numeroaselor funcţii şi valori sintactice pe care le putea exprima ablativul, în pofida largii sale întrebuinţări sintactice, a dispărut ca realitate morfologică, după ce şi-a transferat toate sau aproape toate tipurile de complemente circumstanţiale spre cazul acuzativ, exprimându-le prin construcţii prepoziţionale în majoritatea situaţiilor.

CAPITOLUL IV

SINTAXA FRAZEI

I. TIPURI DE FRAZE ŞI DE PROPOZIŢII

Fraza este o formă complexă de exprimare, alcătuită dintr-un ansamblu de propoziţii între care se stabilesc anumite raporturi.

În funcţie de modul în care sunt exprimate raporturile stabilite între propoziţiile care alcătuiesc fraza, aceasta poate fi de **trei tipuri**: frază formată prin **juxtapunere**, frază formată prin **coordonare**, frază formată prin **subordonare**.

A. FRAZA FORMATĂ PRIN JUXTAPUNERE

Este acel tip de frază ale cărei propoziţii sunt exprimate separat, prin alăturare, aşezare una după cealaltă, fără ajutorul vreunui cuvânt prin care să se stabilească raporturi între ele. În latină, *iuxta ponĕre* înseamnă „a pune lângă", „punere lângă", în greacă acest tip de alăturare se numeşte parataxă (gr. παράταξις), sintagma latină fiind un calc lingvistic al cuvântului grecesc.

Tipul de alcătuire a frazei prin juxtapunere este unul dintre cele mai vechi forme de exprimare umană (fiindcă nu avea nevoie de cuvinte de legătură), de aceea se întâlneşte mai frecvent în vorbirea populară şi familiară. Este folosită însă şi de limba literară (poezie şi oratorie), datorită calităţilor sale stilistice, întrucât prin juxtapunere se poate realiza:

a) o exprimare vioaie, energică, chiar colorată afectiv:

Veni, uidi, uici.

(Am venit, am văzut, am învins.)

b) o enumerare de acţiuni (fapte) în sens gradual:

Abiit, excessit, euasit, erupit.

(A plecat, a ieşit [din oraş], a luat-o la fugă, a ţâşnit.)

c) o opoziţie de idei, o antiteză:

Vincĕre scis, Hannibal, uictoria uti nescis.

(Ştii să învingi, Hannibal, să te foloseşti de victorie nu ştii.)

B. **FRAZA FORMATĂ PRIN COORDONARE**

Este fraza alcătuită din propoziții de acelaşi tip, legate între ele prin conjuncții care le permit propozițiilor propria independență. **Conjuncțiile** se numesc **coordonatoare** şi stabilesc raporturi, leagă propoziții principale (între ele), propoziții secundare (de acelaşi tip) sau părți de propoziție de acelaşi fel.

Prin conjuncțiile coordonatoare, care unesc tipuri de propoziții sau părți de propoziții de acelaşi fel, se pot stabili (între aceste elemente pe care le leagă) următoarele feluri de **raporturi (de coordonare)**: **copulativ**, **adversativ**, **disjunctiv**, **cauzal** (de **motivare**, **explicativ**), **conclusiv**, terminologie care poate fi aplicată şi propozițiilor la nivelul cărora operează (funcționează). Prin urmare, propozițiile sunt coordonate şi, ca şi în română, ele pot fi copulative, adversative, disjunctive, cauzal-explicative sau conclusive.

1. Conjuncțiile COPULATIVE leagă propoziții copulative, care exprimă idei ce se completează, fără a se exclude, fiind cam de aceeaşi valoare în plan logico-semantic.

Conjuncțiile copulative se clasifică, la rândul lor, în:

a) copulative afirmative: *et, -que, atque*, *ac* (corespund aproximativ toate conjuncției *şi* din limba română)

Is coniurationem nobilitatis fecit et ciuitati persuāsit /.../

(Acesta a făcut un complot al nobilimii şi i-a convins pe concetățeni /.../)

b) copulative negative: *neque, nec, et non* (şi nu, nici)

Caesar substitĭt neque hostes lacessiuit.

(Caesar s-a oprit şi n-a hărțuit pe dușmani.)

c) copulative cu caracter de întărire, de accentuare: *etiam, quoque* (chiar, de asemenea)

Qua de causa Heluetii quoque relĭquos Gallos uirtute praecedunt.

(Din această cauză, chiar şi helveții îi întrec pe ceilalți galli în vitejie.)

2. Conjuncțiile DISJUNCTIVE fac legătura între propoziții disjunctive, care exprimă idei ce se exclud sau se contrazic. Conjuncțiile *aut* şi *uel* (sau, ori) sunt mai puternice; *-ue*, *siue*, *seu* (ori, fie, fie că) sunt mai puțin energice:

Lege uel tabellas redde.

(Citeşte sau dă-mi înapoi tăblițele.)

Cuncti aut magna pars fidem mutauĕrant.

(Toți sau o mare parte își schimbaseră buna credință.)

Siue habes quid, siue nihil habes.

(Fie că ai ce, fie că n-ai nimic.)

3. CONJUNCȚIILE ADVERSATIVE sunt cele care, stabilind un raport de coordonare între două propoziții sau două părți de propoziție de același fel, relevează opoziția care există între ele. Sunt numeroase: *at, sed, autem, uerum, uero* (dar, însă, iar, ci); *atqui, tamen, nihilominus* (cu toate acestea); *ceterum* (dar, de altfel); cea mai puternică și frecvent utilizată conjuncție adversativă este *sed.*

Alcibiades praeclaro erat ingenio praeditus, sed mira animi leuitate.

(Alcibiades era înzestrat cu o inteligență foarte strălucită, dar cu o ușurință sufletească uimitoare).

4. CONJUNCȚIILE CAUZAL-EXPLICATIVE (DE MOTIVARE) se referă la cele care, făcând parte din categoria conjuncțiilor coordonatoare, servesc ca o justificare, o explicare sau chiar ca o confirmare a ideii expuse anterior.

Ele nu trebuie confundate cu conjuncțiile subordonatoare circumstanțiale cauzale, care introduc propozițiile subordonate circumstanțiale cauzale, propoziții prin care se exprimă propriu-zis cauza, motivul producerii acțiunii din regentă.

Se întâlnesc în număr destul de mare: *nam, namque, enim, etĕnim, quippe* (în adevăr, căci); *nimirum, uidelĭcet, scilĭcet, nempe* (într-adevăr, desigur).

Nam propter frigora frumenta in agris matura non erant.

(Căci, într-adevăr, din cauza frigului grâul nu era copt pe ogoare.)

5. CONJUNCȚIILE CONCLUSIVE sunt acelea care leagă între ele două propoziții, dintre care cea de-a doua reprezintă consecința, concluzia sau urmarea ideii din cea dinainte.

Enumerăm aici conjuncțiile: *ităque, igĭtur, ergo* (deci, așadar, prin urmare); *eo, idĕo, idcirco* (de aceea, prin urmare); *quamobrem, quare, quapropter, quocirca, quadecausa* (de aceea, prin urmare); *proinde* (deci, prin urmare).

Cogito, ergo sum.

(Cuget, deci exist.)

Ideo aedificare hoc uult.
(De aceea vrea să clădească aceasta.)
Quamobrem adeste animis, iudices.
(De aceea, fiți cu curaj, judecători.)

C. **FRAZA FORMATĂ PRIN SUBORDONARE (HIPOTAXĂ)**

Este tipul de frază alcătuită dintr-o propoziție principală şi una sau mai multe propoziții subordonate, aflate în raport de dependență față de acțiunea verbului din propoziția principală (regentă). Acest tip de exprimare la nivelul frazei, prin subordonare, mai poartă denumirea, de origine greacă, şi de hipotaxă (gr. ὑπόταξις), iar originea lui (din punctul de vedere al sintaxei istorice) trebuie căutată la nivelul cel mai elementar de alcătuire frazeologică, juxtapunerea (parataxa). Pe măsură ce omul a înțeles mai bine raporturile stabilite între fenomenele lumii înconjurătoare, a început să distingă între esențial şi secundar, a căutat să exprime fraze în care propozițiile se ierarhizează sau se subordonează unele altora. Subordonarea (hipotaxa) îşi are originea în juxtapunere (parataxă). Propozițiile folosite gramatical independent una de cealaltă au devenit, treptat, subordonate (dependente) una alteia.

Adverbele sau particulele, folosite inițial ca să precizeze sensul propoziției, au devenit, la rândul lor, treptat, conjuncții subordonatoare, dar procesul de evoluție de la parataxă la hipotaxă a fost unul de lungă durată.

Ca aspect general, subordonarea în limba latină se realizează prin multiple elemente: conjuncții, pronume relative, adverbe de relație; de asemenea, se poate stabili fără vreun element de legătură (din cele enumerate anterior), doar prin modul verbal (în cazul subordonatelor completive infinitivale).

Clasificarea tradițională a propozițiilor subordonate din limba latină este următoarea:

1. SUBORDONATE RELATIVE, care au rolul de a determina (asemenea unui atribut) înțelesul unui cuvânt din propoziția regentă. Terminologia acestui tip de propoziții subordonate provine de la faptul că legătura lor cu propoziția regentă se realizează prin elemente de relație (pronume sau adverbe relative).

2. SUBORDONATE COMPLETIVE, sunt cele care completează în mod absolut necesar înțelesul verbului din propoziția regentă (de unde şi terminologia acestui tip de subordonate). De fapt, ele îndeplinesc la nivelul frazei rolul pe care îl asumă complementul direct la nivelul propoziției, dar nu numai: pot îndeplini şi rolul de propoziții subiective sau predicative, în afara celui de completive propriu-zise.

3. SUBORDONATE CIRCUMSTANȚIALE, propoziții care exprimă o circumstanță de realizare a acțiunii / stării predicatului din regentă (justificându-se astfel şi terminologia); îndeplinesc în frază rolul pe care îl au complementele circumstanțiale în propoziție, indicând nu mai puțin de şapte circumstanțe (împrejurări) prin care se explicitează acțiunea propoziției regente: scopul, urmarea, piedica, timpul, motivul, condiția, modul prin comparație.

II. **MODURILE ÎN PROPOZIȚIILE PRINCIPALE ŞI INDEPENDENTE**

Modul gramatical (termenul provine din lat. *modus, -i* = fel, chip) reprezintă forma verbală care indică modalitatea de realizare a acțiunii / stării exprimate de verb. În propozițiile principale (independente), predicatul verbal se poate afla la modurile indicativ, conjunctiv, imperativ (moduri personale) sau la infinitiv (mod nepersonal).

1. MODUL INDICATIV este **modul realității**, al situațiilor obiective şi sigure.

Apare frecvent în următoarele tipuri de propoziții principale:

A. ENUNȚIATIVE (enunță, afirmând sau negând, o situație, o constatare):

a) AFIRMATIVE: *Gallia est omnis diuisa in partes tres.*
(Gallia este toată împărțită în trei regiuni.)

b) NEGATIVE: *Germani agriculturae* ***non*** *student.*
(Germanii nu se ocupă cu agricultura.)

B. EXCLAMATIVE: propoziții care indică anumite sentimente, stări afective de către care este stăpânit autorul mesajului, precum: disprețul, mânia, bucuria, tristețea, nostalgia etc.

Quae tua est ista uita!
(Ce fel de viață este asta a ta!)

C. INTEROGATIVE: prin care se pun întrebări precise, referitoare la fapte reale, în mod direct:

a) SIMPLE: *Quis uenit?*
(Cine a venit?)
Quando uenit?
(Când a venit?)

Aceste interogative directe simple sunt introduse prin pronume interogative, adverbe interogative sau particule interogative (*-ne, num, nonne* = oare?; dacă?).

b) DUBLE: *Utrum legis an scribis?*
(Oare citeşti sau scrii?)

Ele se mai numesc şi interogative duble disjunctive, pentru că exprimă o dublă întrebare indicată clar prin câte o particulă interogativă prezentă în fiecare dintre cele două segmente de interogație (*utrum, -ne, an?* = oare ... sau?).

Deşi mod al realității, în anumite contexte INDICATIVUL poate să exprime şi nuanțe modale non-reale, apropiindu-se de valoarea CONJUNCTIVULUI. Cea mai frecventă nuanță modală, nespecifică indicativului, este cea a irealității.

Distingem valori ireale ale INDICATIVULUI în următoarele situații:

a) turnuri eliptice: un perfect al indicativului însoțit de adverbul *paene* (sau *prope*, postclasic) desemnează o acțiune aflată pe punctul de a se petrece, sau care s-ar fi petrecut dacă n-ar fi fost împiedicată:
Paene dixi.
(Era cât pe ce să zic.)
Est prope circumuentus.
(Era cât pe ce să fie înconjurat.)
Prope cecidi.
(Era cât pe ce să cad.)

b) verbe cu caracter modal: indicativul verbelor care exprimă ideea de putere, de necesitate, de obligație (*possum, debeo, oportet, decet, necesse est, bene est* etc.) desemnează în mod curent o acțiune care ar fi posibil, necesar sau convenabil să se realizeze, dar care nu se realizează:
Possum persequi permulta oblectamenta rerum rusticarum.
(Aş putea să enumăr foarte multe avantaje ale vieții de la țară.)

c) în diverse expresii sau sintagme, precum: *aequum est, par est* (este drept, este cinstit), *difficile est* (este greu), *longum est* (este lung), *magnum est* (este important), *melius est* (este mai bine, este preferabil); aici, indicativul poate arăta obligația sau necesitatea, asemenea gerundivului (participiul viitor pasiv):

Cum se ille fugiens in scalarum tenĕbras abdidisset, magnum fuit Miloni conficere illam pestem!

(După ce acela, fugind, s-a ascuns în întunericul scărilor, greu i-ar fi fost lui Milo să termine odată cu pacostea aia!)

d) indicativul perfect (sau imperfect) al verbelor „a gândi", „a crede", „a socoti" (*putare, credĕre, sperare, opinari, arbitrari*) capătă de multe ori o valoare modală, în special în cadrul unor exprimări (formulări) negative, de tipul: *non putaui* (= *non putauissem*), „n-aş fi crezut"; *non sperabam*, „nu trăgeam speranţă (n-aş fi sperat)".

Quis L. Philippum /.../ a M. Herennio superari posse arbitratus est?

(Cine s-ar fi gândit că L. Philippus putea fi învins de către M. Herennius?)

În aceste formulări, indicativul este cerut de faptul că ideea sau gândul exprimat are, din perspectiva celui care îl formulează, o realitate efectivă.

2. MODUL CONJUNCTIV s-a dezvoltat în primul rând în propoziţiile dependente, ca **mod al subordonării**, de unde şi numele său latinesc: *subiunctiuus uel coniunctiuus* (*modus*), mod al relaţiei şi subordonării. Însă, înainte de a avea acest rol, el a deţinut o valoare modală proprie, cea **potenţială** sau/şi cea **ireală**, ca mod al **non-realităţii**. Graţie acestei valori globale, conjunctivul se putea întrebuinţa, sintactic vorbind, independent de oricare altă formă verbală capabilă să organizeze propoziţii.

Acest mod reuneşte valorile conjunctivului propriu-zis – ca mod al posibilităţii, opus indicativului, ca mod al realităţii – şi ale optativului, păstrat ca mod distinct în greaca veche. Conjunctivului propriu-zis îi aparţineau următoarele valori semantice: voinţa, eventualitatea, aşteptarea, în vreme ce optativului îi revenea, practic, valoarea semantică a dorinţei.

Prin urmare, valorile conjunctivului – mod gramatical mixt sub raport semantico-funcțional – poartă următoarele denumiri: conjunctivul volitiv, conjunctivul de posibilitate / potențialitate şi irealitate, conjunctivul desiderativ, conjunctivul deliberativ şi al protestului.

A) CONJUNCTIVUL VOLITIV marchează un act de voință, adresat sub forma unui îndemn, a unui ordin, de aceea se mai numeşte şi CONJUNCTIVUL HORTATIV (< lat. *hortāri*, „a îndemna"):

Eamus.

(Să mergem.)

Viuamus, mea Lesbia, atque amemus.

(Să trăim, Lesbia mea, şi să ne iubim.)

Valoarea volitivă apare utilizată mai ales la persoana I plural a conjunctivului prezent, spre a indica un îndemn adresat persoanei vorbitorului de către vorbitorul însuşi. Se mai poate exprima şi prin modul imperativ.

Conjunctivul volitiv este însă utilizat şi pentru a se formula o poruncă negativă, ordinul negativ, ceea ce se cunoaşte sub terminologia de CONJUNCTIV PROHIBITIV (DE INTERDICȚIE):

Ne hoc feceris.

(Să nu faci acest lucru.)

observându-se aici preferința pentru utilizarea conjunctivului perfect însoțit de negația *ne*, deşi se poate utiliza şi conjunctivul prezent:

Verba ne facias, soror.

(Să nu scoți niciun cuvânt, soră.)

Pentru exprimarea interdicției (a prohibiției), limba latină mai utilizează şi alte tipuri de sintagme:

1) Imperativul prezent al verbului *cauēre* (a se feri), *caue*, însoțit de conjunctiv prezent:

Caue facias.

(Fereşte-te să faci = Nu face!)

Caue neges.

(Fereşte-te să negi = Nu nega!)

Caue putes.

(Fereşte-te să consideri = Nu considera!)

2) O formă elegantă pentru marcarea interdicției este cea care utilizează imperativul *noli* < *nolle* (a nu dori), însoțit de infinitivul verbului conjugat:

Noli facĕre!

(Să nu vrei să faci = Să nu faci!)

Noli me tangĕre!

(Să nu mă atingi!)

Printr-o dezvoltare de sens, conjunctivul volitiv poate exprima şi concesia (CONJUNCTIVUL CONCESIV), de regulă în cursul unei dezvoltări oratorice, atât prin timpul prezent, cât şi prin perfect:

Sint sane superbi: quid id ad uos attinet?

(Să admitem că ar fi insolenți / Deşi sunt insolenți: ce vă priveşte acest lucru pe voi?)

B) CONJUNCTIVUL DE POSIBILITATE ŞI IREALITATE

În această categorie intră exprimarea posibilității propriu-zise, a potențialității sau a eventualității, precum şi a irealității (printr-o dezvoltare secundară).

Exprimarea simplei posibilități nu implică ideea unei condiții anume, fiind concurată de exprimarea cu verbul modal *posse*, „a putea": *quis dubitet*? = *quis dubitare potest*? (Cine s-ar îndoi? = Cine ar putea să se îndoiască?)

Exprimarea posibilității determinată sau legată de o condiție se realizează prin CONJUNCTIVUL POTENȚIAL (atât cu timpul prezent, cât şi cu timpul perfect), fiind de multe ori asociat ideii de eventualitate, cu care se şi poate confunda:

Si amicum habeam, gaudeam.

(În cazul / în eventualitatea în care aş putea avea un prieten, m-aş bucura).

În cadrul conjunctivului potențial se pot distinge două conotații particulare:

a) PRESUPOZIȚIA: *Roges me.*

(Să presupunem că mă rogi = m-ai ruga)

b) AFIRMAȚIA ATENUATĂ: *Aliquis dicat.*

(Cineva ar putea zice.)

Specifică valorii potențiale a conjunctivului este exprimarea prin timpurile prezent sau perfect:

Risum teneatis, amici?

(Ați putea să vă țineți râsul, prieteni?)

Hoc sine ulla dubitatione confirmauerim.

(Pot să afirm acest lucru fără nicio îndoială.)

CONJUNCTIVUL IREAL indică supoziția contrară realității prezente sau trecute. În latină, acest rol le-a revenit timpurilor gramaticale imperfect şi mai mult ca perfect:

Dicerem. (Aş putea zice.): exprimă o irealitate în prezent.

Dixissem. (Aş fi putut zice = aş fi zis): exprimă o irealitate în trecut.

Valoarea ireală a modului conjunctiv s-a dezvoltat secundar din valorile de bază ale acestui mod (posibilitate – potențialitate).

C) CONJUNCTIVUL DESIDERATIV (OPTATIV < lat. *optare*, „a dori")

A preluat, în latină, valorile modului indo-european al optativului, dispărut în procesul trecerii de la indo-europeana comună la limbile indo-europene vechi.

Se poate întâlni în forme izolate, singur (neînsoțit de vreo particulă):

Ita dii faciant!

(Aşa să facă/ să dea zeii!)

Dii te ament!

(Să te iubească zeii!)

Saluus sis!

(Să fii sănătos!)

Valeas!

([Să] rămâi cu bine!)

De regulă, însă, conjunctivul desiderativ apare marcat printr-o particulă, cea mai frecventă fiind *utinam*:

Utinam illum diem uideam!

(O, de-aş vedea ziua aceea!)

Pentru conjunctivul desiderativ, prezentul este cel mai utilizat, în vreme ce perfectul se întrebuințează puțin, deoarece rareori avem ocazia să ne exprimăm o dorință referitoare la acțiuni încheiate deja:

Utinam filius meus uicerit!

(O, de-ar fi învins fiul meu!)

Regretul (dorința nerealizată sau nerealizabilă) că un anumit lucru nu are loc sau nu a avut loc ori nu poate avea loc se exprimă în latină prin conjunctivul imperfect sau mai- mult-ca-perfect.

Astfel, imperfectul se aplică regretului manifestat în prezent:

Utinam, Quirites, uiuorum fortium atque innocentium copiam tantam haberetis, ut /.../ !

(O cetățeni, de-ați avea atâta mulțime de bărbați destoinici şi fără pată, încât ... !)

Mai-mult-ca-perfectul se aplică regretului manifestat față de elemente (evenimente) din trecut:

Utinam /.../ istam calliditatem hominibus di ne dedissent!

(Ar fi fost de dorit / era bine ca zeii să nu fi dat această iscusință vicleană oamenilor!)

D) CONJUNCTIVUL DELIBERATIV (DUBITATIV < lat. *dubitare*, „a se îndoi") exprimă o îndoială, o nelămurire, o incertitudine în legătură cu o anumită problemă, referitoare la care trebuie luată o anumită hotărâre:

Quid igitur faciam? Non eam?

(Atunci ce să fac? Să nu mă duc?)

Utrum superbiam prius commemorem an crudelitatem?

(Să amintesc mai întâi oare trufia sau cruzimea?)

Eloquar an sileam?

(Să vorbesc sau să tac?)

După cum se observă, această valoare a conjunctivului apare exclusiv în propoziții interogative (directe sau, uneori, indirecte). Transpunerea în trecut a conjunctivului deliberativ se face prin timpurile imperfect, respectiv mai-mult-ca-perfect:

Quid facerem?

(Ce era să fac?)

Non in eum qui accepisset < pecuniam > animaduertisset?

(Să nu se fi întors împotriva celui care primise banii?)

Am menționat tot aici o anumită nuanță semantică suplimentară a conjunctivului, cea exclamativă, care circumscrie CONJUNCTIVUL

EXCLAMATIV (AL PROTESTULUI). Acesta indică o eventualitate respinsă, refuzată, negată:

Tibi ego rationem reddam?

(Eu să-ți dau ție socoteală?)

Nos /.../ non poetarum uoce moueamur?

(Să nu fim noi impresionați de glasul poeților?)

3. MODUL IMPERATIV cunoaşte o arie puțin extinsă de utilizare, întrucât el marchează într-o manieră esențială **ordinul** la persoana a II-a (singular sau plural), prin timpurile prezent sau viitor.

Acestei valori fundamentale, **iusive**, cu nuanțe hortative, i se pot adăuga altele secundare, de natură modală, ca şi în cazul conjunctivului volitiv, cu care, de altfel, alternează şi concurează. Astfel, poate exprima:

– permisiunea:

Ubi uoles (eam) accerse.

(Trimite-o oriunde vei dori.)

– rugămintea:

Serua, Iuppiter supreme, et me et meum gnatum.

(Iuppiter slăvitule, scapă-mă pe mine şi pe copilul meu / te rog să ...)

– dorința:

Bene ambula et redambula.

(Mergi şi te întoarce cu bine.)

– presupunerea:

Iracundus non semper iratus est; lacesse, iam uidebis furentem.

(Arțăgosul nu este întotdeauna mânios; zgândăreşte-l, şi atunci ai să-l vezi ieşindu-şi din fire.)

Imperativul viitor indică un ordin cu executare mai îndepărtată, nu imediată, în raport cu momentul vorbirii:

Cras petito, dabitur.

(Mâine să ceri, ți se va da.)

Viitorul modului imperativ convine cel mai bine prescripțiilor de ordin general, proverbelor, maximelor, dictoanelor, tratatelor tehnice, textelor de legi.

Prezentul şi viitorul modului imperativ pot să exprime şi interdicția (valoarea prohibitivă a acestuia), prin utilizarea negației *ne*:

Ne fle!
(Nu plânge!)
Ne time!
(Nu te teme!)
Ne putato!
(Să nu ştie!)

4. MODUL INFINITIV, deşi este un mod nepersonal, se poate folosi ca predicat în propoziţiile principale, în următoarele două situaţii, având valoarea de:

A. INFINITIV DESCRIPTIV (NARATIV sau ISTORIC), utilizat în naraţiuni, în locul indicativului imperfect, mai ales când se exprimă o înşiruire de fapte succesive, spre a se da stilului mai multă variaţie şi un ritm alert, evitându-se astfel monotonia:

Praeterea quotidie castra mouēre, uallo et fossa munīre, uigilias crebras ponĕre, et eas ipse cum legatis circumire.

(În plus, zilnic îşi muta tabăra, o întărea cu şanţ şi parapet, punea străji dese şi le inspecta el însuşi însoţit de locotenenţi).

B. INFINITIV EXCLAMATIV, întrebuinţat cu valoare predicativă în propoziţii exclamative spre a exprima o anumită stare afectivă, precum: mirarea, revolta, mila, indignarea, tristeţea. Poate apărea singur sau însoţit de un subiect în cazul acuzativ (acuzativ exclamativ), fără ca acest tip de propoziţie exclamativă să depindă de o altă propoziţie (fiind, deci, o propoziţie principală, independentă):

Me misĕrum! Te, ista uirtute, fide, probitate, in tantas aerumnas propter me incidisse!

(Nenorocitul de mine! Tu, cu virtutea, buna credinţă şi onestitatea ta, să cazi într-atâtea nevoi din cauza mea!)

Te, mea Terentia, sic uexari, sic iacēre in lacrimis!

(Tu, Terentia mea, să te chinuieşti astfel, să fii aşa de înlăcrimată!)

III. **TIPOLOGIA SUBORDONATELOR**

A. **PROPOZIŢIA RELATIVĂ**

GENERALITĂŢI

Utilizarea unui pronume relativ pentru a ataşa o propoziţie dependentă, subordonată, de un substantiv sau un pronume din propoziţia principală constituie un tip de subordonare simplu şi vechi.

Introdusă printr-un element formal bine marcat fonetic, propoziția relativă, chemată să suplinească sărăcia în participii a latinei, este foarte bine atestată în toate domeniile, mai ales în vechiul fond de limbă reprezentat de textele juridice.

Dat fiind că latina nu a păstrat pentru pronumele relativ vechiul corelativ cu radicalul **to-* (care subzistă doar în adverbe şi adjective precum *tam, tantus, tum*), în locul acestui corelativ este folosit pronumele anaforic *is* sau un alt demonstrativ:

***Quos** ferro trucidari oportebat, eos nondum uoce uulnero*.

„Pe cei care ar fi trebuit să fie omorâți, eu nici măcar cu vocea pe aceştia nu îi rănesc."

Chiar când corelativul trebuia să fie la un caz diferit de cel al relativului, el este uneori omis:

Xerxes [...] *praemium proposuit qui (= ei qui) inuenisset nouam uoluptatem.*

„Xerxes a propus un premiu [pentru cel] care ar fi descoperit o nouă plăcere."

Absența corelativului subliniază indeterminarea raporturilor dintre regentă şi subordonată.

Într-adevăr, în ciuda gramaticalizării raporturilor dintre aceste două propoziții, cea relativă s-a bucurat întotdeauna în latină de o anumită autonomie. De pildă, în cazul în care relativa servea drept paranteză în interiorul frazei:

Sin a uobis, id quod non spero, deserar.

„De nu cumva – ceea ce nu sper – am să fiu părăsit de voi."

Când două propoziții relative se succedă, pronumele relativ este repetat, cu sau fără conjuncție copulativă:

Leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas obseruent.

„Se spune că există legi ale tâlharilor, cărora li se supun, pe care le respectă."

Omnia quae uirtus leget quaeque reiciet.

„Tot ceea ce virtutea va alege şi ceea ce va respinge."

Atracția relativului

Pronumele relativ se află situat între antecedentul cu care se acordă în gen şi în număr şi propoziția pe care o introduce, propoziție care îi impune cazul necesar.

Există, aşadar, în principiu, o corelație strictă între antecedent şi pronumele relativ. Cu toate acestea, se manifestă anumite libertăți de acord, facilitate de dubla apartenență a relativului, libertăți care se manifestă prin diverse cazuri de atracție.

Se pot distinge două situații importante de atracție a relativului:
1) atracția pronumelui relativ în gen după un substantiv din propoziția relativă:

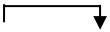

Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit.

„A început să se îndrepte spre Alesia, care este o cetate a mandubiilor." (*quod* pro *quae*)

Atracția are loc chiar dacă antecedentul este un nume de persoană:

Pompeio patre, quod imperii populi Romani lumen fuit, exstincto [...]

„Pompeius, tatăl, care a fost lumina imperiului poporului roman, odată mort, [...]"

Această atracție se aplică, de preferință, atunci când propoziția relativă are valoarea unei paranteze explicative, slab legate de principală.
2) atracția antecedentului la cazul pronumelui relativ

Atunci când se produce această atracție, antecedentul apare de obicei inclus în propoziția relativă şi adeseori reluat în principală prin anaforicul *is* sau printr-un alt demonstrativ:

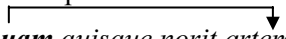

***Quam** quisque norit artem, in **hac** se exerceat.*

„În această ştiință / meşteşug să se exerciteze [fiecare], pe care fiecare o cunoaşte."

În concluzie, pronumele relativ latin, prin forma sa bine marcată, îşi prezerva, mult mai bine decât relativul grec, autonomia sintactică față de antecedentul din principală.

UTILIZAREA MODURILOR

Deoarece propoziția relativă s-a aflat, de la origini, într-un raport de dependență slabă față de principală, modul utilizat era la fel de liber ca într-o propoziție independentă.

Astfel, se întâlnesc relative cu imperativul sau cu conjunctivul iusiv, turnúri greu de imaginat în limbile romanice:

Quid enim uiderunt? Hoc quod nunc, quaeso, perspicite atque cognoscite.

„Căci ce au văzut? Asta, ceea ce, vă rog, priviți acum şi aflați."

A) *Relativa cu* ***indicativul***

Este cunoscută îndeobşte sub denumirea tradițională de relativă **determinativă** sau **atributivă**. Este vorba de construcția obişnuită a propoziției relative, atunci când este introdusă de un pronume relativ nedeterminat: *quicumque, quisquis, quotquot, ubicumque, utcumque*, „oricine, oricare, orice, ori de câte ori, orideunde, oricând" etc.

Exemple:

Tibi hercle deos iratos esse oportet, quisquis es.

„Pe tine trebuie / ar trebui să fie zeii mâniați, oricine ai fi."

Ubicumque es /.../, in eādem naui es.

„Oriunde ai fi, eşti în aceeaşi corabie [ca şi noi] ."

În aceste situații, realitatea faptului nu intră în discuție. Nedeterminarea priveşte numai natura subiectului sau a obiectului. Latina se limitează la a o evidenția în forma relativului prin redublare sau prin particula generalizatoare *-que*. Conjunctivul poate apărea exclusiv în stilul indirect.

B) *Relativa cu* ***conjunctivul***

Propoziția relativă poate exprima adeseori un raport logic, şi anume de o natură circumstanțială sau alta: un raport final, unul condițional, unul cauzal sau unul de concesie ori consecutiv. Conjunctivul are menirea tocmai de a sublinia un astfel de raport, de a-l pune în evidență. Numai că nu în orice raport circumstanțial conjunctivul are aceeaşi valoare.

a) 1. În relativele *finale*, conjunctivul este utilizat grație valorii sale specifice volitive. În consecință, indicativul nu va alterna aici niciodată cu conjunctivul:

Fenum condito /.../ quod edint boues.

„Puneți la păstrare fânul, pe care să-l mănânce (= ca să-l dați de mâncare) boii."

Mago locum monstrabit quem insideatis.

„Mago vă va arăta locul pe care să-l ocupați."

2. Relativele *condiționale* prezintă repartiția timpurilor și modurilor specifică propoziției condiționale: astfel, se întâlnește conjunctivul prezent pentru potențial și conjunctivul imperfect pentru irealul în prezent.

Exemple:

Haec /.../ qui uideat, nonne cogatur confiteri deos esse? (= si quis uideat)

„Cel care ar vedea acestea, oare n-ar putea fi constrâns să recunoască faptul că există zei?"

Nemo posset /.../ qui haberet quī pararet alium seruum, hunc perpeti.

„Nimeni nu ar putea /.../ să-l îndure pe ăsta, (nimeni) care ar avea cu ce să-și cumpere un alt sclav."

Qui uideret /.../ urbem captam diceret.

„Cine ar vedea /.../ ar zice că orașul a fost cucerit."

b) În propozițiile relative circumstanțiale *cauzale*, *concesive* și *consecutive*, care exprimă cel mai adesea faptul relatat ca atare, conjunctivul nu mai are decât incidental valoarea sa proprie. În fond, este vorba, în toate aceste situații, de un conjunctiv de subordonare, servind ca simplu substitut al indicativului și utilizat ca atare destul de recent.

1) *Cauzale*

Exemple:

Amant te omnes mulieres, neque iniuria, qui sis tam pulcher.

„Te iubesc toate femeile, și pe drept cuvânt, ca unul care ești așa de frumos!"

Sensul cauzal apare precizat prin particule sau adverbe alăturate pronumelui relativ: *quippe qui*, „desigur unul ca el, care", „ca unul care", *ut qui*, „ca [un om] care", *utpote qui*, „precum unul care". De exemplu:

quippe qui frater siet

„ca unul ce ți-e frate"

În relativele cauzale, indicativul se întâlnește încă frecvent în latina arhaică, iar ca o reminiscență arhaică la Sallustius, Titus Livius și chiar Cicero, după locuțiunea *quippe qui / quae*:

Habeo senectuti magnam gratiam, ***quippe quae*** *mihi sermonis auiditatem* ***auxit****, potionis et cibi sustulit.*

„Am o mare recunoştinţă faţă de bătrâneţe, ca una care mi-a sporit dorinţa de dialog şi mi-a luat-o pe cea de mâncare şi băutură." (la Cicero)

2) *Concesive* sau *adversative*.

Şi aici, indicativul se întâlneşte în latina arhaică şi supravieţuieşte în epoca clasică.

Exemple:

Audes mihi praedicare id, domi te esse nunc, qui hic ades?

„Îndrăzneşti să-mi spui în faţă asta, că acum tu eşti acasă, tu care eşti aici?" (= cu toate că se vede bine că eşti aici)

Egomet qui sero ac leuiter Graecas litteras attigissem, tamen /.../ complures /..../ ibi dies sum commoratus.

„Eu care (cu toate că) târziu şi într-un mod superficial m-am apropiat de cultura greacă, totuşi am zăbovit acolo (= la Atena) mai multe zile."

3) *Consecutive*

Conjunctivul s-a dezvoltat aici pornind de la valoarea sa originară potenţială, ulterior fiind aplicat, prin extensie, la simplul enunţ al unei / unor fapte:

Domus est [scil., *talis*] *quae nulli mearum uillarum cedat*.

„Este o casă care n-ar putea fi mai prejos de niciuna dintre proprietăţile mele." (= astfel, încât ...)

Nunc dicis aliquid quod ad rem pertineat.

„Acum [abia] zici ceva care priveşte problema [noastră] ."

Relaţia de consecuţie se precizează de cele mai multe ori prin utilizarea aceloraşi corelative ca şi în cazul lui *ut* consecutiv:

nec /.../ quisquamst ***tam*** *opulentus qui mi obsistat in uia.*

„Şi nu e nimeni atât de puternic, care să-mi stea în cale."

Si quis est ***talis*** *qui /.../ me accuset*.

„Dacă cineva este atât (astfel) [de capabil], care [...] să mă acuze."

Se foloseşte de regulă anaforicul *(is) qui* + INDICATIVUL pentru a marca o constatare de fapt: „omul care", „cel care", şi *(is) qui* + CONJUNCTIVUL (= *is* /.../ *ut*) pentru a marca o consecinţă; pentru indicativ, iată următorul exemplu:

*Sine metu **is** habendus est /.../, **qui** omnino metu uacat*.

„Fără teamă trebuie socotit acela (= omul) /.../ care e lipsit de orice teamă."

pentru conjunctiv:

*Neque tu **is** es **qui** quid sis nescias.*

„Şi nu eşti tu omul care să nu ştii (= încât să nu ştii) ceea ce eşti."

Relative cu sens nedeterminat sau eventual

Anumite construcţii, aparţinând în mod curent relativelor consecutive, reprezintă forme slăbite de conjunctiv de eventualitate sau de nedeterminare şi nu trebuie altfel considerate decât prin şi în ele însele. Este vorba de anumite forme de expresie care indică, într-o manieră cu totul generală, că există sau nu există o persoană sau un obiect la care *să se poată* raporta afirmaţia enunţată de propoziţia relativă. Aceste construcţii sunt formate dintr-un verb de constatare urmat de pronumele relativ: *est / sunt / desunt qui,* „este / sunt / lipsesc [unul / unii] care să"; *reperiuntur / extiterunt qui,* „se întâlnesc / au existat [oameni] care să"; *nemo est qui,* „nu există nimeni care să"*; quis est qui,* „cine este cel care"; *habeo quod*, „am de ce"; *nihil habeo quod*, „nu am de ce"; *nihil est quod*, „nu există motiv să*", est quod, habeo quod,* „este motiv de", „am de ce".

Exemple:

Est quod gaudeas.

„Ai de ce să te bucuri."

Nihil habeo /.../ quod accusem senectutem.

„N-am niciun motiv (nimic) pentru care (de ce) să acuz bătrâneţea."

În frazele negative, *nullus est qui, nemo est qui,* urmate de negaţia *non*, pot să piardă pronumele relativ, înlocuit uneori de conjuncţia *quin*:

Nullust quin sciat. (= *qui non ...*)

„Nu-i nimeni care să nu ştie."

Nemo fuit omnino militum quin (= qui non ...) uulneraretur.

„N-a existat absolut niciun soldat care să nu fi fost rănit."

Un alt exemplu de conjunctiv de nedeterminare este conținut în fraza minimală *sunt qui dicant*, „sunt unii care spun”, nedeterminarea constând în faptul că nu este precizată natura sau categoria celor care afirmă un anume lucru. Atunci când afirmația este precisă, în sensul că apar persoane sau lucruri determinate, conjunctivul lasă locul indicativului:

Sunt quos scio esse amicos.
„Există [oameni] care știu că [îmi] sunt prieteni.”
Sunt alii quos /.../ delectat.
„Sunt alții /.../ pe care îi desfată.”
Sunt quidam qui /.../ faciunt.
„Sunt câțiva care [efectiv] fac.”

Alte construcții particulare

a° relative restrictive

În formulele de tipul *quod sciam*, „pe cât știu” (literal, „în măsura în care pot ști”), *quod meminerim*, „pe cât îmi amintesc”, conjunctivul indică propriu-zis posibilitatea, dar limitată, restrânsă. Acest sens restrictiv este întărit în atari formule de adverbe ca *modo* sau *quidem*:

Antiquissimi fere sunt, quorum quidem scripta constent, Pericles atque Alcibiades.
„Cei mai vechi – cel puțin ale căror lucrări scrise există /se păstrează – sunt Pericles și Alcibiades.”

Totuși, indicativul coexista:

Ceteri Graeci Latinique auctores, quorum quidem ego legi annales /.../.
„Ceilalți autori greci și latini, cel puțin [aceia] ale căror lucrări/relatări an cu an eu le-am citit /.../.”

Indicativul – fără să mai alterneze cu conjunctivul – s-a păstrat în construcții incidentale de tipul:

quantum/quod in me est
„în măsura /atât cât îmi stă în puteri / pot”
quod potes, quod poteris
„în măsura în care poți, ai putea”
Istam, quod potes, fac consolere.
„Pe [femeia] asta, pe cât poți, fă în așa fel încât s-o consolezi.”

b^{o} relative modale (de posibilitate sau de obligație)

În turnúri de tipul *dignus qui* (+ CONJUNCTIVUL), „demn să", *aptus qui* (+CONJUNCTIVUL), „capabil să", *idoneus qui* (+ CONJUNCTIVUL), „potrivit să" etc., unde relativul se pune la cazul reclamat de verbul propoziției relative, conjunctivul este cerut de ideea modală latentă, iar indicativul este complet exclus, spre deosebire de cazul precedent:

/.../ idoneus qui impetret
„potrivit / capabil să obțină"
Dignus est quem ames, cui confīdas.
„Este [o persoană] demnă să o poți iubi (= pe care o poți iubi, pe care trebuie să o iubeşti)", „demnă să-i poți încredința (= să-i încredințezi, în care poți să te încrezi)."

PRONUMELE RELATIV ÎN CAP DE FRAZĂ

De multe ori întâlnim pronumele relativ la începutul unei fraze, deci după punct. Exceptând situația în care propoziția relativă este echivalenta unei propoziții subiective din limba română (tipul: *Qui peccauit punitur*. „Cel care a greşit este pedepsit."), în restul cazurilor pronumele relativ nu mai funcționează ca un element prin care se stabileşte un raport de subordonare, ci are valoarea unui pronume demonstrativ:

Ablativ absolut

Quibus *rebus impetratis,*[1] */ abiit .*[2] */*
„După ce au fost obținute **aceste** lucruri, a plecat."

Qui *Miloni ausus est falsa dicere* /.../
„**Acesta** a îndrăznit să spună lucruri false lui Milo /.../"

Limbile romanice au conservat relativ bine pronumele *qui* şi, prin aceasta, propoziția relativă în ansamblul ei.

B. **PROPOZIȚIILE COMPLETIVE**

GENERALITĂȚI. COMPLETIVA ÎN LIMBA LATINĂ

Spre deosebire de limba română, în care propozițiile completive se exprimă prin conjuncțiile *că* + INDICATIVUL („știu că vine") sau *să* + CONJUNCTIVUL („vreau să vină"), în limba latină această subordonată se întâlnește numai după anumite categorii de verbe regente și are o structură aparte.

Prin urmare, se poate defini completiva ca acea propoziție subordonată care îndeplinește o funcție de întregire, de „completare" necesară a înțelesului propoziției principale regente. În latină, completiva îndeplinește, din punct de vedere sintactic, două roluri:

a) de complement direct (de obiect) } pe lângă un verb din
b) de subiect } propoziția regentă

Latina cunoaște 4 tipuri de completive:

1. infinitivală
2. conjunctivală
3. completiva cu *quod* și indicativul
4. interogativa indirectă

1. **INFINITIVALA**

Se caracterizează prin următoarea structură specifică:

– nu are element introductiv (conjuncție zero);

– subiectul, atributele lui și, când există, numele predicativ stau în cazul ACUZATIV; numai în anumite situații apare NOMINATIVUL (cf. *infra*);

– predicatul este exprimat printr-un verb aflat *exclusiv* la modul INFINITIV.

Pornind de la elementele caracteristice sub raport morfo-sintactice acestei structuri frazeologice, completiva infinitivală a fost denumită, în mod tradițional, și ACUZATIV cu INFINITV sau NOMINATIV cu INFINITIV.

Categoriile de verbe care impun completiva infinitivală – cu rol de complement direct, iar în a doua situație de subiect al propoziției regente – sunt următoarele:

A. Verbele de exprimare (*uerba dicendi uel declarandi uel affirmandi*; sigla: VD):

dicĕre, „a zice", „a spune"	*respondēre*	*declarare*	*tradĕre*
affirmare, „a susține"	*scribĕre*	*(de)monstrare*	*nuntiare*
negare, „a spune (că) nu"	*fatēri*	*narrare*	*docēre*
ostendēre	*promittĕre*	*pollicēri*	*mirari* etc.

VD S *P*

Exemplu: *Caesar t r a d i t*[1]*/* ***Gallos*** *fortissime* ***pugnare****.*[2]*/*
„Caesar relatează că galii luptă foarte dârz."

unde: VD = *uerbum dicendi*
[2] = AC + INF
S = subiect
P = predicat

B. Verbele de simțire şi de gândire (*uerba sentiendi*; sigla: VS):

sentire, „a simți", „a-şi da seama"	*accipĕre*	*cogitare*	*censēre*	*sperare*
animaduertĕre, „a observa"	*cognoscĕre*	*arbitrari*	*opinari*	*scire*
audire, uidēre, „a auzi" etc.	*intellegĕre*	*iudicare*	*putare*	*nescire*
ignorare, meminisse	*obliuisci*	*credĕre*	*suspicari*	*recordari*

VS S PN S PN

Exemplu: *S c i m u s*[1]*/* ***uitam breuem esse***[2]*/,* ***artem longam****.*[3]*/*
„Ştim că viața este scurtă, [iar] ştiința lungă.

unde: VS = *uerbum sentiendi*
S = subiect
PN = predicat nominal
[2,3] =AC + INF

C. Verbele de sentiment (*uerba affectuum*; sigla: VA):

gaudere, „a se bucura"	*gloriari* „a se făli"	*admirari*, „id."
laetari, „id."	*mirari*, „a se mira"	*quĕri*, „a se plânge"
dolēre, „a regreta"		

VA S P

Exemplu: *Canis g a u d e t*[1]*/* ***dominum*** *suum* ***uenisse.***[2]*/*
„Câinele se bucură că i-a venit stăpânul."

unde: VA = *uerbum affectuum*
[2] = AC + INF.

D. Verbele de voință (*uerba uoluntatis*; sigla: VV):

uelle	*cupĕre*	*studēre*	*sinĕre*	*uetare*	*placēre*
nolle	*optare*	*petĕre*	*iubēre*	*imperare*	
malle	*desiderare*	*postulare*	*pati*	*prohibēre*	

VV S P

Exemplu: *Dux i u s s i t*[1]*/**legiones procedere**.*[2]*/*

„Comandantul a poruncit ca legiunile să înainteze."

unde: VV = *uerbum uoluntatis*

[2] = AC+INF.

E. Cu rol de subiect, completiva se utilizează după:

a) verbe unipersonale declarative, cu sens impersonal (sigla: VU):

oportet, „trebuie", „este bine"	*decet*, „se cuvine"	*constat*, „se ştie"
licet, „este îngăduit"	*expedit*, „se impune"	*apparet*, „se vede clar"
prodest, „este bine/folositor"	*interest*, „este în interesul"	*placet* } „nu place"
conuenit, „se ştie"	*refert*, „se spune"	*displicet* }

VU S P

Exemplu: *Oportet*[1]*/**poetas** egregios in aeternum **laudari**.*[2]*/*

„E bine ca poeţii eminenţi să fie veşnic lăudaţi."

unde: VU = verb uni - şi impersonal

b) locuţiuni (expresii) declarative impersonale:

facile/difficile est, (ne)fas est, scelus/facinus est, bonum, aequum, turpe, pulchrum (est) etc.

Observaţie:

Dacă subiectul – echivalent al persoanei a III-a – al celor două propoziţii, regenta şi infinitivala, este acelaşi, el se va exprima în subordonată prin pronumele reflexiv *se*, indiferent de genul şi de numărul său:

VD S P

Pater nuntiat [1]*/**(se)** uenire.*[2]*/* „Tatăl anunţă că (el) vine."

VD S P

Mater nuntiat [1]*/**(se)** uenire.*[2]*/* „Mama anunţă că (ea) vine."

VD S P

Parentes nuntiant[1]*/**(se)** uenire.*[2]*/* „Părinţii anunţă că ei vin."

unde *2* = AC + INF

NOMINATIVUL CU INFINITIV

Dacă verbul din regentă este la diateza pasivă şi folosit cu valoare impersonală (de tipul: „se spune", „se relatează", „se crede", „se socoteşte", „se susţine" etc.), apare de obicei o altă variantă a completivei infinitivale, şi anume N + INF (nominativul cu infinitiv):

Exemplu:

VS S PN

Dicitur[1]/ Caesar magnanimus fuisse.[2]/

„Se spune că Caesar a fost mărinimos.” (deci, N *Caesar* şi nu AC *Caesarem)*

Prin urmare, atunci când în regentă se află un *uerbum sentiendi* sau *declarandi* la forma medio-pasivă, dar numai la unul dintre timpurile simple, la pers. a III-a sg, subiectul completivei trece de la AC la N, iar verbul regentei se transformă dintr-o realitate impersonală într-una personală, adică se acordă în număr şi persoană cu subiectul pe care l-a primit de la completivă:

S P VS

*Mihi uero[1]/ Cn. Pompe**ius** statuisse[2]/ uidetur.[1]/*

„Mie, însă, mi se pare că Cn. Pompeius a hotărât.”

VS S P

Sed uidentur [1]/ea esse repellenda.[2]/

„Dar se pare (acele lucruri se pare) că trebuie respinse (acele lucruri).”

unde *2* = N + INF

Nominativul cu infinitiv se caracterizează, aşadar, prin comunitatea de subiect – aflat la nominativ – dintre regentă şi subordonata completivă.

Utilizarea temporală a infinitivului

În completivele infinitivale, modul verbului subordonatei se utilizează astfel:

a) când acțiunea completivei este *simultană* cu aceea a regentei, se foloseşte *infinitivul prezent:*

simultaneitate

*Ariouistus respondit[1]/ **se** habere sedes in Gallia.[2]/*

„Ariovistus a răspuns că el are locuințe în Gallia.”

b) când acțiunea completivei este *anterioară* celei exprimate de regentă, se utilizează *infinitivul perfect*:

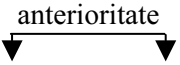

Ariouistus respondit[1]/ ***se*** *transisse Rhenum.[2]/*

„Ariovistus a răspuns că el a trecut (= trecuse) Rinul."

c) când acțiunea subordonatei este *posterioară* celei exprimate în regentă, verbul la infinitiv va fi utilizat la timpul viitor:

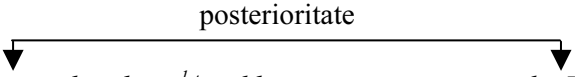

*Ariouistus arbitrabatur[1]/****se*** *libenter amicitiam populi Romani recusaturum esse.[2]/*

„Ariovistus socotea că el va refuza de bună voie prietenia poporului roman."

Acordul predicatului nominal cu subiectul

Când predicatul este nominal sau verbal la conjugarea perifrastică activă ori pasivă, numele predicativ se acordă cu subiectul, deci se pune la AC (sg/pl, m, f sau n), chiar dacă subiectul nu este exprimat:

Credo[1]/ te ciuem bonum esse.[2]/

„Cred că tu eşti un **bun** cetățean." (acord în număr, caz şi gen)

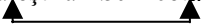

Ii[1]/facturos (esse)[2]/ pollicentur.[1]/ (*facturos*: acord cu *se,* subiectul subînțeles al completivei)

„Aceştia făgăduiesc că **vor** face"

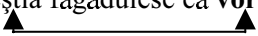

2. **CONJUNCTIVALA**

Cea de-a doua mare categorie de completive în limba latină se caracterizează prin utilizarea modului conjunctiv al predicatului verbal sau nominal. În general, aceste completive apar după aceleaşi categorii de verbe în principala regentă ca şi completivele infinitivale, cu mențiunea că accentul semantic cade, în cazul conjunctivalelor, pe actul de voință sau intenție.

Să urmărim, deci, principalele categorii de verbe predicative care impun, sintactic vorbind, utilizarea unei completive conjunctivale:

a) verbe care indică o manifestare a voinței sau a intenției (*uerba uoluntatum*), deci când prin ele se insistă pentru îndeplinirea unei anumite acțiuni, cu următoarele nuanțe:

– rugăminte şi îndemn (*rogare, orare, petĕre, postulare, precari, obsecrari, poscĕre, hortari, adhortari, monēre, admonēre* etc.);

– determinare, constrângere (*suadēre, persuadēre, incitare,* [*im*]*pellĕre, mouēre, cogĕre, subigĕre, adducĕre* etc.);

– voință, dorință (*velle, malle*, *optare, praeferre, exspectare* etc.);

– ordin, însărcinare (*mandare, edicĕre, imperare, iubēre* etc.);

– îngăduință (*permittĕre, concedĕre, sinĕre* etc.).

Conjuncțiile introductive utilizate sunt:

ut, cu varianta *uti,* pentru conjunctivala afirmativă;

ne, pentru conjunctivala negativă.

Exemple:

Illa arma, centuriones, cohortes[1]*/* ***ut*** *magno animo simus*[2]*/ hortantur.*[1]*/*

„Ei îndeamnă ca [noi], trupele, centurionii, cohortele să fim plini de curaj."

Caesar suis imperauit[1]*/* ***ne*** *tela in hostes reicerent.*[2]*/*

„Caesar a dat ordin alor săi să nu azvârle înapoi asupra duşmanilor sulițele."

b) *uerba declarandi et uerba sentiendi,* aşa-numitele verbe cauzative, dacă exprimă un act de voință, nu unul de gândire (a se vedea verbele respective enumerate în subcapitolul precedent).

Exemple:

Nauem idoneam ***ut*** *habeas, /*[1] *diligenter uidebis.*[2]*/*

„Vei avea o mare grijă să ai la dispoziție o corabie potrivită."

Clamauit[1]*/* ***ut*** *ipsius reditum exspectaremus.*[2]*/*

„A strigat să-i aşteptăm întoarcerea."

Censebat[1]*/* ***ut*** *Pompeius proficisceretur.*[2]*/*

„Era de părere ca Pompeius să plece."

Videant consules[1]*/* ***ne*** *quid respublica detrimenti capiat.*[2]*/*

„Să vegheze consulii ca statul să nu sufere vreo vătămare."

c) verbe unipersonale cu sens impersonal şi sintagme impersonale, când exprimă un act de voinţă: *necesse est, oportet, interest, refert, bene / male / stultum est, euĕnit, accĭdit* etc.

De notat că, după verbe ca: *oportet, rogare, orare, imperare, hortari, concedĕre, permittĕre, suadēre, persuadēre, manēre, mandare* şi sintagma *necesse est,* conjuncţia (*ut/ne*) poate lipsi, ceea ce apropie completiva conjunctivală de poziţia şi structura completivei infinitivale în raport cu ansamblul frazei (relaţia de juxtapunere).

Exemple:

Rogo[1]/ ***ut*** *uos auxilio mihi quam celerrime ueniatis.[2]/*

„Vă rog să-mi veniţi cât mai repede în ajutor."

Me ipsum ames[1]/ oportet[2]/, non mea.[1]/

„Se cade ca pe mine însumi să mă iubeşti, nu bunurile mele."

d) verbe care indică starea sufletească a temerii sau fricii, cu diverse nuanţe (*uerba timendi*): *timēre, metuĕre, uerēri, periculum est, in metu esse* etc.

După verbele de temere, completiva se construieşte cu modul conjunctiv şi este introdusă prin *ut* sau *ne non*, dacă autorul enunţului (mesajului) doreşte ca obiectul temerii să se realizeze: în acest caz, *ut* sau *ne non* se traduc prin „că nu".

Exemple:

Vereor[1]/ ***ut*** *pater conualescat.[2]/*

„Mă tem – mi-e – că nu se mai face bine tata." [dar o doresc din toată inima]

Timeo[1]/ ***ne non*** *hoc a te impetrem.[2]/*

„Mă tem – mi-e – că nu voi obţine aceasta de la tine." [dar o doresc foarte mult]

Non periculum est[1]/ ***ne*** *hostium impetum* ***non*** *possimus sustinere.[2]/*

„Nu este nici un pericol că nu vom putea susţine atacul duşmanilor."

Când autorul mesajului doreşte ca obiectul temerii să nu se realizeze, deci nu doreşte realizarea lui, conjuncţia introductivă este doar *ne* şi ea se traduce prin „să nu" sau „că":

Exemple:

Timuit[1]/ ***ne*** *uideretur infirmus.[2]/*

„S-a temut să nu pară slab." („că pare slab": şi nu doreşte acest lucru)

Vereor [1]/***ne*** *turpe sit.*[2]/

„Mă tem să nu fie ruşinos." [acest lucru: şi nu doresc să se întâmple]

Improbi semper sunt in metu[1]/ ***ne*** *aliquando aperiantur.*[2]/

„Cei necinstiţi mereu se tem să nu fie vreodată descoperiţi."

(„că pot fi…", „că sunt…")

e) *uerba impediendi,* verbele care exprimă o piedică în realizarea acţiunii sau a stării. Se utilizează, din nou, mai multe conjuncţii:

– *ne,* când propoziţia regentă este afirmativă:

Impedio[1]/ ***ne*** *id facias.*[2]/

„Te împiedic să faci acest lucru."

Multa me deterrent[1]/ ***ne*** *aperte*[2]/ *quid de ea re sentiam*[3]/ *dicam.*[2]/

„Multe mă îngrozesc şi mă împiedică să spun deschis ceea ce gândesc în legătură cu acest lucru."

Regulus[1]/ ***ne*** *sententiam diceret*[2]/ *recusauit.*[1]/

„Regulus a refuzat să îşi spună părerea."

– *quin* sau *quominus,* dacă regenta este negativă sau are formă interogativă cu sens negativ; de precizat că propoziţia completivă conjunctivală este introdusă de preferinţă prin *quin* dacă verbul regent exprimă piedica sub forma unei îndoieli, deci dacă regenta conţine vreun *uerbum dubitandi.*

Exemple cu *quominus:*

Non obsto[1]/ ***quominus*** *id facias.*[2]/

„Nu te împiedic/ nu mă opun să faci acest lucru."

Quid impediit[1]/ ***quominus*** *uenires?*[2]/

„Ce te-a împiedicat să vii?"

Non recuso[1]/ ***quominus*** *omnes*[2]/ *quae dicturus sim*[3]/ *audiant.*[2]/

„Nu mă opun ca toţi să asculte cele ce urmează să spun."

Exemple cu *quin* impus de *uerba dubitandi*:

Nemo dubitat[1]/ ***quin*** *ad nos celeriter litteras scripturus sis.*[2]/

„Nimeni nu se îndoieşte că ne vei scrie grabnic o scrisoare."

Haud dubia res fuit[1]/ ***quin*** *praerogatiua militaris etiam a senatu comprobaretur.*[2]/

„N-a fost nicio îndoială că alegerea militară prealabilă va fi aprobată şi de senat".

Exemple cu *quin* impus de *uerba impediendi* cu alte nuanțe decât cea de îndoială:

Paulum afuit[1]*/* ***quin*** *Fabius Varum interficeret.*[2]*/*

„Puțin a lipsit ca Fabius să-l omoare pe Varus."

Facere non possum[1]*/* ***quin*** *cotidie litteras ad te mittam.*[2]*/*

„Nu pot să-ți trimit zilnic scrisoare."

În final, este de precizat, referitor la completiva conjunctivală în ansamblul ei, că, în situația în care două completive conjunctivale depind de aceeaşi regentă, iar a doua este fie afirmativă, fie negativă, această completivă secundară va fi întotdeauna introdusă prin conjuncțiile *neue (< ne uel)* sau *neu.*

Exemplu:

Caesar milites cohortatus est[1]*/* ***uti*** *suae pristinae uirtutis memoriam tenerent*[2]*/* ***neu*** *perturbarentur animo.*[3]*/*

„Caesar şi-a îndemnat soldații să-şi amintească de vechea lor vitejie şi să nu se neliniştească în suflet."

Schema sintactică a frazei de mai sus este, deci, următoarea:

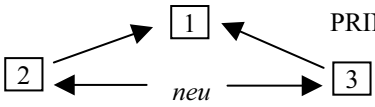

COMPLETIVE CONJUNCTIVALE
coordonate copulativ negativ

MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE A COMPLETIVELOR INFINITIVALĂ ŞI CONJUNCTIVALĂ

1. **Completiva infinitivală**

Nu se poate vorbi de o dispariție propriu-zisă a infinitivalei în latina târzie şi populară, ea fiind folosită, practic – cel puțin, cum o ilustrează destule texte literare – corect până la sfârşitul latinității (Tertullianus, Gregorius Turonensis etc.) Pe de altă parte, latina vorbită, aşa-numita latină populară familiară sau vulgară, datorită tendinței naturale spre analiză şi claritate, a preferat fie utilizarea completivei conjunctivale (cu care infinitivala, de altfel, interfera ca dependență de verbul regentei), fie, mai ales, utilizarea unei completive mult mai simple, introduse prin *quod* şi folosind indicativul verbului ei (a se vedea subcapitolul următor).

Limbile romanice – afară de română – au moştenit, deci, completiva infinitivală (AC + INF) de tip popular din latină, şi anume după verbe cauzative, după verbele percepţiei fizice, precum şi după cele care arată voinţa, ca în fr. *je le vois venir*. Deosebirea între AC + INF romanic şi cel latin este că, în limbile romanice, completiva nu formează, ca în latină, un tot unitar aproape independent de verbul regent, subiectul infinitivalei fiind întotdeauna legat, direct sau indirect, de verbul regentei.

2. **Completiva conjunctivală**

Conjuncţia *ut* a dispărut fără urme în toate limbile romanice, fiind neagreată de vorbirea populară. Ea a fost înlocuită cu conjuncţia *quod* > fr. *que,* it. *che*, rom. *că* etc. Foarte interesant este, însă, faptul că nu a avut loc în latina populară şi substituţia modală: şi anume, în limbile romanice occidentale în care lat. *ut* a fost înlocuit cu *quod* > *que, che,* modul conjunctiv a fost, totuşi, păstrat neschimbat, după aceleaşi categorii de verbe regente ca şi completiva conjunctivală cu *ut* din latină.

3. COMPLETIVA CU *QVOD* ŞI MODUL INDICATIV

Este cunoscută şi sub denumirea de *completivă explicativă*, datorită faptului că elementul introductiv este întotdeauna conjuncţia *quod,* numită *explicatiuum.* Aceste completive pot avea rolul de complement de obiect sau de subiect. Modul folosit este întotdeauna *indicativul*.

Quod explicatiuum se utilizează:

a) cu rol de apoziţie explicativă pe lângă un pronume demonstrativ neutru (*hoc, id, illud, ex eo* etc.) din regentă:

***Quod** quereris de amicitia uiolata,[1]/ iniusta **ista** accusatio est.[2]/*

„Este nedreaptă această acuzaţie (acuzaţia ta), că te plângi de prietenia călcată în picioare.”

b) după verbe evenimenţiale: *accedĕre, accidĕre, euenire, facĕre, addĕre, praeterire,* „a se întâmpla”, „a rezulta”, „a (se) face”, „a uita”, „a omite”, „a adăuga”[faptul că], *occurrĕre,* „a se întâmpla” etc.

*Bene facis [1]/**quod** me adiuuas.[2]/*

„Bine faci că mă ajuţi.”

*Illud mihi occurrit [1]/**quod** uxor a Dolabella discessit.[2]/*

„Asta mi se întâmplă, că soţia a plecat de la Dolabella.”

c) după expresii verbale impersonale: *utĭle/inutĭle, bene/male, facĭle/difficĭle, (per)opportūne/inopportūne est* etc.

Utile est[1]*/* ***quod*** *nescimus* [2]*/quando morituri simus.*[3]*/*

„Este folositor faptul că nu ştim când vom muri."

Peropportune fuit[1]*/* ***quod*** *mihi dixisti.*[2]*/*

„A fost foarte binevenit faptul că mi-ai spus."

d) după *uerba affectuum,* când nu au o pronunțată valoare cauzală, ci strict obiectivă: *laetari, mirari, gratulari, gratias agere* etc.

Laetor [1]*/****quod*** *uenistis.*[2]*/*

„Mă bucură faptul că ați venit."

Aegre ferebat Catilina [1]*/****quod*** *in petendo consulatus uictus erat.*[2]*/*

„Greu suporta Catilina faptul că fusese învins în acțiunea lui de a candida la consulat."

MOŞTENIREA ROMANICĂ

În epoca imperială, după *uerba declarandi* şi după *uerba sentiendi,* în locul completivei infinitivale se utilizează din ce în ce mai privilegiat completiva cu *quod*. Latina populară a extins folosirea acestei completive, care era mai simplă şi mai bine marcată. Altfel se explică păstrarea ei predilectă în limbile romanice, în raport cu infinitivala.

4. COMPLETIVA INTEROGATIVĂ INDIRECTĂ

Reprezintă ultima formă sub care se înfățişează propoziția completivă.

Originea cea mai probabilă a interogativei indirecte în latină (ca şi în alte idiomuri indo-europene) trebuie să o fi reprezentat simpla alăturare a interogativei directe la un predicat:

Quid agam? Nescio.

„Ce să fac? Nu ştiu."

Dic: quis emit?

„Zi: cine cumpără?"

Aceste interogative directe (*quid agam? quis emit?*) au devenit apoi dependente, deci subordonate, prin dispariția tonului pronunțat interogativ şi a pauzei:

Quid agam nescio.

„Nu ştiu ce să fac."

La fel s-ar explica şi interogativele indirecte duble, provenite din propoziţii disjunctive de tipul:

Maneam an abeam? Nescio.

„Să rămân sau să plec? Nu ştiu."

devenite:

*Maneam **an** abeam nescio.*

„Nu ştiu dacă să rămân sau să plec."

Prin urmare, după cum se observă, orice completivă interogativă indirectă depinde de un verb de natură interogativă din principala regentă, acest verb putând fi unul *declarandi* sau *sentiendi* şi având următoarele sensuri: „a întreba", „a şti", „a spune", „a afla" etc.

În latina arhaică – dovadă a juxtapunerii iniţiale a verbelor aparţinând unor propoziţii independente la origine –, modul utilizat în subordonată era adeseori INDICATIVUL:

*Videamus **qui** hinc egreditur.*

„Să vedem cine iese de aici (din casă)."

Şi mai târziu, în limba familiară, s-a menţinut în anumite categorii de interogative indirecte totdeauna INDICATIVUL, mai ales după verbe din regentă la imperativ, de tipul: *dic, uide, specta,* în întrebări informative de tipul:

*Dic,[1]/ **quis** emit.[2]/*

„Spune, cine cumpără." sau

*Dic,[1]/ **quid** est[2]/ quod habes.[3]/*

„Zi, ce este (lucrul, averea, bunul) pe care îl ai."

În latina literară ulterioară, conform regulilor obişnuite în gramatica clasică, se întâlneşte CONJUNCTIVUL în toate interogativele indirecte, chiar şi atunci când întrebarea se referă la un fapt privit de vorbitor ca real. Conjunctivul este folosit cu strictețe în limba literară: istorici ca Caesar, Sallustius, Cornelius Nepos, Titus Livius, Tacitus, şi poeţi, ca Vergilius, Catullus, Ovidius, Propertius, utilizau numai conjunctivul. Exemplu:

*Loquere[1]/ **quid** scribam.[2]/*

„Vorbeşte ce (să) scriu."

Totuşi, în limba familiară – chiar şi a epocii clasice (de exemplu, în *Epistulae* ciceroniene sau la Varro), pentru a nu mai vorbi de epoca

postclasică, la un Vitruvius, Plinius cel Bătrân, Petronius –, INDICATIVUL continua să fie utilizat:

Tantum quod mihi non dixerat[1] */* ***quid*** *pridie cenaueram.*[2] */*

„Doar atât nu-mi spusese, ce mâncasem în ajun."

Modul indicativ se folosea mai ales când interogativa indirectă se apropia de o întrebare independentă: cu cât dependența era mai pronunțată, cu atât mai mult se utiliza conjunctivul.

Pentru introducerea interogativelor indirecte, simple sau duble, prezența unui element introductiv nu era absolut necesară:

Sit non sit, non edepol scio.

„Dacă e sau nu, pe Pollux, habar n-am."

Juxtapunerea a rămas, însă, rară, izolată, întâlnindu-se fie în latina arhaică (la Plautus cel mai adesea), fie în limba cotidiană şi familiară. Latina literară a dezvoltat următorul sistem de **elemente introductive:**

I. INTEROGATIVA SIMPLĂ (MONOMEMBRĂ)

a) pronume şi adverbe interogativ-relative sau nedefinite:

quis/qui, „cine", „care"

quid/quod, „(de) ce", „ce"; *ecquis,-id, numquis,-id,* „oare cine", „oare (de) ce", „dacă"

cur, „de ce"

quī, „cum" (ablativul arhaic al pronumelui relativ)

quare, „din ce cauză", „de ce"

quā, „pe unde"; *quo,* „încotro"; *quam,* „cât (de)"; *ubi,* „unde", *unde*, „de unde"

quomodo, „cum"

quot, „cât (ă)", „câți, câte" etc.

b) particule interogative

ne, la începutul propoziției (după verbe de gândire), „oare"

-ne enclitic, „id."; „oare"

an; num; nonne, „dacă nu" (interogativa negativă)

c) conjuncții:

ut, „cum" (după *uerba sentiendi* şi *declarandi*)

si, „dacă"

Exemple:

P. Africanus/.../ interrogatus est[1]*/* ***quid*** *de Ti Gracchi morte sentiret.*[2]*/*

„[…] ce gândea despre…"

Aspice[1]*/* ***ut*** *aura/.../ fumos e ture coortos /.../ ferat.*[2]*/*

„Priveşte cum adierea vântului poartă fumul ridicat din tămâie."

Epaminondas quaesiuit[1]*/ essent****ne*** *fusi hostes.*[2]*/*

„Epaminondas a întrebat dacă duşmanii fuseseră împrăştiaţi."

Quaeritur [1]*/****num*** *idem sit pertinacia et perseuerentia.*[2]*/*

„Se ridică întrebarea dacă încăpăţânarea şi perseverenţa sunt aceleaşi lucruri."

Hostes/.../ exspectabant[1]*/* ***si*** *a sociis quid auxilii mitteretur.*[2]*/*

„Duşmanii aşteptau nerăbdători, dacă li se trimite vreun ajutor din partea aliaţilor."

5. INTEROGATIVA DUBLĂ (DISJUNCTIVĂ, BI - SAU PLURIMEMBRĂ)

Este introdusă printr-o varietate de elemente de subordonare:

utrum… an: cea mai frecventă şi uzuală în latina clasică

utrum… -ne… an: în special în latina arhaică

Quaero[1]*/* ***utrum*** *id uestrum* [2]*/****an*** *nostrum officium sit.*[3]*/*

„Întreb dacă aceasta este îndatorirea voastră sau a noastră."

Dic[1]*/* ***utrum*** *Spem****ne*** [2]*/****an*** *Salutem te salutent.*[3]*/*

„Spune cum te salută ei, ca pe o speranţă sau ca pe o salvare?"

În latina clasică (de la Horatius încolo) şi postclasică:

utrumne…an, -ne…an, „dacă /…/ sau"

Quaeritur[1]*/ mortalis****ne***[2]*/* ***an*** *immortalis sit animus.*[3]*/*

„Se pune întrebarea dacă sufletul este muritor sau nemuritor."

ø … *an*:

Nescio[1]*/ hoc uerum*[2]*/* ***an*** *falsum sit* [3]*/* .

„Nu ştiu dacă acest lucru este adevărat sau fals."

ø … *-ne*:

Tam incerto Marte pugnatum est[1]*/, ut neutri scirent*[2]*/ uicissent*[3]*/ uicti****ne*** *essent.*[4]*/*

„S-a dat o luptă cu un rezultat aşa de nesigur, încât nici unii, nici alţii nu ştiau dacă au învins sau (dacă) au fost învinşi."

Alte variante combinatorii (fără exemple):
ne ... ne: în poezie, începând cu Vergilius;
ø … *anne*: generalizată în toată latinitatea;
an... an: în poezie, de la Vergilius încolo, iar în proză, de la Seneca retorul (sec.I p.Chr.);
an... num: în latina postclasică, mai ales la Tacitus.

APPENDIX

Răspunsul la propoziţiile interogative directe

1) Răspuns afirmativ
1.a.: prin repetarea cuvântului important din întrebare, singur sau însoţit de un adverb:
Venis? Venio. (Certe uenio.)
1.b: prin sintagmele: *ita est,* „aşa e", *ita uero est,* „da, aşa e", sau adverbul simplu *ita,* „aşa", „da";
1.c.: prin adverbele şi locuţiunile adverbiale: *sic (+ est), uero, etiam, sane, sane quidem,* „în adevăr", „aşa (e)", „da, desigur", „desigur", „fără îndoială":
Venis?
Sic (est).
Vero.
Etiam (uenio).
Sane (quidem).

2) Răspuns negativ
2.a.: prin *non* şi repetarea cuvântului accentuat în interogaţie:
Venis uespere?
Non uenio.
2.b. prin *non ita*:
Venis hodie?
Non ita.
„Vii azi?"
„Nu."
2.c. prin adverbele şi locuţiunile adverbiale *minime, minime uero, nihil minus,* „deloc", „nici(de)cum":
Num ista omnia credis?

Minime uero.
„Crezi oare toate astea?”
„Nicidecum.”

3) Răspuns rectificativ (de corectare)

prin adverbul *immo*, „nu, din contră” sau prin locuțiunea adverbială *immo uero*, „ba dimpotrivă”:

Causa igitur non bona est?
Immo optima.
„Ei bine, chestiunea nu este bună?”
„Ba (din contră), foarte bună.”

CONCLUZII. MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE

Elementele propriu-zis interogative indirecte *an, ne* (*-ne*), *num, utrum* au dispărut din limba vorbită şi, în consecință, nu s-au moştenit în limbile romanice. Latina populară folosea cu valoare interogativă indirectă conjuncția *si*, singura care a supraviețuit celorlalte particule interogative indirecte:

(fr.) *Dis moi **si** tu es Romain*.
(sp.) *Di me **si** Romano eres.*
(it.) *Dimmi **se** Romano sei.*
(v.rom.) *Spune-mi **se** Rimleanu eşti.* (Codicele Voroneţean 44, 12)

C. **PROPOZIȚIILE CIRCUMSTANȚIALE**

GENERALITĂȚI

Alcătuiesc o grupare separată şi autonomă de subordonate, reprezentate de următoarele tipuri: finala, consecutiva, cauzala, concesiva / adversativa, comparativa (modal / comparativa), temporala şi condiționala. Această clasificare are avantajul de a grupa diversele modalități de exprimare a aceleiaşi noțiuni în funcție de natura raportului logic. Vom constata, astfel, că există o serie de elemente introductive – conjuncțiile *ut* şi *cum* în primul rând – care au diverse sensuri, deci funcționalități (temporal, cauzal, concesiv / adversativ), apărând, astfel, ca elemente introductive ale unor propoziții diferite, deşi sensurile, respectiv funcțiile lor sintactice s-au dezvoltat succesiv, una din cealaltă, nu separat.

Vom începe acum o succintă prezentare a fiecărei circumstanțiale.

I) **PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ FINALĂ**

Indică întotdeauna scopul vizat de acțiunea sau starea exprimată prin regentă sau rezultatul/efectul scontat astfel. Drept urmare, exprimând intenția, va avea **întotdeauna** verbul la modul CONJUNCTIV, deoarece, după cum ştim, acesta este modul care exprimă intenția sau voința.

Cel mai adesea, finala este introdusă prin conjuncția *ut* „(ca) să", „pentru ca... să":

Esse oportet[1]*/* ***ut*** *uiuas*[2]*/ non uiuere*[3]*/* ***ut*** *edas.*[4]*/*

„Trebuie să mănânci ca să trăieşti, nu să trăieşti ca să mănânci."

Dacă finala este negativă, elementul introductiv este conjuncția *nē*, specifică pentru negarea verbelor aflate la modurile intențional-volitive (conjunctivul şi imperativul):

Ne *quis miretur*[1]*/ qui sim*[2]*/, paucis eloquar.*[3]*/*

„Pentru ca să nu se întrebe cineva cine sunt, am să mă prezint în câteva cuvinte."

Pentru întărirea sensului final, *ut* apare nu de puține ori adăugat lui *nē* şi formează, astfel, locuțiunea cu sens pur final *ut nē*: „(pentru) ca să nu": *ut nē esurirem*, „ca să nu fac foame".

Principalele elemente corelative ale mărcilor introductive, plasate în regentă, sunt următoarele adverbe şi locuțiuni adverbiale: *eō, idcircō, ob eam rem / causam, eō consiliō, eā causā*, „de aceea", „datorită acestui fapt", „din această cauză / motiv", „cu această intenție" etc. Într-o atare situație, finala se apropie foarte mult de valoarea unei propoziții completive explicative, care dezvoltă sensul corelativului.

Dacă propoziția finală conține un adjectiv sau un adverb la comparativ, uzajul literar impune înlocuirea lui *ut* cu ablativul adverbializat (devenit o veritabilă conjuncție) al pronumelui relativ, *quō,* „pentru ca prin aceasta (să)", de unde sensul „ca (prin aceasta) să":

Adiuta me[1]*/ quo fiat facilius.*[2]*/*

„Ajută-mă, ca să se facă mai uşor."

Se poate, însă, întâmpla ca şi *ut* să fie utilizat în prezența unui comparativ, mai ales în latina arhaică, unde folosirea lui *quo* nu se

gramaticalizase încă, dar şi în latina clasică, probabil ca urmare a unor intenţii stilistice:

/.../ ***ut*** *rem teneatis rectius* „/.../,ca să cunoaşteţi mai bine subiectul"

/ .../ ***ut*** *id libentius faciatis* „/ .../,ca să faceţi lucrul acesta cu mai multă plăcere"

Când gramaticalizarea lui *quo* în calitate de conjuncţie se va fi consolidat, întâlnim cazuri – aparent curioase, în realitate confirmând tendinţele de evoluţie internă a limbii – de *quo* fără comparativ:

/... / ***ut*** *omnia faciat*[1]*/****quo*** *propositum adsequatur.*[2]*/*

„/ .../ ca să facă totul pentru a-şi atinge scopul."

După modelul lui *ut nē* ajunge să se creeze un *quo nē*, sintagmă introductivă atestată numai în textele de latină familiară (de exemplu, la Horatius în *Sermones* sau în literatura epistolografică).

În latina arhaică s-a utilizat, în paralel cu *quo*, şi o altă formă de ablativ adverbializat a pronumelui relativ: *quī*, care a servit şi ea o bună vreme în calitate de conjuncţie finală:

/.../magis ***qui*** *credatis*[1]*/, dicam.*[2]*/*

„/ .../ca să mă credeţi mai bine, am să vă spun [aceasta]."

În sfârşit, dacă apare, adverbul *non* este utilizat ca negaţie de cuvânt, nu de propoziţie:

/ ... /ut[1]*/ a me non eiectus ad alienos*[2]*/, sed inuitatus ad tuos esse*[3]*/ uidearis.*[1]*/*

„/ .../ pentru ca tu să pari nu că ai fost izgonit de către mine în mijlocul unor oameni străini, ci că ai fost chemat la ai tăi."

Timpurile utilizate în mod constant în propoziţia finală sunt prezentul şi – în concordanţă cu un timp trecut al verbului regentei – imperfectul CONJUNCTIVULUI. Perfectul se întâlneşte rar.

Substituirea propoziţiei finale

Are loc prin intermediul următoarelor modalităţi morfo-sintactice:

1^0 PVA (participiul viitor activ), după verbe de deplasare / mişcare:

Rediit ***temptaturus****.*

„S-a întors ca să încerce."

2^0 Supinul în AC, după verbe de mişcare / deplasare:

Veniunt ***postulatum****.*

„Vin să ceară."

3^0 Infinitivul prezent activ, după verbe de mişcare sau asimilate cu ele:

*Ibat **uidere** feras.*

„Mergea să vadă fiare."

4^0 Relativa circumstanţială:

*Nam neque Druides habent[1]/, **qui rebus diuinis praesint**.[2]/*

„Căci nici nu au druizi, care (= ca) să fie în fruntea ceremoniilor religioase."

5^0 Sintagme gerunziale şi gerundivale, în AC şi în G (precedate de *causa*, *ergo*, *gratia*):

*Breue tempus aetatis satis longum est **ad** bene **uiuendum**.*

„Scurtul timp al vieţii este destul de lung pentru a trăi bine."

*Numquam existimaui[1]/ spem ullam esse habituros Milonis inimicos **ad** eius **salutem exstinguendam** eiusque **ad gloriam** per tales uiros **infringendam**.[2]/*

„Niciodată n-am crezut că duşmanii lui Milo vor avea vreo speranţă să-i nimicească viaţa şi să-i zdrobească gloria prin astfel de bărbaţi."

II) **PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ CONSECUTIVĂ**

Spre deosebire de finală, propoziţia consecutivă indică un rezultat, o consecinţă care nu este în mod necesar căutată sau voită, şi care adeseori reprezintă un fapt realizat, împlinit. Comportarea ei sintactică s-a modelat după cea a finalei, utilizându-se aceeaşi conjuncţie, *ut*, cu acelaşi mod, CONJUNCTIVUL, generalizat.

Punctul de pornire l-au reprezentat anumite turnúri sintactice în care subzistă ideea de intenţie sau de eventualitate:

***Ita** paraui copias[1]/ /.../ facile **ut** uincam.[2]/*

„În aşa fel mi-am dispus trupele, /.../ încât (= ca) să învingă uşor."

*Quis **tam** demens (est)[1]/ **ut** sua uoluntate maereat?[2]/*

„Cine este atât de lipsit de minte, încât de bunăvoie să se întristeze?"

În acest fel, s-a făcut foarte uşor trecerea de la finală la consecutivă, în virtutea faptului că aceasta din urmă enunţă un fapt realizat, o urmare:

*Scripta lex **ita** diligenter est[1]/ **ut** [...] appareat[2]/ /.../*

„Legea a fost redactată cu atâta scrupulozitate, încât /.../ să se vadă clar /.../"

După cum se observă şi din exemplul de mai sus, diferenţa dintre ideea de finalitate şi cea de consecuţie rămâne foarte slabă, adeseori alegerea între ele fiind lăsată în seama lectorului sau a auditorului.

Cel mai adesea, propoziţia consecutivă exprimă efectul unei anumite situaţii sau al unei calităţi, efect care a atins un grad determinat. Corelativele lui *ut* sunt, în acest caz, *adeo, tam, talis, tantus, tantum* şi, prin adoptare, *is*, toate având sensul de „astfel", „atât". Cu alte corelative, mai ales *ita* şi *sic*, *ut* introducând o consecutivă exprima maniera sau modalitatea în care se efectuează acţiunea verbului principalei:

Quem[1]/ discedentem[2]/ ***sic*** *uniuersa ciuitas Atheniensium prosecuta est[1]/* ***ut*** *lacrimis desiderii futuri dolorem indicaret.[3]/*

„Întregul oraş al Atenei în aşa fel l-a însoţit pe acesta care pleca, încât să-şi arate prin lacrimi suferinţa pentru viitoarea dorinţă [după el]."

Negaţia utilizată este, de obicei, aceea a realităţii, şi anume *non*:

Ad sese arcessi[1]/ iubent[2]/, ut tuo ***non*** *liceat dare operam negotio.[3]/*

„[Ele] dau poruncă să fii condus la ele, [în aşa fel] încât nu mi-e cu putinţă să mă ocup de afacerea ta."

Se poate utiliza şi *nē*, dacă se induce ideea unei intenţii anume:

Struere uerba sic[1]/ ut ***neue*** *asper concursus eorum* ***neue*** *hiulcus sit.[2]/*

„A dispune cuvintele de aşa manieră, încât să nu existe nici o ciocnire dură a lor, nici pauză."

Principalele timpuri utilizate sunt, ca şi pentru finală, prezentul şi imperfectul CONJUNCTIVULUI. Perfectul se întâlneşte mai frecvent decât în cazul finalei, atât ca perfect propriu-zis, cât şi ca perfect istoric.

Construcţii particulare

1) *ita* /.../ *ut* (sau *ut* singur), cu valoare restrictivă şi cu sensul „cu condiţia să ..."; negaţia este *nē* + conjunctivul volitiv:

Ita probanda est /.../ clementia[1]/ ***ut*** *adhibeatur, rei publicae causa, seueritas.[2]/*

„Clemenţa trebuie acceptată [numai] cu această condiţie, [şi anume] să se adauge la ea, în interesul statului, severitatea."

*Sed ita[1]/ **ut** ea res aut prosit[2]/ aut certe **ne** obsit reipublicae.[3]/*

„Dar cu condiția (în aşa fel) ca lucrul respectiv fie să folosească, fie cel puțin să nu dăuneze statului."

2) *quam ut* după un adjectiv sau un adverb la comparativ: „prea ... încât să"

*/.../ signa rigidiora /.../ **quam ut** imitentur ueritatem*

„ /.../ statui prea rigide, încât să fie în stare să reproducă adevărul [vieții]"

3) *ut non* consecutiv cu valoare suplimentară modală: „fără (ca) să"

*Cuius ego ingenium **ita** laudo[1]/ **ut non** pertimescam.[2]/*

„Talentul lui eu îl laud în aşa măsură, încât nu mă tem (fără să am motive de teamă)."

*Regnare nolo[1]/, liber **ut non** sim mihi.[2]/*

„N-aş vrea să domnesc fără să fiu liber pentru mine (să mă simt liber = în aşa fel, încât să nu mă simt liber)."

CONCLUZII FINALE

1. Deoarece atât finala, cât şi consecutiva exprimă o acțiune posterioară în raport cu regenta, aceste două circumstanțiale nu se pot înlocui printr-o propoziție participială absolută (ablativul absolut).

2. În limba română, consecutiva afirmativă are modul indicativ de cele mai multe ori („încât mi-ai spus", „încât ştie", „încât veniți" etc.), pe când cea negativă, dacă regenta e şi ea negativă, are modul conjunctiv.

*Nullus dolor est[1]/ quem **non** longinquitas temporis **minuat**.[2]/*

„Nu există nici o durere [de aşa natură], pe care (= încât) *să nu* o *micşoreze* trecerea timpului."

III) **PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CAUZALĂ**

Exprimă, aşa cum îi indică numele, cauza – reală, presupusă sau probabilă – care determină desfăşurarea acțiunii din propoziția regentă.

În limba latină se folosesc următoarele conjuncții sau locuțiuni conjuncționale şi moduri pentru redarea circumstanțialei cauzale:

1) *quod, quia, quoniam, quando*, „fiindcă", „deoarece"

Se foloseşte INDICATIVUL, când cauza exprimată este considerată a fi cea adevărată, cea reală şi obiectivă, nu un pretext sau o părere a cuiva. În această situaţie, vorbim de o cauzală reală.

Se foloseşte, în schimb, CONJUNCTIVUL, atunci când cauza expusă nu este un fapt real, obiectiv, ci o presupunere, o opinie subiectivă (fie a autorului enunţului, fie atribuită unei alte persoane). În acest caz, este vorba de o cauzală ireală sau de stilul indirect (*oratio obliqua*) în sens larg.

Exemple (cu toate conjuncţiile şi ambele moduri):

T. Manlius Torquatus[1]/ filium suum,[2]/ ***quod*** *is contra imperium in hostes* ***pugnauerat***[3]*/, necari*[2]*/iussit.*[1]*/*

„T.Manlius Torquatus a poruncit să fie ucis propriul său fiu, pentru că luptase cu duşmanii împotriva ordinului său."

Noctu ambulabat in publico Themistocles[1]*,/* ***quod*** *somnum capere* ***non posset****.*[2]*/*

„Themistocles se plimba pe străzi în timpul nopţii, sub motiv [– zicea el –] că nu putea adormi."

Quoniam *iam nox* ***est***[1]*/, in uestra tecta discedite.*[2]*/*

„Dat fiind că este deja noapte, plecaţi la casele voastre."

Ob hoc[1]*/* ***quia*** *parum dignitatis in legatione* ***esset***[2]*/, pacem negauerunt.*[1]*/*

„Din această pricină au refuzat pacea, pentru că [– ziceau ei –] solia nu prea prezenta prestigiu."

Nunc[1]*/,* ***quando*** *fortuna* ***licet***[2]*/, festina*[1]*/, atque*[3]*/, ut coepisti*[4]*/, perge.*[3]*/*

„Acum, câtă vreme (dat fiind că) soarta o îngăduie, grăbeşte-te şi continuă cum ai început."

Când subordonata cauzală este negativă, ea se introduce prin conjuncţiile *non quod, non quia, non quo*, „nu pentru că" şi, de regulă, se construieşte cu modul CONJUNCTIV, deoarece faptul, fie şi real, nu constituie adevărata cauză.

Ingemiscunt[1]*/* ***non quod doleant***[2]*/, sed quia omne corpus intenditur.*[3]*/*

„Ei încep a geme nu fiindcă ar suferi, ci fiindcă li se întinde întregul trup."

Totuşi, dacă autorul insistă asupra realităţii faptului – chiar când acesta nu este cauza acţiunii din regentă –, se foloseşte uneori şi INDICATIVUL:

Non quia ades[1]*/ dico hoc.*[2]*/*

„Nu fiindcă eşti tu de faţă, o spun."

2) *cum* + CONJUNCTIVUL, „fiindcă", „întrucât"

Cauzala introdusă prin *cum* se construieşte obligatoriu cu modul CONJUNCTIV, indiferent de natura cauzei exprimate sau de realitatea faptului. Acest lucru este valabil în epoca latinei clasice şi reflectă tendinţa generală a limbii latine de a folosi conjunctivul ca mod al subordonării.

Uneori, conjuncţia *cum* este precedată şi întărită ca valoare semantică de adverbele *praesertim, quippe, utpote*, „mai ales", „cu atât mai mult".

Cum *solitudo et uita sine amicis insidiarum et metus plena* ***sit***,[1]*/ ratio ipsa monet amicitias comparare.*[2]*/*

„Fiindcă singurătatea şi viaţa fără prieteni este plină de curse şi de teamă, raţiunea însăşi ne sfătuieşte să ne căutăm prieteni."

Defendite sociorum libertatem,[1]*/* ***praesertim cum*** *etiam de uestra* ***agatur****.*[2]*/*

„Apăraţi libertatea aliaţilor, mai ales fiindcă e vorba şi de a voastră."

Substituirea propoziţiei cauzale

Poate avea loc prin sintagme (construcţii) sau prin alte tipuri de propoziţii:

a) printr-un singur participiu, acordat în gen, număr şi caz cu substantivul la care se raportează, şi care formează o veritabilă *propoziţie participială* (numită *relativă*), căci are complemente şi / sau atribute proprii, dar şi dependenţă morfo-sintactică de o regentă:

Sapientem[1]*/, nihil nisi turpitudinem* ***timentem***[2]*/, sequamur.*[1]*/*

„Să luăm pilda înţeleptului, care (= deoarece) el nu se teme de nimic altceva în afară de ruşine."

b) printr-un participiu în cazul ablativ, alcătuind *propoziţia participială absolută*, întrucât participiul nu se mai acordă în niciun fel cu vreun substantiv sau înlocuitor al lui din regentă:

Hostes[1]*/, **trucidato duce***[2]*/, fugati sunt.*[1]*/*

„Duşmanii, pierzându-şi comandantul (= deoarece fusese omorât comandantul lor), au fost puşi pe fugă."

c) printr-o *propoziție relativă circumstanțială*

Habeo senectuti magnam gratiam[1]*/, **quae** mihi temperantiam **auxerit**.*[2]*/*

„Am o mare recunoştință față de bătrânețe, care (= pentru că) mi-a sporit cumpătarea."

IV) **PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ COMPARATIVĂ**

Numită şi *modală* sau *modal-comparativă*, această subordonată exprimă modul, respectiv modalitatea în şi prin care se realizează acțiunea regentei în comparație cu cea din subordonată. Ea formează, astfel, al doilea termen de comparație în raport cu propoziția regentă, care este primul.

Acțiunea, faptul, starea cu care se compară acțiunea, faptul sau starea exprimate prin / în regentă pot fi **reale**, şi în acest caz modul comparativei va fi INDICATIVUL, sau **presupuse**, **închipuite**, **bănuite**, şi atunci modul comparativei va fi CONJUNCTIVUL.

Prin urmare, modal-comparativa cunoaşte două tipuri sintactico-semantice:

A. MODAL-COMPARATIVA REALĂ – construită întotdeauna cu INDICATIVUL.

Este introdusă prin conjuncțiile *ut(i), uelut(i), sicut(i)*, „cum", „după cum", „precum", „aşa cum", *quemadmodum*, „id.", „astfel cum", conjuncții precedate de obicei de adverbe funcționând în calitate de corelative: *ita, sic*, „aşa", „astfel", *item*, „tot aşa":

Venit[1]*/, **ut(i)** dixisti.*[2]*/*

„A venit, (pre)cum ai zis."

***Ut(i)** sementem feceris*[1]*/, **ita** metes.*[2]*/*

„După cum vei fi pus sămânța / semănat, aşa vei secera."

Haec[1]*/ **sicut(i)** exposui*[2]*/, **ita** gesta sunt.*[1]*/*

„Acestea aşa s-au petrecut, (după) cum le-am arătat / înfățişat."

***Quemadmodum** singuli homines morbis tentantur,*[1]*/ **sic** uniuersae quoque ciuitates in morbos possunt incidere.*[2]*/*

„După cum fiecare om este încercat de boli, tot astfel şi toate cetățile pot să cadă în boli."

După cum se observă din primul exemplu dat, de foarte multe ori *ut* modal-comparativ serveşte spre a introduce o simplă adăugire, o „paranteză", de aceea modal-comparativa de acest tip se înfăţişează asemenea unei propoziţii incidente.

Uneori, *ut* modal-comparativ introduce o propoziţie eliptică de predicat:

Caelius Antipater fuit scriptor[1]*/, **ut** temporibus illis*[2]*/, luculentus.*[1]*/*

„Caelius Antipater a fost, ca pentru vremurile acelea, un scriitor strălucit."

Modal-comparativa reală poate fi introdusă şi prin pronume corelative, precum şi prin adverbe corelative:

PRONUME CORELATIVE (în subordonată)		ADJECTIVE ŞI ADVERBE CORELATIVE (în regentă)	
quantus	„cât (de)" [mare]	*tantus*	„atât de mare"
qualis	„pe cât (de)", „în felul în care"	*talis*	„pe atât de," „astfel de"
quot	„cât,-ă", „câţi,-e"	*tot*	„atât,-ă", „atâţi,-e"

ADVERBE CORELATIVE (în subordonată)		ADVERBE CORELATIVE (în regentă)	
quotiens	„de câte ori"	*totiens*	„de atâtea ori"
quam	„precum"	*tam*	„aşa", „astfel"
quantopĕre	„cât de mult"	*tantopĕre*	„atât de mult"
quamdiu	„câtă vreme"	*tamdiu*	„atâta vreme"
quanto	„pe cât"	*tanto*	„pe atât"

***Tantum** adepti sumus*[1]*/, **quantum** per uires nostras licuit.*[2]*/*

„Atât am reuşit să câştigăm, cât a fost îngăduit / s-a putut prin puterile noastre."

***Talem** reliqui*[1]*/, **qualem** inueni.*[2]*/*

„Aşa l-am părăsit, (pre)cum l-am găsit."

***Quot** homines [sunt]*[1]*/, **tot** sententiae [sunt].*[2]*/*

„Câţi oameni [sunt], atâtea păreri [sunt]."

B. MODAL-COMPARATIVA IREALĂ, numită şi CONDIȚIONALĂ

Exprimă o acțiune **imaginară**, **ireală** sau o **ipoteză**, care este comparată cu acțiunea reală şi determinată din propoziția regentă.

Se construieşte întotdeauna cu modul CONJUNCTIV.

Este introdusă de următoarele conjuncții şi locuțiuni conjuncționale: *ut si, uelut si*, *tamquam si* (*tamquamsi*, *tamquam*), *quasi, proinde ac si, proinde quasi, aeque ac si, perinde ac si, non secus ac si*, „ca şi cum", „ca şi când", „nu altfel de / ca şi cum"; în traducerea conjunctivului latin se recomandă folosirea, aici, a condițional-optativului românesc.

*Sequani Ariouisti[1]/ absentis[2]/ crudelitatem[1]/, **uelut si** praesens esset[3]/, horrebant.[1]/*

„Secvanii aveau groază de cruzimea lui Ariovistus chiar când era departe, ca şi cum ar fi fost de față."

*Quid ego his testibus utor[1]/, **quasi** res dubia aut obscura sit?[2]/*

„De ce mă folosesc eu de martorii aceştia, ca şi cum chestiunea ar fi nesigură sau neclară?"

*De absentibus amicis saepe solliciti sumus[1]/, **proinde ac si** quid mali eis acciderit.[2]/*

„Adesea suntem neliniştiți cu privire la prietenii care nu sunt cu noi, de parcă / ca şi cum li s-ar fi întâmplat vreo nenorocire."

Se poate reține şi faptul că unele conjuncții, precum *ut, sicut, tamquam* şi *quasi*, pot introduce propoziții eliptice de predicat, dar cu valoare ipotetică, nu incidentală:

*Galli laeti[1]/, **ut** explorata uictoria* [scil. *esset*]*[2]/ ad castra reuertunt.[1]/*

„Galii, victoria [fiind] ca şi câştigată, se întorc în tabără."

Foarte rar este folosită – şi numai în poezie sau în proza poetică – o conjuncție comparativă ireală ca *ceu*, „ca şi cum / când":

*Hic uero ingentem cernimus pugnam[1]/**ceu** cetera nusquam bella essent.[2]/*

„Aici însă zărim o luptă uriaşă, de parcă celelalte bătălii n-ar exista nicăieri."

V) **PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ TEMPORALĂ**

Ca şi în limba română, acest tip de subordonată circumstanțială indică raporturi temporale variate, fapt care influențează într-o anumită măsură folosirea modurilor. Astfel, INDICATIVUL se utilizează pentru desemnarea *realității* desfăşurării în timp a acțiunii, pe când CONJUNCTIVUL este folosit uneori cu *valorile* lui *specifice*, alteori doar ca *marcă (mod) a(l) subordonării*.

Negația folosită este întotdeauna *non*.

Vom prezenta în continuare această subordonată circumstanțială în funcție de trei parametri: 1) raportul temporal; 2) elementele introductive; 3) modurile utilizate.

RAPORTUL TEMPORAL. ELEMENTE INTRODUCTIVE. MODURI

I. *Temporala de anterioritate*

I.1. anterioritate propriu-zisă

cum („*historicum*") + CONJUNCTIVUL M.M.C.P.
postquam + INDICATIVUL } „după ce"

*Vercingetorix[1]/, **cum** ad suos **redisset[2]**/, respondit[1] /.../*

„Vercingetorix, după ce s-a întors la ai săi, a răspuns /.../"

*Eo **postquam** Caesar **peruēnit[1]**/, obsides, arma, seruos poposcit.[2]/*

„După ce Caesar a ajuns acolo, a cerut ostatici, arme, sclavi."

I.2. anterioritate imediată

simul ac, simul atque
cum / ubi / ut primum + INDICATIVUL } „de cum"
„îndată ce"

*Pelopidas non dubitauit[1]/, **simul ac conspexit** hostem.[2]/*

„Pelopidas nu a mai stat pe gânduri, de îndată ce l-a văzut pe duşman."

*Pompeius[1]/, **ut primum[2]**/ equitatum suum pulsum[3]/ **uidit[2]**,/ acie excessit.[1]/*

„Pompeius, îndată ce şi-a văzut cavaleria pusă pe fugă, a ieşit din linia de bătaie." (= de pe câmpul de luptă)

***Cum primum poteris[1]**/, tua consilia ad me scribas.[2]/*

„Îndată ce vei putea, să-mi scrii sfaturile tale." (=„să-mi trimiți sfaturile tale în scris")

II. *Temporala de simultaneitate (de concomitență)*

II.1. momentană sau generică

cum[*]*, ubi, ut* + INDICATIVUL „când", „atunci când"

Caeci sunt oculi ***[tum]***[1]*/,* ***cum*** *animus alias res* ***agit****.*[2]*/*

„Orbi sunt ochii, atunci când sufletul frământă alte lucruri."

Ubi ualemus[1]*/, facile omnes recta consilia aegrotis damus.*[2]*/*

„Când suntem sănătoşi, uşor dăm toți sfaturi bune celor bolnavi."

II.2. durativă

cum („*historicum*" „*narratiuum*")	+	CONJUNCTIVUL IMPERFECT	„pe când", „în timp /vreme ce", „în vremea în care"
dum, donec, quoad	+	INDICATIVUL	„ cât timp"
		CONJUNCTIVUL	„până să", „numai să" (cu o nuanță finală suplimentară)

Cum *pabuli copia esse* ***inciperet***[1]*/, Caesar ad exercitum uenit.*[2]*/*

„Pe când începea să fie belşug de nutreț, Caesar a venit la armată."

Agesilaus[1]*/,* ***cum*** *ex Aegypto* ***reuerteretur***[2]*/, decessit.*[1]*/*

„Agesilaus, în vremea când se întorcea din Egipt, a murit."

Donec eris *felix*[1]*/, multos numerabis amicos.*[2]*/*

„Cât timp vei fi fericit, mulți prieteni vei număra."

Haec ***dum aguntur***[1]*/, Ariouistus iam peruenerat.*[2]*/*

„Pe când se petrec[eau] acestea, Ariovistus deja ajunsese."

Paucos dies moratus est[1]*/,* ***dum*** *se copiae ab Corcyra* ***assequerentur****.*[2]*/*

„A zăbovit puține zile, până să se adune trupele de la Corcyra."

Nunc animum aduortite[1]*/* ***quoad*** *huius argumentum* ***eloquar*** *comoediae.*[2]*/*

„Acum luați aminte numai/până [apuc] să [vă] spun subiectul acestei comedii."

---

[*] „*determinatiuum*" sau „*temporale*" îl poate avea corelativ în regentă pe *tum*, „atunci".

III. *Temporala de posterioritate*

antequam *priusquam*	+ INDICATIVUL, „înainte de a...", când autorul consideră faptul ca sigur
	+ CONJUNCTIVUL, „înainte ca...", „înainte să...", când autorul consideră faptul incert, posibil sau probabil, ori este indusă şi ideea de scop

Antequam *ad sententiam* ***redeo***[1]*/, de me pauca dico.*[2]*/*

„Înainte de a mă întoarce la subiect, înfăţişez câteva lucruri despre mine."

Antequam *de praeceptis oratoriis* ***dicamus***[1]*/, uidetur*[2]*/ dicendum de genere ipsius artis.*[3]*/*

„Înainte să vorbim despre preceptele oratorice, mi se pare că e necesar a vorbi / că trebuie să vorbesc despre felul artei înseşi."

Membris utimur[1]*/****priusquam didicimus*** *eorum utilitatem.*[2]*/*

„Ne folosim de membre înainte de a fi învăţat folosul lor."

Priusquam incipias[1]*/, consulto opus est.*[2]*/*

„Înainte să începi [ceva], e nevoie de o bună chibzuinţă."

Valori particulare ale conjuncţiei ***cum*** + INDICATIVUL (***cum*** *„determinatiuum uel temporale*")

a) *cum ITERATIVVM* indică repetarea acţiunii în timp: „ori de câte ori" + INDICATIVUL PF / MMCP; se traduce prin prezentul sau imperfectul indicativ din limba română.

Cum *ad uillam ueni*[1]*/, hoc ipsum, nihil agere, me delectat.*[2]*/*

„Ori de câte ori vin la fermă, însuşi acest lucru, a nu face nimic, mă desfată."

Verres[1]*/,* ***cum*** *rosam* ***uiderat***[2]*/, uer incipere*[3]*/arbitrabatur.*[1]*/*

„Verres, ori de câte ori vedea un trandafir, socotea că începe primăvara."

b) *cum INVERSVM* exprimă o acţiune, un fapt petrecut imediat după împrejurarea enunţată în regentă, care începe de obicei cu unul din adverbele *iam, uix, uixdum, nondum, aegre,* „abia", „încă", „încă nu", „cu greu"; + INDICATIVUL: „când".

Nondum *lux esse coeperat*[1]*/,* ***cum*** *signum consul* ***dedit****.*[2]*/*

„Încă nu începuse să fie lumină, când consulul a dat semnalul."

Avem de-a face cu o inversare de roluri. Aparenta subordonată este, de fapt, principala logică („consulul a dat semnal"), iar pseudo-principala reprezintă, în realitate, temporala logică („când încă nu începuse să fie lumină"). Niciodată o propoziție introdusă prin *cum inuersum* nu se întâlneşte pe primul loc în frază, cel puțin în latina clasică şi cultă.

c) *cum ADIVNCTIVVM* introduce un fapt considerat de autorul enunțului de cea mai mare importanță, pe care, însă, îl adaugă la cel din regentă sub forma unei circumstanțe temporale, în locul unei principale coordonate copulativ sau adversativ.

Cum adiunctiuum este urmat de obicei de adverbele *interea* sau *interim* şi este construit tot cu INDICATIVUL:

Caedebatur uirgis ciuis Romanus[1]/, ***cum interea*** *nullus gemitus* ***audiebatur****.[2]/*

„Era bătut cu vergile un cetățean roman, în care timp (= şi în acel timp) niciun geamăt nu se auzea."

d) *cum EXPLICATIVVM* indică elementul sau elementele din care constă acțiunea exprimată de regentă. Se construieşte, de asemenea, numai cu INDICATIVUL, prezent sau perfect:

*Praeclare facis[1]/****cum*** *Luculli memoriam* ***tenes****.[2]/*

„Faci foarte bine, când păstrezi amintirea lui Lucullus."

Substituirea propoziției temporale

Se poate realiza pe următoarele căi:

1) printr-o *propoziție participială relativă* (cu participiul, prezent sau perfect, acordat cu un substantiv din propoziția regentă):

M'. Curio[1]/ad focum ***sedenti[2]****/magnum auri pondus Samnites attulerunt.[1]/*

„Samniții i-au adus o mare cantitate de aur lui Manius Curius, pe când el şedea lîngă vatră."

Hannibal[1]/, Carthagine ***expulsus[2]****/, Ephesum ad Antiochum regem uenit.[1]/*

„Hannibal, alungat (fiind) din Cartagina, a venit la Efes la regele Antiochus."

2) printr-o *propoziție participială absolută* (cu participiul – prezent sau perfect – izolat de propoziția regentă şi aflat la cazul ablativ, ca şi substantivul care reprezintă subiectul participialei absolute):

Nostris resistentibus[1]*/, hostes ad pedes desiluerunt.*[2]*/*

„Pe când ai noştri se menținеau pe poziție/rezistau/ nu dădeau înapoi/, duşmanii au descălecat."

Obsidibus traditis[1]*/, Caesar ab eo loco in fines Ambianorum peruenit.*[2]*/*

„După ce ostaticii au fost predați, de acolo Caesar a ajuns în hotarele ambianilor."

VI) **PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CONDIȚIONALĂ**

Este circumstanțiala care exprimă o acțiune sau o stare de realizarea căreia depinde, în mod condiționat, îndeplinirea acțiunii din propoziția regentă. Între propoziția condițională şi regentă există o strânsă legătură, ele formând împreună o unitate sintactică, aşa-numita perioadă condițională sau ipotetică. În general, modurile din subordonată sunt identice celor din regentă, ca urmare a influenței pe care o exercită modul predicatului condiționalei asupra celui al predicatului regentei.

Cele două propoziții care constituie membrele perioadei au o nomenclatură specială: condiționala, situată de regulă înaintea principalei, pentru că ea pune condiția, se numeşte *protasă* (< gr. πρότασις), iar regenta, situată de obicei după ea, se numeşte *apodosă* (ἀπόδοσις).

După modurile şi timpurile din protasă se pot deosebi trei tipuri ale perioadei condiționale:

1) perioada REALĂ

Modul INDICATIV în protasă şi orice mod al propoziției regente (apodosei) indică o realitate obiectivă, o acțiune reală:

Si ***uenis***[1]*/, laetus* ***sum****.*[2]*/*
Si ***ueniebas***[1]*/, laetus* ***eram****.*[2]*/*
Si ***uenies***[1]*/, laetus* ***ero****.*[2]*/*
„Dacă vii / veneai/ vei veni, sunt / eram / voi fi bucuros."
Ne ***uiuam***[1]*/*, *si* ***scio****.*[2]*/*
conjunctiv indicativ
în regentă în condițională
„Să nu trăiesc, dacă ştiu."

Conjuncţiile perioadei reale sunt:
si, „dacă” (condiţionala afirmativă)
ni, nisi, si non, „dacă nu” (condiţionala negativă)
*sin (<*sine), sin minus, sin aliter,* „iar dacă nu”

2) perioada POTENŢIALĂ

Modul CONJUNCTIV la timpurile prezent sau perfect – atât în protasă, cât şi în apodosă – indică o realitate subiectivă: astfel, şi condiţia realizării acţiunii, şi îndeplinirea ei sunt considerate o realitate posibilă, deci în principiu posibile:

Si ***uenias***[1]*/, laetus* ***sim****.*[2]*/*
„Dacă ai putea/poţi veni, aş putea/pot fi fericit.”
Si ***ueneris***[1]*/laetus* ***fuerim****.*[2]*/*
„Dacă ai fi putut/puteai veni, aş fi putut/ puteam fi fericit.”
Me dies, uox, latera ***deficiant***[1]*/, si haec omnia numerare* ***uelim****.*[2]*/*
„Mi-ar lipsi timpul, glasul, respiraţia, dacă aş vrea să enumăr toate acestea.”

După cum se observă, perioada condiţională potenţială este exprimată în română, ca moduri verbale, fie prin conjunctivul sau optativul prezent, fie prin intermediul unei perifraze construite cu verbul modalizator „a putea”.

În afara conjuncţiilor amintite la perioada REALĂ, se mai utilizează, atât în perioada POTENŢIALĂ, cât şi în cea IREALĂ, conjuncţiile (cu valoare pronunţat restrictivă, limitativă): *dum, modo* şi *dummodo, „*numai dacă”, „numai să”, „în caz că”, „cu condiţia să”:

Oderint[1]*/,* ***dum*** *metuant.*[2]*/*
„Să [mă] urască, numai să se teamă [de mine].”

3) perioada IREALĂ

Modul CONJUNCTIV la celelalte două timpuri, imperfectul sau m.m.c.p., atât în protasă, cât şi în apodosă, arată că fie condiţia, fie urmarea ei sunt sau se consideră imposibile, respectiv contrare realităţii, deci ireale, ori în prezent, ori în trecut:

Si ***uenires***[1]*/, laetus* ***essem****.*[2]*/*
„Dacă ai veni, aş fi fericit.”
Si ***uenisses***[1]*/, laetus* ***fuissem****.*[2]*/*
„Dacă ai fi venit / veneai, aş fi fost / eram fericit.”

Nisi Alexander ***essem***[1]*/, ego uero* ***uellem***[2]*/me esse Diogenem.*[3]*/*
„Dacă n-aş fi Alexandru, aş vrea într-adevăr să fiu eu Diogenes."
Ni ***subuenisset*** *coruus*[1]*/,* ***periissem*** *miser.*[2]*/*
„De nu [mi-]ar fi venit corbul în ajutor, aş fi pierit nenorocit."

Alte utilizări ale conjuncțiilor *si* şi *nisi*:

A. *SI* cu valoare concesivă + CONJUNCTIVUL: „chiar dacă"
Non[1]*/,* ***si*** *me* ***obsecret****,*[2]*/ redeam.*[1]*/*
„Nu m-aş întoarce, chiar dacă m-ar ruga stăruitor."

SI cu valoare completivă interogativă indirectă (+ CONJUNCTIVUL):
Hanc paludem ***si*** *nostri* ***transirent***[1]*/hostes exspectabant.*[2]*/*
„Duşmanii aşteptau [să vadă] dacă ai noştri treceau această mlaştină."

B. *NISI*
După propoziții negative, are valoare limitativă şi restrictivă: „în afară de", „decât", „numai", „doar":
Amicitia ***nisi*** *inter bonos esse* ***non potest****.*
„Prietenia nu poate exista decât între oameni de bine."
Miseros illudi[1]*/****nolunt***[2]*/,* ***nisi*** *forte se iactant.*[3]*/*
„Ei nu vor ca nişte oameni nefericiți să fie amăgiți, afară de cazul că (= dacă nu cumva) se laudă."

Prin urmare, în afară de introducerea condiționalelor negative, unde înseamnă „dacă nu", *nisi* serveşte şi la exprimarea unei excepții, iar propoziția pe care o deschide poate fi chiar lipsită de predicat:
Quod adhuc ***nemo***[1]*/* ***nisi*** *improbissimus*[2]*/ fecit.*[1]*/*
„Ceea ce până acum n-a făcut nimeni, decât unul foarte necinstit."

Substituirea propoziției condiționale

1. printr-o *propoziție participială relativă*
Mendaci homini[1]*/, ne uerum quidem* ***dicenti***[2]*/, credere solemus.*[1]*/*
„În omul mincinos obişnuim să nu avem încredere, nici chiar dacă spune adevărul."
Hoc ***faciens***[1]*/, uiuam melius.*[2]*/*
„Dacă voi face aceasta, voi trăi mai bine."

2. printr-o *propoziție participială absolută*

Reluctante natura*[1]*/, irritus labor est.*[2]*/

„Dacă natura se împotriveşte, efortul / truda [omului] e zadarnic(ă)."

3. printr-o *propoziție relativă circumstanțială*

Sed stulti sumus[1]*/, **qui** Drusum*[2]*/**qui** Africanum*[3]*/, Pompeium […] P. Clodio conferre **audeamus**.*[4]*/*

„Dar suntem nişte proşti, dacă îndrăznim să-l comparăm pe Drusus, pe Africanus, pe Pompeius /…/ cu P. Clodius." (*qui = si*)

VII) **PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CONCESIVĂ (ADVERSATIVĂ)**

Acest tip de circumstanțială formează o categorie de propoziții destul de heterogenă, datorită faptului că elementele introductive sunt foarte diferite ca natură şi construcție; în plus, unele dintre elementele introductive au acționat, din punct de vedere morfologic şi semantic, în decursul evoluției latinei, asupra altora, fapt care a dus la anumite complicații de natură sintactică.

În schimb, prezența constantă a adverbului *tamen* în regentă, în calitate de corelativ, a determinat un spor de precizie în stabilirea relației de subordonare, mai ales dacă elementul introductiv era polivalenta conjuncție *cum.*

1. Conjuncții compuse cu *si* („chiar dacă")

Indică diversele circumstanțe care pot sau ar putea împiedica acțiunea exprimată sau pot sta, ca un obstacol, în calea ei, dar în pofida adversității cărora această acțiune are, totuşi, loc: *etsi, etiamsi, tametsi, tamenetsi,* „chiar dacă", „chiar dacă totuşi", „cu toate că". Se utilizează ambele moduri (INDICATIVUL, CONJUNCTIVUL):

Tam sum seruus[1]*/ quam tu*[2]*/, **etsi** ego domi liber **fui**.*[3]*/*

„Sunt la fel de sclav ca şi tine, chiar dacă acasă am fost liber."

Etiamsi nolit[1]*/, cogam.*[2]*/*

„Chiar de n-ar vrea, l-aş sili." (= îl pot sili; valoarea potențială a conjunctivului)

***Etiamsi** propter amicitiam **uellet** illum ab inferis euocare,*[1] */ propter rem publicam non fecisset.*[2]*/*

„Chiar dacă din cauza prieteniei ar fi vrut să-l aducă din lumea infernală, având în vedere statul n-ar fi făcut-o." (valoarea ireală a conjunctivului)

2. Alte conjuncții: *quamquam, quamuis, licet,* „cu toate că", „deşi"

Prima conjuncție nu este altceva decât adverbul de comparație *quam* dublat. Ea se construieşte cu INDICATIVUL, dar, prin analogie cu cea de-a doua, cu care se şi aseamănă formal, ajunge să utilizeze şi CONJUNCTIVUL:

***Quamquam** hoc tibi aegre **est**[1]/, tamen fac*[2]*/ accures.*[3]*/*

„Deşi acest lucru ți-e greu, încearcă totuşi să-l realizezi." („fă să-l faci")

A doua conjuncție are o origine marcat verbală (*uis* < *uelle*) şi a fost resimțită, la origine, ca o locuțiune verbală: „(atât) cât vrei", „(ori)cât ai vrea", valoare perceptibilă încă la Plautus: *quamuis ridiculus es,* „oricât ai vrea să fii de glumeț". Ulterior gramaticalizându-se, *quamuis* se leagă din ce în ce mai strâns de modul CONJUNCTIV, cu valoare potențială, şi se întâlneşte de regulă pe lângă adjective sau adverbe indicând o anumită calitate sau un defect:

***Quamuis** malam rem **quaeras**[1]/, illic reperias.*[2]*/*

„Oricât de rău ar fi ceea ce cauți, acolo l-ai putea găsi."

În calitate de simplu element introductiv (de subordonare), *quamuis* capătă un sens tipic concesiv şi se va construi obligatoriu cu modul CONJUNCTIV:

Illa[1]*/ **quamuis** ridicula **essent**[2]/.../ mihi tamen risum non mouerunt.*[1]*/*

„Lucrurile acelea, oricât de vesele ar fi putut fi (= puteau fi: sens potențial în trecut), mie totuşi nu mi-au stârnit râsul."

Întrebuințarea INDICATIVULUI după *quamuis* apare accidentală, şi numai datorită influenței lui *quamquam*, în latina principatului timpuriu şi a imperiului.

Cea de-a treia conjuncție, *licet*, nu este altceva decât verbul impersonal şi unipersonal *licere,* „ a fi posibil" („îngăduit"), devenit conjuncție şi însoțit, paratactic, de CONJUNCTIVUL unui al doilea verb:

***Fremant** omnes*[1]*/ **licet**[2]*/, dicam*[3]*/ quod sentio.*[4]*/*

„E posibil /îngăduit/ se poate să murmure toți, voi spune ceea ce simt."(= „oricât ar murmura toți /…/")

În concordanță cu această valoare verbală persistentă, *licet* – în latina arhaică, respectiv în proza arhaică – nu se utilizează, conform regulilor concordanței timpurilor, decât cu *prezentul* sau *perfectul* CONJUNCTIVULUI; totuşi, iată un exemplu cu mai mult ca perfectul:

*Quod factum **licet** necopinantibus nostris **gestum esset** /.../*

„Chiar dacă acest fapt s-a petrecut fără ştirea alor noştri /…/"

3. *Cum* + CONJUNCTIVUL (de subordonare), „deşi", „cu toate că":

*Graecia[1]/.../, **cum**/.../iam diu **excellat** in eloquentia[2]/, tamen[1]/.../*

„Grecia, cu toate că de mult timp deține supremația în elocință, totuşi /…/ "

*Socrates[1]/, **cum** facile **posset** educi e custodia[2]/, noluit.[1]/*

„Socrate, cu toate că putea fi uşor scos de sub pază, nu a vrut."

Valoarea concesivă a lui *cum* s-a degajat din utilizarea sa pur temporală, drept care în latina arhaică se întâlnesc încă exemple de *cum* concesiv + INDICATIVUL:

*Serui[1]/ qui[2]/, **quom** culpā **carent**[3]/, tamen malum metuunt[2]/.../*

„Sclavii care, deşi sunt lipsiți de vină, totuşi se tem de pedeapsă /…/ "

Substituirea propoziției concesive

Se realizează prin intermediul *propozițiilor participiale* (*relative* sau *absolute*), ca şi în cazul subordonatelor temporală, cauzală şi condițională:

*Risus interdum ita repente erumpit[1]/, ut eum[2]/ **cupientes**[3]/ tenere nequeamus.[2]/*

„Râsul izbucneşte câteodată atât de pe neaşteptate, încât nu-l putem stăpâni, oricât am dori-o."

*Romani[1]/ **non rogati**[2]/ Graecis ultro auxilium obtulerunt.[1]/*

„Romanii, deşi nu li se ceruse / cu toate că nu fuseseră solicitați, au oferit din inițiativă proprie ajutor grecilor."

*Tot milia latrocinantur[1]/, **morte proposita**.[2]/*

„Atâtea mii [de oameni] fac tâlhării, deşi pedeapsa cu moartea [le-]a fost anunțată."

Substituirea concesivei se mai poate realiza şi printr-o *propoziție relativă circumstanțială:*

*Diues decessit **qui tam felix fuisset**.*

„A murit bogătaşul, care [= deşi] fusese atât de fericit."

RECAPITULARE

VALORILE PRINCIPALE ALE CONJUNCȚIILOR **VT** ŞI **CVM**

1. CONJUNCȚIA **VT**

A. CU MODUL **INDICATIV**

a) Introduce o *propoziție temporală*, cu valoare de anterioritate imediată sau de simultaneitate aparentă, şi se traduce prin: „când", „îndată ce" (foarte rar „ori de câte ori").

Exemple:

*Pompeius[1]/, **ut**[2]/ equitatum suum pulsum[3]/ **uidit**[2]/, acie excessit.[1]/*

„Pompeius, când /îndată ce/ de cum a văzut că a fost respinsă cavaleria sa, a ieşit din linia de luptă."

*Messanam **ut** quisque nostrum **ueniebat**[1]/, haec uisĕre uolebat.[2]/*

„Când/ atunci când/ de câte ori fiecare dintre noi venea la Messana, vroia să viziteze aceste [monumente]."

b) Introduce o *propoziție modal-comparativă reală*:

***Ut** sementem **feceris**[1]/, ita metes.[2]/*

„După cum vei [fi] semăna[t], aşa vei secera."

B. CU MODUL **CONJUNCTIV**

a) Introduce o *propoziție completivă conjunctivală* (*ut* tradus prin „să"):

→ după verbe ale regentei care exprimă:

– un act de voință: *uolo, rogo, peto, cogo, cedo **ut***
„vreau" „rog" „cer" „silesc" „admit" „să"

– un sentiment de teamă: *timeo, metuo, uereor, sum in metu **ut***
„mă tem", „mi-e frică", „mi-e teamă" „să (nu)"

→ după expresii şi verbe impersonale: *necesse est, utile est, oportet **ut***
„e necesar", „e util", „trebuie" „să"

***Utile est**[1]/ **ut uideamus**[2]/ quid tu nobis consilii des.[3]/*

„Este folositor să vedem ce sfat ne dai."

b) Introduce o *propoziție interogativă indirectă simplă* (*ut* echivalat prin „cum”):

Vides[1]/ ***ut*** *alta* ***stet*** *niue candidum Soracte[2]/ /.../*

„Vezi cum se înalță Soracte, strălucitor (= strălucind) de zăpada cea bogată /…/ ”

c) Introduce o *propoziție finală* (afirmativă), *ut* tradus prin „(ca) să”:

Venio ad uos, senatores[1]/, ***ut*** *incredibile factum* ***dicam****.[2]/*

„Vin la voi, o senatori, ca să vă relatez un fapt de necrezut.”

d) Introduce o *propoziție concesivă* (*ut* tradus prin „deşi”, „chiar dacă”):

Ut desint *uires,[1]/tamen est laudanda uoluntas.[2]/*

„Chiar dacă lipsesc puterile, totuşi intenția este demnă de laudă.”

e) Introduce o *propoziție consecutivă* (*ut* este echivalat prin „încât”):

Eos consules habemus,[1]/ ***ut*** *nullam calamitatem res publica accipere* ***possit****.[2]/*

„Pe-aceşti (= astfel de) consuli (îi) avem, încât statul nu poate suferi nicio nenorocire.”

2. CONJUNCȚIA **CVM**

A. CU MODUL **INDICATIV**

Introduce o *propoziție temporală* şi poartă denumirea specifică de *cum temporale,* având o valoare semantică extrem de generică: „când”, „pe când”, „atunci când”, sau putând exprima o acțiune iterativă (*cum iteratiuum*), deci repetată.

Exemple:

Cum *Caesar in Galliam* ***uenit****,[1]/principes Haeduorum erant[2]//.../*

„Când / în vremea în care Caesar a venit în Gallia, fruntaşii heduilor erau /…/”

Hi,[1]/ ***cum est*** *usus,[2]/ omnes in bello uersantur.[1]/*

„Ei, ori de câte ori este nevoie, se ocupă cu toții de război.”

B. CU MODUL **CONJUNCTIV**

a) Introduce o *propoziție temporală*, prin *cum historicum uel narratiuum:*

+ imperfectul conjunctivului: „pe când", „ în vreme ce"
(relația de simultaneitate)
+ m.m. c. p. conjunctivului: „după ce"
(relația de anterioritate)

*Agesilaus[1]/, **cum** ex Aegypto **reuerteret**[2]/ morbo decessit.[1]/*

„Agesilaus, pe când/ în vremea când se întorcea din Egipt, a murit de boală."

*Galli[1]/, **cum** se in oppidum **contulissent**[2]/, omnes ad Caesarem uenire coeperunt.[1]/*

„Galii, după ce s-au adunat în târgul lor, au început să vină cu toții la Caesar."

b) Introduce o *propoziție cauzală* (*cum causale)*; se traduce prin „deoarece", „întrucât" etc.:

*Quae **cum** ita **sint**[1]/, perge[2]/ quo coepisti.[3]/*

„Dat fiind că aşa stau lucrurile, continuă în direcția în care ai început."

c) Introduce o *propoziție concesivă* (*cum concessiuum)* şi se traduce prin „deşi", „cu toate că":

*Nimis abes diu[1]/ **cum sis** in propinquis locis.[2]/*

„Nu lipsi prea multă vreme, cu toate că te afli prin apropiere."

TABEL SINOPTIC AL VALORILOR CONJUNCȚIILOR **VT** ŞI **CVM**

I. CONJUNCȚIA **VT**

	modul	traducere
a) completivă	CONJUNCTIV	„să"
b) finală	CONJUNCTIV	„(ca) să"
c) consecutivă	CONJUNCTIV	„încât (să)"
d) concesivă	CONJUNCTIV	„chiar dacă (ar)"
e) temporală	INDICATIV	„îndată / după ce"
f) modal-comparativă	INDICATIV	„cum, precum, după cum"

II. CONJUNCȚIA **CVM**

	modul	traducere
a) temporală	INDICATIV	(„atunci, în momentul) când”; „ori de câte ori”
	CONJUNCTIV	{ imperfect „pe când”, „în vreme ce”
		{ m.m.c.p. „după ce” (+ indic. pf. sau m.m.c.p.)
b) cauzală	CONJUNCTIV	„fiindcă”, „întrucât”
c) concesivă	CONJUNCTIV	„cu toate că”, „deşi”

D. **PROPOZIȚIILE ŞI CONSTRUCȚIILE SPECIFIC LATINEŞTI**

1. **PROPOZIȚIILE PARTICIPIALE**

Există două tipuri de propoziții participiale, specifice limbii latine:

a) ***propoziția participială relativă*** (***participiala relativă***)

Este vorba, de fapt, de participii care au devenit atribute pe lângă substantivele din propozițiile pe care le determină. Subiectul care îndeplineşte acțiunea lor există şi în propoziția regentă, şi în propoziția participială.

Participiile utilizate sunt la timpul:

– prezent, când acțiunea participialei este simultană cu cea a regentei;

– perfect, când acțiunea participialei este anterioară celei din regentă;

Exemple:

Caesarem[1]*/* ***assidentem***[2]*/ conspirati circumsteterunt.*[1]*/*

„Pe Caesar *care şedea* l-au înconjurat conspiratorii.”

Caesar Cascae bracchium[1]*/* ***arreptum***[2]*/graphio traiecit.*[1]*/*

„Caesar a străpuns cu condeiul brațul *pe care îl apucase* al lui Casca.”

Aşadar, cele două participii (relative, deoarece depind, sunt în relație cu elemente din regentă) echivalează cu două propoziții subordonate circumstanțiale (temporale, în cele două exemple de mai sus).

În principiu, în latină participiala relativă poate substitui orice propoziție subordonată. În fapt, ea substituie aceleaşi circumstanțiale ca şi participiala absolută.

b) ***propoziția participială absolută*** (***participiala absolută***)

Această participială se numeşte absolută, deoarece are, spre deosebire de cea precedentă, propriul ei subiect, aşadar ea nu mai depinde de o regentă, posedă o existență autonomă, absolută, în interiorul frazei.

Subiectul participialei absolute este întotdeauna la cazul ablativ, iar predicatul acestei propoziții este utilizat la modul participiu: timpul perfect (dacă acțiunea este anterioară față de cea din regentă) sau prezent (dacă acțiunea este simultană în raport cu regenta). Indiferent de timpul participiului, acesta se acordă cu subiectul în gen, număr şi caz.

Propoziția participială absolută este cunoscută, în mod obişnuit, sub denumirea de **ablativ absolut**. El substituie, în esență, patru tipuri de subordonate: temporală, cauzală, condițională şi concesivă.

Exemple:

Caesar, ***exploratis regionibus***, ***albente caelo****, omnes copias castris educit.*

„Caesar, *după ce au fost cercetate regiunile, pe când se revărsa de ziuă*, scoate toate trupele din tabără." (raport temporal)

Eclipses non ubique cernuntur, aliquando propter nubila, saepius ***globo*** *terrae* ***obstante****.*

„Eclipsele nu se văd de peste tot, uneori din pricina norilor, *mai adesea fiindcă se opune globul pământului*." (raport cauzal)

Sublata causa*, tollitur effectus.*

„*Dacă este înlăturată (se înlătură) cauza*, se înlătură şi efectul." (raport condițional)

Crescente *in dies* ***fama*** *belli, tribuni delectus impediebant.*

„Deşi zvonul de război creştea în fiecare zi, tribunii împiedicau recrutările." (raport concesiv)

Observație:

Deoarece verbul *esse* nu are participiu, ablativul absolut care îl va conține va fi format numai din subiectul respectiv în ablativ şi numele predicativ corespunzător, tot în ablativ, fără participiu:

***Cicerone consule**, coniuratio facta est.*
(= Cum Cicero consul esset /.../)
„Pe când Cicero era consul, a fost pusă la cale o conspirație."

2. SINTAGMELE GERUNZIALĂ ŞI GERUNDIVALĂ

Gerunziul este urmat, de obicei, de un complement direct – dacă verbul respectiv este tranzitiv –, exprimat printr-un substantiv aflat la un alt caz față de cazul gerunziului. De exemplu:

Gerunziu C.D.
scientia colendi agrum = ştiința de a cultiva ogorul
Genitiv

Gerunziu C.D.
scientia colendi agros = ştiința de a cultiva ogoarele
Genitiv

Latina preferă, în locul acestei construcții sintagmatice gerunziale, o construcție sintagmatică în care locul gerunziului (aflat la G, D, AC sau ABL) să fie luat de gerundiv, acordat în gen, număr şi caz cu substantivul având funcția de complement direct:

Gerundiv
scientia colendi agrum ⇒ *(scientia) ad colendum agrum*
Gerundiv
scientia colendi agros ⇒ *(scientia) ad colendos agros*
„pentru cultivarea ogorului / ogoarelor"

sau, mai curând,
ad agrum colendum
ad agros colendos

Se poate realiza transformarea sintagmei gerunziale în sintagmă gerundivală şi invers, trecând substantivul în cazul gerunziului, la singular şi / sau plural:

scientia colendi agrum ⇒ *scientia agri colendi*
scientia colendi agros ⇒ *scientia agrorum colendorum*
„ştiința de a cultiva ogorul / ogoarele" ⇒ „ştiința cultivării ogorului / ogoarelor"

La fel se procedează când gerunziul se află la un alt caz (D, AC, ABL) şi are complement direct. De exemplu:

gerunziu C.D.

colendo agros operam damus „ne străduim spre a cultiva ogoarele”

D sg

colendis agris operam damus „ne străduim spre cultivarea ogoarelor”

D pl

Prin urmare, ambele sintagme se pot traduce fie prin infinitiv precedat de prepoziție, fie printr-un substantiv abstract. La toate cazurile, latina preferă construcția sintagmatică gerundivală celei gerunziale.

IV. **CONCORDANȚA TIMPURILOR (*CONSECVTIO TEMPORVM)***

Cuprinde regulile care stabilesc la ce timp al modului conjunctiv trebuie să stea predicatul unei subordonate strict dependente de regenta ei.

Acțiunea verbului dintr-o subordonată poate avea loc, în raport cu verbul regentei, în acelaşi timp, înainte sau în urma ei. De aici, rezultă trei raporturi temporale: de *simultaneitate*, de *anterioritate*, de *posterioritate*.

Regula generală a concordanței timpurilor (lat. *consecutio temporum*) este următoarea:

1) unui timp principal din *regentă* (prezent, viitor, viitor anterior) îi corespunde în *subordonată*:

a. conjunctivul prezent, pentru raportul de **simultaneitate**

Milites naues conscendunt[1]*/* ***ut*** *proficiscantur.*[2]*/*

„Soldații urcă în corăbii, ca să plece.”

b. conjunctivul perfect, pentru raportul de **anterioritate**

Sentio[1]*/* ***quid*** *sceleris admiserim.*[2]*/*

„Îmi dau seama ce nelegiuire am comis.”

c. conjunctivul prezent al conjugării perifrastice active, pentru raportul de **posterioritate**

Cras ad te scribam [1]/ ***quando*** *rediturus sim.[2]/*

„Mâine îți voi scrie când mă voi întoarce."

2) unui timp secundar (imperfect, perfect, m.m.c.p.) din *regentă* îi corespunde în *subordonată*

a. conjunctivul imperfect, pentru raportul de **simultaneitate**

Maiores nostri ab aratro abduxerunt Cincinnatum[1]/ ***ut*** *dictator esset.[2]/*

„Strămoşii noştri l-au luat de la plug pe Cincinnatus, ca să fie dictator."

b. conjunctivul m.m.c.p., pentru raportul de **anterioritate**

Miltiades accusatus est*[1]/* ***quod***[2]*/ a rege corruptus[3]/ infectis rebus[4]/* discessis set.*[2]/*

„Miltiades a fost acuzat de faptul că, fiind cumpărat de către rege, plecase lăsând treburile neîncheiate."

c. conjunctivul imperfect al conjugării perifrastice active, pentru raportul de **posterioritate**

Non erat mihi dubium[1]/ ***quin*** *te Tarenti uisurum essem.[2]/*

„Nu mai era pentru mine nicio îndoială că urma să te văd la Tarentum."

Particularități ale concordanței timpurilor

1. **Prezentul** dintr-o propoziție regentă este uneori considerat timp principal ca formă, dar *secundar* după *sens*, de aceea în subordonată timpul utilizat poate fi şi imperfectul:

Orgetorix Castico persuadet[1]/ ***ut*** *regnum occuparet.[2]/*

„Orgetorix îl îndeamnă pe Casticus să pună mâna pe domnie."

2. **Infinitivul istoric** are valoarea temporală a unui *indicativ imperfect*:

Tum alii alios hortari[1]/ ***ut*** *repeterent pugnam.[2]/*

„Atunci se îndemnau unii pe alții să reînceapă lupta."

3. **Perfectul** poate avea, de asemenea, valoare de *timp principal*, pe lângă aceea de *timp secundar*.

4. Când o subordonată depinde de o formă nominală a verbului (infinitiv, participiu, gerunziu, supin), de un adjectiv sau chiar de un

substantiv, timpul verbului ei este determinat, în general, de timpul regentei:

Cato [1]/ mirari se [2]/ aiebat[1]/, ***quod*** *non rideret haruspex[3]/ haruspicem cum uidisset.[4]/*

„Cato zicea că el se miră că un haruspex, după ce a văzut un (alt) haruspex, nu râde."

Athenienses miserunt Delphos consultum[1]/ ***quidnam*** *facerent de rebus suis.[2]/*

„Atenienii au trimis la Dephi să ceară / pentru a cere sfatul ce să facă în problema lor."

5. Unele subordonate *nu se conformează* regulii generale a concordanței timpurilor, ele fiind legate de regentă atât de liber, încât au timpul pe care l-ar avea dacă ar fi principale:

– propozițiile consecutive:

Ardebat Hortensius cupiditate dicendi sic[1]/, ***ut*** *in nullo unquam flagrantius studium uiderim.[2]/*

„Era atât de pasionat Hortensius pentru arta vorbirii, încât la nimeni n-am mai văzut vreodată un zel mai înflăcărat."

– propozițiile interogative indirecte:

Nescio[1]/ ***quid*** *facerem.[2]/*

„Nu am habar ce să fac."

– perioada condițională ireală:

Non dubito[1]/ ***quin[2]/,*** ***si*** *hoc haberet[3]/ daret.[2]/*

„Nu mă îndoiesc că, dacă ar avea acest lucru, l-ar da."

V. **VORBIREA INDIRECTĂ (STILUL SAU DISCURSUL INDIRECT,** ***ORATIO OBLIQVA*****)**

GENERALITĂȚI

Prin *vorbire indirectă*, denumită şi *discurs* sau *stil indirect*, se desemnează actul lingvistic al reproducerii cuvintelor, respectiv a gândirii unei alte persoane, în afara celei care relatează şi pe care o numim, convențional, prin termenul *voce auctorială*: este, aşadar, reproducerea *vocii non-auctoriale* în text, efectuată prin intermediul anumitor mărci specifice, care au rolul de a semnala trecerea din planul (discursul) eului în cel al non-eului.

Un prim semn sau marcă de recunoaştere a „discursului celuilalt", a discursului „raportat", care este *oratio obliqua* în opoziţie cu discursul „asumat", care este *oratio recta,* îl reprezintă **dependenţa** întregului context aflat în stil indirect de un *uerbum* din categoria celor enunţiative, aşadar de un verb al enunţării, *dicendi,* sau al percepţiei senzoriale şi al enunţării acesteia, deci *sentiendi.* Este foarte important de reţinut faptul că atari verbe nu sunt obligatoriu prezente în text, ca marcă a trecerii la un nou tip de discurs, ci pot fi, uneori, subînţelese.

Esenţială pentru receptarea adecvată a semnificaţiilor gramaticale şi a sensurilor conţinute de textul aflat în discurs indirect („raportat", „oblic") este **utilizarea modurilor verbale.** Modificările produse în ceea ce priveşte modurile şi, desigur, timpurile verbelor, în trecerea de la un tip de discurs la celălalt, sunt determinate de natura diferitelor propoziţii.

I. PROPOZIŢIILE REGENTE ŞI PRINCIPALE

1) Propoziţiile de acest tip, care au caracter *enunţiativ* şi predicatul, prin urmare, la *modul INDICATIV*, devin în discurs indirect construcţii de tip **completiv,** şi anume *propoziţii infinitivale* (*ACUZATIV + INFINITIV*).

DISCURS DIRECT
DISCURS INDIRECT

D.D. *Alea iacta* ***est.***
„Zarul a fost aruncat."

D.I. *Caesar dixit*[1] */aleam* ***iactam esse****.*[2]*/*
„Caesar a spus că zarul a fost aruncat."

D.D. ***Habitatur*** *in luna.*
„Se locuieşte în lună."

D.I. *Xenophanes ait*[1] */ in luna* ***habitari****.*[2]*/*
„Xenophanes zice că se locuieşte în lună." (subiectul infinitivalei nu este exprimat)

2) *Propoziţiile exclamative* devin, la rândul lor, *completive infinitivale*.

D.D. *Quas quantasque res C.Canuleius* ***aggressus est****!*
„Ce fel de chestiuni şi de cât de mare importanţă a ridicat C. Canuleius!"

D.I. *Negabant consules iam ultra ferri posse furores tribunicios: quas quantasque res C. Canuleium aggressum esse!*

„Consulii declarau că nu mai pot fi suportate proiectele nebu-neşti ale tribunilor: ce fel de chestiuni şi de importanță cât de mare, spuneau ei, a ridicat C. Canuleius!"

3) *Propozițiile* introduse prin *pronume relative* aflate *în cap de frază*, care, aşadar, au valoare de propoziții principale, devin şi ele *completive infinitivale.*

D.D. *Non omnes perfugae redditi sunt, magna enim pars eorum Carthagini obuersatur:* ***qui*** *comprehendi* ***debent****.*

„Nu toți dezertorii au fost predați, căci o mare parte dintre ei se arată la Carthagina: aceştia trebuie să fie prinşi."

D.I. *Legati nuntiare Carthaginiensibus iussi sunt non omnes perfugas redditos esse, magnam enim partem eorum Carthagini obuersari:* ***quos*** *comprehendi* ***debere****.*

„S-a poruncit solilor/ solii au primit poruncă să comunice cartaginezilor că /…/ "

4) Propozițiile principale *imperative*, aşadar care în discursul direct au predicatul exprimat printr-un verb la *modul IMPERATIV* sau *CONJUNCTIV* cu valoare *hortativă*, în discursul indirect au verbul la *modul CONJUNCTIV*, şi anume: propozițiile afirmative fără conjuncție, cele negative cu conjuncția *ne:*

D.D. *Hostes aduentant: parati* ***este****, milites, ad pugnandum!*

„Duşmanii se apropie: soldați, fiți gata de luptă!"

D.I. *Dux nuntiat hostes aduentare; milites parati ad pugnandum* ***sint****.*

„Comandantul anunță că duşmanul se apropie; soldații să fie gata de luptă."

D.D. ***Ne timueris****, statimque ad me* ***ueni****.*

„Să nu te temi, şi vino îndată la mine!"

D.I. *Antonius Attico scripsit* ***ne timeret*** *statimque ad se* ***ueniret****.*

„Antonius a scris lui Atticus să nu se teamă şi să vină îndată la el."

5) Propozițiile principale *interogative* cunosc un dublu regim, în funcție de natura lor modal-aspectuală.

a) Cele care în discurs direct au ca predicat un verb la *modul CONJUNCTIV dubitativ* sau *potențial* îl *păstrează* şi în discurs indirect (timpul conjunctivului utilizându-se în funcție de concordanța timpurilor):

D.D. *Quid **faciam**?*

„Ce să fac?"

D.I. *Quaero quid **faciam**.*

„(Mă) întreb ce să fac."

D.D. *Quis hoc mihi **persuadeat**?*

„Cine m-ar putea convinge despre acest lucru?"

D.I. *Ille clamitabat quis hoc sibi **persuaderet**.*

„Acela striga mereu, cine l-ar putea convinge despre acest lucru."

b) Propozițiile interogative care, în discurs direct, au verbul la *modul CONJUNCTIV* cu caloarea *potențială*, dar *în trecut*, sau cu valoare *optativă ireală*, în discurs indirect îl trec la INFINITIV, cu subiectul în *acuzativ*, aşadar devin *completive infinitivale* (AC + INF):

D.D. *Quid ille **fecisset**, si aduersa pugna **euenisset**?*

„Ce ar fi făcut (ar fi putut face) el, dacă lupta ar fi fost nenorocoasă?"

D.I. *Fabius dictatoris superbiam accusabat: quid illum **facturum fuisse**, si aduersa pugna euenisset?*

„Fabius acuza trufia dictatorului: ce ar fi făcut el [se întreba] dacă lupta ar fi fost nenorocoasă?"

II. PROPOZIȚIILE SUBORDONATE

a. În marea majoritate a cazurilor, propozițiile subordonate care au verbul la *modul* INDICATIV, în discurs direct, îl trec, în discurs indirect, la *modul* CONJUNCTIV.

D.D. *Apud Hypanium fluuium bestiolae quaedam nascuntur, quae unum diem uiuunt.*

„În apropierea râului Hypanius se nasc anumite insecte care trăiesc o singură zi."

D.I. *Apud Hypanium fluuium Aristoteles ait bestiolas quasdam nasci, quae unum diem **uiuant**.*

„Aristotel spune că /…/"

b. Propoziţiile subordonate care exprimă o observaţie sau o explicaţie incidentală, cu care se întrerupe pentru moment discursul, păstrează *modul* INDICATIV şi în discursul indirect; iată un exemplu preluat ca atare din Caesar:

Exploratores referunt Suebos omnes cum omnibus suis sociorumque copiis ad extremos fines se recepisse; siluam esse ibi infinita magnitudine, ***quae appellatur Bacenis****: ad eius initium siluae Suebos aduentum Romanorum exspectare constituisse.*

„Iscoadele raportează că toţi suebii, dimpreună cu toate trupele lor şi ale aliaţilor lor, s-au retras în ţinuturile cele mai îndepărtate [ale ţării lor]: acolo este o pădure de întindere nesfârşită, care se numeşte Bacenis; la marginea acestei păduri au hotărât suebii să aştepte sosirea romanilor."

c. Toate propoziţiile subordonate care au verbul la *modul* CONJUNCTIV îl *păstrează*, în conformitate, însă, cu regulile concordanţei timpurilor:

D.D. *Labienus exspectat dum Caesar* ***ueniat****.*

„Labienus aşteaptă până să vină Caesar." (= până vine)

D.I. *Labienus iussus est exspectare dum Caesar* ***ueniret****.*

„Labienus a primit ordinul să aştepte până să vină Caesar." (= până la venirea)

III. UTILIZAREA PRONUMELOR ÎN DISCURSUL INDIRECT

1. Pronumele personale de *persoana I* (*ego, nos)* şi cele posesive corespunzătoare (*meus, noster*) din discursul direct sunt înlocuite cu *pronumele reflexiv (sui, sibi, se)* în discursul indirect:

D.D. *Si praemium* ***mihi*** *proposueris,* ***ego*** *Pyrrhum ueneno necabo.*

„Dacă-mi vei fi dat (= dacă o să-mi dai) o răsplată, eu îl voi otrăvi pe Pyrrhus."

D.I.. *Perfuga Fabricio pollicitus est, si praemium* ***sibi*** *proposuisset,* ***se*** *Pyrrhum ueneno necaturum esse.*

„Dezertorul a promis lui Fabricius că, dacă îi va da o răsplată, el îl va otrăvi pe Pyrrhus."

Observaţie:

Uneori, în locul reflexivului, care nu are formă de nominativ în latină, se poate utiliza pronumele de identitate *ipse:*

D.D. *Si ego populo Romano non praescribo quemadmodum suo iure utatur, non oportet me a populo Romano in meo iure impediri.*

„Dacă eu nu voi recomanda poporului roman cum să se folosească de dreptul său, nu trebuie ca eu să fiu împiedicat în dreptul meu de poporul roman."

D.I. *Rex affirmat, si* ***ipse*** *populo Romano non praescribat quemadmodum suo iure utatur, non oportere* ***ipsum*** *a populo Romano in suo iure impediri.*

„Regele declară că, în cazul în care el nu recomandă poporului roman cum să se folosească de dreptul său, nu trebuie ca el să fie împiedicat în dreptul lui de către poporul roman."

2. Pronumele personale de *persoana a II-a (tu, uos),* precum şi pronumele posesiv corespunzător (*tuus, uester*) din discursul direct sunt înlocuite în discursul indirect cu *pronumele demonstrative de depărtare* sau cu altele echivalate cu acesta (*ille, is*).

D.D. *Te ob tuam prudentiam laudo.*

„Te laud pentru chibzuința ta."

D.I. *Scripsit Tullius amico se* ***eum*** *ob* ***eius*** *prudentiam laudare.*

„Tullius a scris prietenului său că el îl laudă pentru chibzuința lui."

3. Pronumele demonstrative de apropiere *hic* şi *iste* din discursul direct sunt înlocuite cu demonstrativul de depărtare *ille* sau cu cel echivalat cu acesta, *is*:

D.D. *Hic dies omnes labores et uictorias confirmabit.*

„Această zi va răsplăti toate ostenelile şi victoriile."

D.I. *Dux milites monuit ut parati essent hostes inuadere:* ***illum*** *diem omnes labores et uictorias confirmaturum esse.*

„Comandantul i-a îndemnat pe soldați să fie gata să-i atace pe duşmani, [spunând] că acea zi va răsplăti toate ostenelile şi victoriile."

Observație:

Adverbele de timp cu localizare strictă în prezentul şi în spațiul narațiunii, de tipul *hodie, cras, nunc, adhuc*, „azi", „mâine", „acum", „în acest moment" etc. din discursul direct sunt înlocuite în cel indirect prin adverbe indicând deplasarea şi îndepărtarea în spațiu şi timp: *illo (eo) die, postero die, tum, ad id tempus* etc., „în acea zi", „(în) ziua următoare", „apoi", „(cam) în acea vreme" etc.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

F. ANTOINE, *Syntaxe de la langue latine.* Paris, Vieweg, 1885.

N.I. BARBU, *Sintaxa limbii latine după metoda istorico-stilistică* /.../. Ediția a II-a, revăzută și adăogită. București, Tipografia cărților bisericești, 1947.

N.I. BARBU, T. VASILESCU, *Gramatica latină. Fonetica-Morfologia-Sintaxa, urmate de un appendix.* București, Editura Didactică și Pedagogică, 1961; ed. a II-a, 1969.

M. BASSOLS DE CLIMENT, *Síntaxis latina.* I-II. Ed. a II-a, Madrid, 1967.

C.E. BENNETT, *Syntax of early Latin I. The Verb.* Boston, 1910; *II. The Cases*, *ibid*., 1914; reeditare, Hildesheim, Olms, 1969.

A. BLAISE, *Manuel du latin chrétien.* Strasbourg, 1955.

Th. BOGEL, *Lehrbuch des klassischen Lateins.* Halle, 1955.

Michel BRÉAL, Léonce PERSON, *Grammaire latine élémentaire.* Paris, 1890.

I.I. BUJOR, Fr. CHIRIAC, *Gramatica limbii latine.* Ediția a II-a, cu întregiri substanțiale. București, Editura Științifică, 1971.

Jean COLLART, *Grammaire du latin.* Ediția a II-a. Paris, 1969.

Jean COUSIN, *Bibliographie de la langue latine.* Paris, Les Belles Lettres, 1951.

Paul CROUZET, *Grammaire latine simple et complète.* Paris, 1936.

W. DEECKE, *Erläuterungen zur lateinischen Schulgrammatik.* Berlin, 1893.

A. DRAEGER, *Historische Syntax der lateinischen Sprache.* I-II. Leipzig, 1881.

Alfred ERNOUT, F. THOMAS, *Syntaxe latine.* Ediția a II-a. Paris, Klincksieck, 1953; ediția a III-a, *ibid*., 1964.

W.G. HALE, C.D. BUCK, *A Latin Grammar.* Boston, 1901.

W. HAVERS, *Handbuch der erklärenden Syntax.* Heidelberg, 1931.

Louis HAVET, *Abrégé de grammaire latine.* Paris, 1886.

J.B. HOFMANN, *Lateinische Umgangssprache.* Heidelberg, 1937.

J.B. HOFMANN, A. SZANTYR, *Lateinische Syntax und Stilistik.* München, Beck, 1965.

Roxana IORDACHE, *Exprimarea ideii de concesie în limba latină.* București, Editura Paideia, 2002.

id.	*Exprimarea ideii de condiţie în limba latină.* Bucureşti. Editura Bren, 2003.
* * *	*Istoria limbii române.* Vol. I, *Limba latină.* Bucureşti, Editura Academiei, 1965 (volum colectiv).
S. KISS,	*Tendances évolutives de la syntaxe verbale en latin tardif.* Debrecen, University Press, 1982.
R. KÜHNER, C. STEGMANN,	*Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache.* Hannover-Lepzig. Bd. I (ed. a II-a), 1914; Bd. II, 1 (ed. a II-a), 1912; Bd. II, 2 (ed. a II-a), 1914; reeditare îngrijită de A. THIERFELDER, *ibid*., I-II (1-2), 1971.
R.T. LAKOFF,	*Abstract Syntax and Latin Complementation.* Cambridge, Massachussets, 1968.
Albert LAFARGUE,	*Grammaire latine élémentaire.* Paris, 1904.
Gustav LANDGRAF,	*Lateinische Schulgrammatik.* Bamberg, 1924.
Nicolae LASCU,	*Manual de limba latină pentru învăţământul superior.* Bucureşti, Tipografia Ministerului Învăţământului, 1958.
Marius LAVENCY,	VSVS. *Description du latin classique en vue de la lecture des auteurs.* Paris-Gembloux, Duculot, 1985.
Manu LEUMANN,	*Lateinische Laut- und Formenlehre.* München, Beck, 1960; Ed. a II-a, 1977.
Manu LEUMANN, J.B. HOFMANN, A. SZANTYR,	*Lateinische Grammatik.* Bd. I-II. München, 1972.
Ejnar LÖFSTEDT,	*Syntactica I*. Ed. a II-a. Lund, 1942; *II*, *ibid*., 1933 (ed. a II-a, 1943); reimprimare, *ibid*., I-II, 1956.
id.,	*Late Latin.* Oslo, 1959.
Antoine MEILLET, Jules VENDRYÈS,	*Traité de grammaire comparée des langues classiques.* IIe édition. Paris, Champion, 1948; ed. a III-a, *ibid*., 1960 (ed. I, Paris, 1924).
Antoine MEILLET,	*Introduction à l'étude de la grammaire comparée des langues indo-européennes.* VIIe édition. Paris, 1934.
Jacques-Henri MCHEL,	*Grammaire de base du latin.* IIe édition. Paris, 1964; VIIe édition, Bruxelles, 1978.
Christine MOHRMANN,	*Études sur le latin des chrétiens.* I-III. Roma, 1958-1965.
Floyd L. MORELAND, Rita M. FLEISCHER,	*Latin: An Intensive Course.* 9th Printing, with corrections. Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1990 (ed. I, 1977).

Dag NORBERG,	*Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittellateins.* Uppsala, 1943.
id.,	*Beiträge zur spätlateinischen Syntax.* Uppsala, 1944.
Abbé J. OUDOT,	*Syntaxe latine.* Paris, 1964.
Leonard R. PALMER,	*The Latin Language.* London, 1964 (ed. a VI-a, *ibid*. 1968).
Maria PÂRLOG,	*Gramatica limbii latine.* Timişoara, Editura Facla, 1974; ediția a II-a, revăzută şi adăugită de Gabriela CREȚIA, Bucureşti, Editura ALL, 1996 (şi reimprimările ulterioare).
Vitorio PISANI,	*Grammatica latina storica e comparativa.* Ed. a II-a, vol. I-IV. Torino, 1952.
Salomon REINACH,	*Grammaire latine.* Paris, 1886.
Othon RIEMANN,	*Syntaxe latine, d'après les principes de la grammaire historique.* VIIe édition, revue par Alfred ERNOUT. Paris, 1925.
Othon RIEMANN, Henri GOELZER,	*Grammaire comparée du Grec et du Latin.* Paris, 1897.
id.,	*Grammaire latine complète.* XXIe édition. Paris, 1923.
id.,	*La deuxième grammaire latine.* Paris, 1924.
L. RUBIO,	*Introducción a la síntaxis estructural del latín.* I-II. Barcelona-Caracas-Mexico, Ariel, 1976.
A. SCHERER,	*Handbuch der lateinischen Syntax.* Heidelberg, Carl Winter, 1975.
Salvatore SCIUTO,	*Grammatica della lingua latina. Manuale di consultazione per studenti ed insegnanti.* Torino, 1967.
Guy SERBAT,	*Les structures du latin. Le système de la langue classique: son évolution jusqu'aux langues romanes.* Paris, Picard, 1975.
Theofil SIMENSCHI,	*Sintaxa şi stilistica limbii latine.* Chişinău, 1924.
Dan SLUŞANSCHI,	*Sintaxa propoziției latine.* Bucureşti, T.U.B., 1984; ediția a II-a, revăzută şi adăugită, sub titlul: *Sintaxa limbii latine.* Vol. I. *Sintaxa propoziției.* Vol. II. *Sintaxa frazei.* Bucureşti, Editura Universității din Bucureşti, 1994.
E. SOMMER,	*Cours complet de grammaire latine.* Paris, 1876.
F. SOMMER,	*Vergleichende Grammatik der Schulsprachen.* II. Aufl. Leipzig-Berlin, 1925.
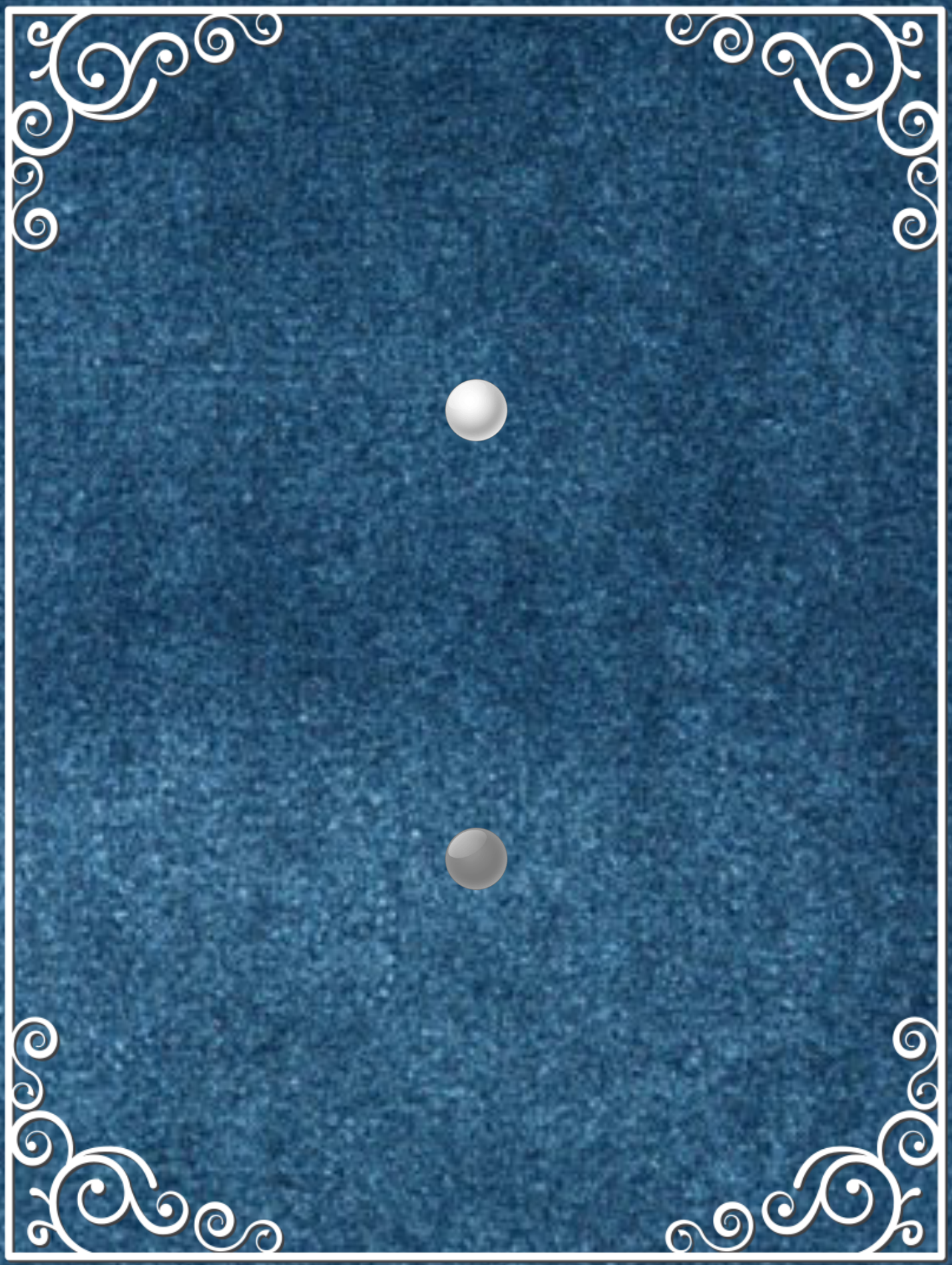
Friedrich STOLZ, J.H. SCHMALZ,	*Lateinische Grammatik.* V. Aufl. Bd. I-II. München, 1925.
Onofrio TESCARI,	*Sintassi latina.* Torino-Genova-Milano-Padova, 1957.
L. TESNIÈRE,	*Éléments de syntaxe structurale.* Paris, Klincksieck, 1959.
Christian TOURATIER,	*Linguistique et latin.* Paris, 1978.
id.,	*La relative. Essai de théorie syntaxique.* Paris, 1980.
Alfonso TRAINA, Tullio BERTOTTI,	*Sintassi normativa della lingua latina.* I-II. Bologna, 1969.
Eugenio TURAZZA,	*Grammatica latina. Morfologia e sintassi.* Geneva, 1941.
Veikko VÄÄNÄNEN,	*Introduction au latin vulgaire.* IIe édition. Paris, Klincksieck, 1967; IIIe édition, *ibid*., 1981.
Toma VASILESCU,	*Curs de sintaxă istorică a limbii latine.* Bucureşti, 1962.
E.C. WOODCOCK,	*A new Latin Syntax.* London, Methuen, 1959.